

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2025-yil 1-son

VOLUME 5 / ISSUE 1 / 2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1.

Crossref
Content
Registration

ISSN: 2181-1938

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

“Jurisprudensiya” – “Юриспруденция” – “Jurisprudence” huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi tomonidan 2020-yil 22-dekabrda 1140-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro‘yxatiga kiritilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko‘paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

Nashr bo‘yicha mas’ul:

O. Choriyev

Muharrirlar:

Sh. Jahonov, Y. Yarmolik, E. Mustafayev, K. Abduvaliyeva, Y. Mahmudov, M. Sharifova, Sh. Beknazarova

Musahhih:

S. Rasulova

Texnik muharrir:

U. Sapayev

Dizayner:

D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahri, Sayilgoh ko‘chasi, 35.
Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Veb-sayt: jurisprudence.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387

Tasdiqnom

№ 174625, 29.11.2023-y.

Jurnal 17.02.2024-yilda bosmaxonaga topshirildi.
Qog‘oz bichimi: A4.
Shartli bosma tabog‘i: 15,8
Adadi: 100. Buyurtma: № 52.

TDYU bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili:
100047. Toshkent shahri,
Sayilgoh ko‘chasi, 37.

© Toshkent davlat yuridik universiteti

BOSH MUHARRIR

B. Xodjayev – Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori, yuridik fanlar doktori, professor

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARI

J. Allayorov – Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy boshqarmasi boshlig‘i, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

MAS’UL MUHARRIR

N. Ramazonov – Toshkent davlat yuridik universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

TAHRIR HAY’ATI A’ZOLARI

J. Blum – Boston kolleji Huquq maktabi professori, huquq doktori (Boston, AQSh)

M. Vishovatiy – Gdansk universiteti professori (Gdansk, Polsha)

A. Hoshimxonov – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

M. Axmedshayeva – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

X. Xayitov – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

I. To‘raboyev – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti v.b., yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

S. Xolboyev – O‘zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi dotsenti, yuridik fanlar nomzodi (Toshkent, O‘zbekiston)

N. Raxmonkulova – Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti dotsenti, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

Z. Esanova – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

J. Ne‘matov – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

M. Kurbanov – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

R. Kuchkarov – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi (Toshkent, O‘zbekiston)

УЧРЕДИТЕЛЬ: **ТАШКЕНТСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

Правовой научно-практиче-
ский журнал «Юриспруденция» –
«Yurisprudensiya» – «Jurisprudence»
зарегистрирован Агентством печати и
информации Узбекистана 22 декабря
2020 года с удостоверением № 1140.

Журнал включён в перечень журна-
лов Высшей аттестационной комиссии
при Министерстве высшего образова-
ния, науки и инноваций Республики Уз-
бекистан.

Авторские права принадлежат Таш-
кентскому государственному юридиче-
скому университету. Все права защище-
ны. Использование, распространение и
воспроизведение материалов журнала
осуществляется с разрешения учредителя.

Реализуется по договорной цене.

Ответственный за выпуск:
О. Чориев

Редакторы:
Ш. Жахонов, Е. Ярмолик, Э. Мустафаев,
К. Абдувалиева, Й. Махмудов,
М. Шарифова, Ш. Бекназарова

Корректор:
С. Расулова

Технический редактор:
У. Сапаев

Дизайнер:
Д. Ражапов

Адрес редакции:
100047. Город Ташкент,
улица Сайилгох, 35.
Тел.: (0371) 233-66-36 (1169)

Веб-сайт: jurisprudence.tsul.uz
E-mail: lawjournal@tsul.uz

Подписной индекс: 1387

Свидетельство
от 29.11.2023 № 174625.

Журнал передан в типографию
17.02.2024.

Формат бумаги: А4.
Усл. п. л. 15,8. Тираж: 100 экз.
Номер заказа: 52.

Отпечатано в типографии
Ташкентского государственного
юридического университета.
100047, г. Ташкент, ул. Сайилгох, дом 37.

© Ташкентский государственный
юридический университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Б. Ходжаев – доктор юридических наук, профессор,
проректор по научной работе и инновациям Ташкентского
государственного юридического университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Ж. Аллаёров – доктор философии по юридическим наукам,
доцент, начальник управления по науке Ташкентского
государственного юридического университета

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Н. Рамазонов – доктор философии по филологическим наукам,
доцент, заведующий кафедрой узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного юридического университета

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Дж. Блум – доктор права, профессор Школы права колледжа
Бостона (Бостон, США)

М. Вишоватый – профессор Гданьского университета (Гданьск,
Польша)

А. Хошимхонов – доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета
(Ташкент, Узбекистан)

М. Ахмедшаева – доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета
(Ташкент, Узбекистан)

Х. Хаитов – доктор юридических наук, профессор Академии
государственного управления при Президенте Республики
Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

И. Турабоев – доктор философии по юридическим наукам,
и. о. доцента Ташкентского государственного юридического
университета (Ташкент, Узбекистан)

С. Холбоев – кандидат юридических наук, доцент Высшей
школы судей при Высшем судейском совете Республики
Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Н. Рахмонкулова – доктор юридических наук, доцент
Университета мировой экономики и дипломатии (Ташкент,
Узбекистан)

З. Эсанова – доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета
(Ташкент, Узбекистан)

Ж. Нематов – доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета
(Ташкент, Узбекистан)

М. Курбанов – доктор философии по юридическим наукам,
доцент (Ташкент, Узбекистан)

Р. Кучкаров – кандидат филологических наук, и. о. доцента
Ташкентского государственного юридического университета
(Ташкент, Узбекистан)

**FOUNDER: TASHKENT STATE
UNIVERSITY OF LAW**

“Yurisprudensiya” – “Юриспруденция” – “Jurisprudence” legal scientific and practical journal was registered by the Press and Information Agency of Uzbekistan on December 22, 2020 with certificate No. 1140.

The journal is included in the list of journals of the Higher Attestation Commission under the Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan.

Copyright belongs to Tashkent State University of Law. All rights reserved. Use, distribution and reproduction of journal materials are carried out with the permission of the founder.

Agreed-upon price.

Publication Officer:

O. Choriev

Editors:

Sh. Jakhonov, Y. Yarmolik, E. Mustafaev,
K. Abduvalieva, Y. Makhmudov,
M. Sharifova, Sh. Beknazarova

Proofreader:

S. Rasulova

Technical editor:

U. Sapaev

Designer:

D. Rajapov

Editorial office address::

100047. Tashkent city,
Sayilgokh street, 35.
Phone: (0371) 233-66-36 (1169)

Website: jurisprudence.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Subscription index: 1387.

Certificate

№ 174625, 29.11.2023.

The journal is submitted to the Printing house on 17.02.2024.

Paper size: A4.

Cond.p.f: 15,8.

Units: 100. Order: № 52.

Published in the Printing house of
Tashkent State University of Law.
100047. Tashkent city, Sayilgokh street, 37.

© Tashkent State University of Law

CHIEF EDITOR

B. Xodjaev – Deputy Rector for Scientific Affairs and Innovations of Tashkent State University of Law, Doctor of Law, Professor

DEPUTY EDITOR

J. Allayorov – Head of the Scientific Department of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Associate Professor

EXECUTIVE EDITOR

N. Ramazonov – Head of the Department of Uzbek Language and Literature of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

J. Blum – Professor of Law School of Boston College, Doctor of Law (Boston, USA)

M. Vishovatiy – Professor of the University of Gdańsk (Gdansk, Poland)

A. Khoshimxonov – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

M. Axmedshaeva – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

X. Xayitov – Professor of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

I. Turaboev – Acting Associate Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law (Tashkent, Uzbekistan)

S. Xolboev – Associate Professor of the Supreme School of Judges under the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Legal Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

N. Raxmonkulova – Associate Professor of the University of World Economy and Diplomacy, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

Z. Esanova – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

J. Ne'matov – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

M. Kurbanov – Associate Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law (Tashkent, Uzbekistan)

R. Kuchkarov – Acting Associate Professor of Tashkent State University of Law, Candidate of Philological Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

- 8 **AXMEDSHAYEVA MAVLYUDA AXATOVNA**
Yurislingvistika va normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish:
ayrim nazariy-huquqiy masalalar
- 17 **SODIKOV AKMAL SHAVKAT O'G'LI**
Norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash: huquqiy munosabat va vositalar tahlili

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI. TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA HUQUQI. XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 30 **ISANOV XOLMUROD RUZIYEVICH**
Sun'iy intellekt tizimlari oshiqcha xavf manbayi sifatida: fors-major holati

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI. JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

- 38 **JUMANAZAROVA MARJONA BOTIR QIZI**
Oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga yo'l qo'yilgan zararining chegarasini aniqlash muammolari

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI. KRIMINALISTIKA, TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA SUD EKSPERTIZASI

- 51 **XUDAYBERGENOV BAXRAM KUANISHBAEVICH, HABIBULLAYEV DALERBEK BAXTIYOR O'G'LI**
Shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilish: xorij tajribasi
- 63 **BARAKAYEV LAZIZJON OTAQULOVICH**
Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq muammolar tahlili
- 75 **MAMADALIYEV O'TKIR ABDUG'AFFAROVICH**
Jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichida protsessual xatolarni bartaraf qilish imkoniyatlari

12.00.12 – KORRUPSIYA MUAMMOLARI

- 86 **KUDRATOV MANUCHEHR, NOROV ILXOM IBROXIMOVICH**
Markaziy Osiyoning ayrim davlatlarida korrupsiyaga qarshi choralar: qiyosiy tahlil
- 95 **MELIYEV XUDOYOR XURRAMOVICH**
Korrupsiyaning oldini olishda ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri (blokcheyn) texnologiyasi ahamiyati
- 102 **SAFAROV TEMUR UKTAMOVICH**
Davlat organlarida korrupsiyani aralash idoraviy nazorat qilish

12.00.15 – KRIMINOLOGIYA

- 114 **KASIMOV NODIRJON SODIKJONOVICH**
Qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik oldini olishda ayrim xorijiy davlatlar tajribasi tahlili

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI VA METODIKASI (SOHALAR BO'YICHA)

- 121 **GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA**
Yuridik terminologiyada leksik qatlamlarning qaror topishi
- 129 **ZIYAMUXAMEDOVA SHAHNOZA TOLKUNOVNA**
O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasida qo'llangan *-lan, -lash, -lat, -lantir, -lashtir* affikslerini yuridik ta'limda o'rganish bo'yicha mulohazalar

СОДЕРЖАНИЕ

12.00.01 – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

- 8 **АХМЕДШАЕВА МАВЛЮДА АХАТОВНА**
Юрислингвистика и проведение лингвистической экспертизы проектов нормативно-правовых актов: некоторые теоретико-правовые вопросы
- 17 **СОДИКОВ АКМАЛ ШАВКАТ УГЛИ**
Информационное обеспечение нормотворчества: анализ правовых отношений и средств

12.00.03 – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО. СЕМЕЙНОЕ ПРАВО. МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

- 30 **ИСАНОВ ХОЛМУРОД РУЗИЕВИЧ**
Системы искусственного интеллекта как источник повышенной опасности: форс-мажорные обстоятельства

12.00.08 – УГОЛОВНОЕ ПРАВО. УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

- 38 **ЖУМАНАЗАРОВА МАРЖОНА БОТИР КИЗИ**
Проблемы определения пределов допустимого вреда в состоянии крайней необходимости

12.00.09 – УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС. КРИМИНАЛИСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЕ ПРАВО И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

- 51 **ХУДАЙБЕРГЕНОВ БАХРАМ КУАНЫШБАЕВИЧ, ХАБИБУЛЛАЕВ ДАЛЕРБЕК БАХТИЁР УГЛИ**
Расследование преступлений, связанных с захватом заложников: зарубежный опыт
- 51 **БАРАКАЕВ ЛАЗИЗЖОН ОТАКУЛОВИЧ**
Анализ проблем назначения и проведения экономических экспертиз
- 75 **МАМАДАЛИЕВ УТКИР АБДУГАФАРОВИЧ**
Возможности устранения процессуальных ошибок на этапе подготовки уголовного дела к судебному разбирательству

12.00.12 – ПРОБЛЕМЫ КОРРУПЦИИ

- 86 **КУДРАТОВ МАНУЧЕХР, НОРОВ ИЛЬХОМ ИБРОХИМОВИЧ**
Антикоррупционные меры в ряде стран Центральной Азии: сравнительный анализ
- 95 **МЕЛИЕВ ХУДОЁР ХУРРАМОВИЧ**
Значение технологии распределённого реестра данных (блокчейна) в предотвращении коррупции
- 102 **САФАРОВ ТЕМУР УКТАМОВИЧ**
Смешанный ведомственный контроль коррупции в государственных органах

12.00.15 – КРИМИНОЛОГИЯ

- 114 **КАСИМОВ НОДИРЖОН СОДИКЖОНОВИЧ**
Анализ опыта некоторых зарубежных стран в виктимологической профилактике преступлений умышленного убийства

13.00.02 – ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ (ПО ОТРАСЛЯМ)

- 121 **ГУЛЯМОВА ГУЛЬНОРА ЯКУБОВНА**
Создание лексических пластов в юридической терминологии
- 129 **ЗИЯМУХАМЕДОВА ШАХНОЗА ТОЛКУНОВНА**
Размышления об изучении аффиксов *-lan*, *-lash*, *-lat*, *-lantir*, *-lashtir* в юридическом образовании на примере новой Конституции Узбекистана

CONTENTS

12.00.01 – THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. HISTORY OF LEGAL DOCTRINES

- 8 **AKHMEDSHAEVA MAVLYUDA AKHATOVNA**
Legal linguistics and linguistic expertise of draft normative legal documents: some theoretical and legal issues
- 17 **SODIKOV AKMAL SHAVKAT UGLI**
Informational support for rulemaking: analysis of legal relations and means

12.00.03 – CIVIL LAW. BUSINESS LAW. FAMILY LAW. INTERNATIONAL PRIVATE LAW

- 30 **ISANOV KHOLMUROD RUZIYEVICH**
Artificial intelligence systems as a source of excessive risk: force majeure situation

12.00.08 – CRIMINAL LAW. CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

- 38 **JUMANAZAROVA MARJONA BOTIR KIZI**
Problems of determining the limits of damage permitted in the case of extreme necessity

12.00.09 – CRIMINAL PROCEEDINGS. FORENSICS, INVESTIGATIVE LAW AND FORENSIC EXPERTISE

- 51 **KHUDAYBERGENOV BAKHRAM KUANISHBAEVICH, HABIBULLAYEV DALERBEK BAKHTIYOR UGLI**
Investigation of crimes related to hostage-taking: foreign experience
- 63 **BARAKAEV LAZIZJON OTAKULOVICH**
Analysis of problems related to appointment and conduct of economic expertise
- 75 **MAMADALIEV UTKIR ABDUGAFFAROVICH**
Opportunities for eliminating procedural errors during the preparatory stage of criminal case trials

12.00.12 – CORRUPTION PROBLEMS

- 86 **KUDRATOV MANUCHEHR, NOROV ILKHOM IBROKHIMOVICH**
Anti-corruption measures in several Central Asian countries: comparative analysis
- 95 **MELIEV KHUDOYOR KHURRAMOVICH**
The significance of distributed data register (blockchain) technology in preventing corruption
- 102 **SAFAROV TEMUR UKTAMOVICH**
Mixed departmental control of corruption in state bodies

12.00.15 – CRIMINOLOGY

- 114 **KASIMOV NODIRJON SODIKJONOVICH**
Analysis of the experience of some foreign countries in victimological prevention of predmitted killing

13.00.02 – THEORY AND METHODOLOGY OF EDUCATION AND UPBRINGING (BY FIELDS)

- 121 **GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA**
Creation of lexical layers in legal terminology
- 129 **ZIYAMUKHAMEDOVA SHAHNOZA TOLKUNOVNA**
Considerations on the study of the affixes *-lan*, *-lash*, *-lat*, *-lantir*, *-lashtir* used in the new Constitution of Uzbekistan in legal education

Kelib tushgan / Получено / Received: 16.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./LZFK9429

UDC: 81:340.13(045)(575.1)

YURISLINGVISTIKA VA NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR LOYIHALARINI LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O'TKAZISH: AYRIM NAZARIY-HUQUQIY MASALALAR

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Davlat va huquq nazariyasi
kafedrası professori, yuridik fanlar doktori
ORCID: 0000-0003-3719-6599
email: mavludaahmedshaeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada qonunchilik hujjatlarining sifati va samaradorligini ta'minlashda til masalasining o'рни va roli, normativ-huquqiy hujjatlar tilining davlat tili qoida va talablariga mos kelishini ta'minlashda yurislingvistika fanining ahamiyati, ushbu fan o'zida huquq va til masalalari bog'liqligini ifodalashi hamda fanning respublikamiz ilmiy maydonida rivojlanish imkoniyatlari masalalari ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, yurislingvistika va uning normativ-huquqiy hujjatlar tilining yuridik texnika talablariga mos kelishi zarurati masalasida olimlarning turlicha qarashlari tahlil etilgan. Normativ-huquqiy hujjatlar tilining davlat tili, uning qoida va talablariga mos kelishini ta'minlaydigan vositalar ichida lingvistik ekspertiza muhim o'rin egallaydi. Shunga bog'liq holda, maqolada normativ-huquqiy hujjatlarni lingvistik ekspertizadan o'tkazishning nazariy-huquqiy masalalari yoritilgan. Ayni paytda mamlakatimizda huquq ijodkorligi jarayonida lingvistik ekspertiza o'tkazishning tashkiliy-huquqiy mexanizmi va uning rivojlanishi, ushbu ekspertizani o'tkazish tartibi, ekspertizaning obyekti va subyekti, muddatlari, maqsad va vazifalari tahlil etilgan. Maqolaning xulosa qismida muallif tomonidan ishlab chiqilgan lingvistik ekspertiza o'tkazishning tashkiliy-huquqiy mexanizmi va uning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: lingvistika, yurislingvistika, lingvistik ekspertiza, normativ-huquqiy hujjat, qonun, qonun tili, davlat tili, tilga doir talablar

ЮРИСЛИНГВИСТИКА И ПРОВЕДЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПРОЕКТОВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна,
доктор юридических наук,
профессор кафедры «Теория государства и права»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассмотрены место и роль вопроса языка в обеспечении качества и эффективности законодательных актов, значение юрислингвистики как науки,

которая обеспечивает соответствие языка нормативно-правовых актов правилам и требованиям государственного языка, а также выражает взаимосвязь вопросов права и языка. Кроме того, проанализированы возможности развития этой науки в научной сфере нашей республики. Рассмотрены различные взгляды учёных на необходимость соответствия языка нормативно-правовых актов требованиям юридической техники. Среди средств, обеспечивающих соответствие языка нормативно-правовых актов государственному языку, его правилам и требованиям, важное место занимает лингвистическая экспертиза. В связи с этим в статье освещены теоретико-правовые вопросы проведения лингвистической экспертизы нормативно-правовых актов. Также проанализированы организационно-правовой механизм проведения лингвистической экспертизы в процессе правотворчества в нашей стране, порядок проведения экспертизы, её объект и субъект, сроки, цели и задачи. В заключительной части статьи приведены предложения и рекомендации автора, направленные на дальнейшее совершенствование организационно-правового механизма проведения лингвистической экспертизы и её правовых основ.

Ключевые слова: лингвистика, юрислингвистика, лингвистическая экспертиза, нормативно-правовой акт, закон, язык закона, государственный язык, языковые требования

LEGAL LINGUISTICS AND LINGUISTIC EXPERTISE OF DRAFT NORMATIVE LEGAL DOCUMENTS: SOME THEORETICAL AND LEGAL ISSUES

Akhmedshaeva Mavlyuda Akhatovna,

Professor of the Department of Theory of State and Law,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Science in Law

Abstract. The article discusses the role and significance of language issues in ensuring the quality and effectiveness of legislative documents, as well as the importance of legal linguistics in ensuring that the language of normative legal documents complies with the rules and requirements of the state language. This field reflects the interconnection between law and language, and the article explores the development prospects of this discipline in our country's scientific field. At the same time, the article analyzes the varying perspectives of scholars on the necessity of ensuring that the language of normative legal documents meets the requirements of legal technique. Among the tools ensuring compliance with the state language and its rules and requirements, linguistic expertise plays an important role. In this regard, the theoretical and legal issues of conducting linguistic expertise of normative legal documents are highlighted. Currently, the article also analyzes the organizational and legal mechanism for conducting linguistic expertise in the legislative process in our country, its development, the procedure for conducting this expertise, the object and subject of the expertise, its timeframes, goals, and tasks. In the conclusion, the author presents proposals and recommendations aimed at further improving the organizational and legal mechanism for conducting linguistic expertise and its legal foundations.

Keywords: linguistics, legal linguistics, linguistic expertise, normative legal document, law, language of law, state language, language-related requirements

Kirish

O'zbekiston huquq tizimi o'z xususiyatlariga ko'ra, roman-german huquqiy oilasiga mansub bo'lib, ushbu huquqiy oilaga kiruvchi davlatlarda huquq manbalari tizimida qonun muhim o'rin tutadi. Normativ-huquqiy hujjatlarning asosiy turi bo'lgan

qonun eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, yuqori yuridik kuchga ega. Shu sababli qonunlarning sifati, ularning hayotiyliigi va samaradorligi ko'plab omillarga bog'liq. Ushbu omillar orasida qonun matnining aniqligi, ravonligi, qonun chiqaruvchining maqsadini aniq ifodalashi,

ya'ni qonunning tili alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya-sining 4-moddasida o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan bo'lib, bu huquqiy jihatdan mustahkamlangan va katta ijtimoiy, siyosiy hamda ma'naviy ahamiyatga ega. Yaqin o't-mishda qonun loyihalari dastlab rus tilida tayyorlanib, keyinchalik o'zbek tiliga tarjima qilingan, bu esa huquqni qo'llash jarayo-nida qiyinchiliklar va noaniqliklarga sabab bo'lgan. Shu bois bugungi kunda mamlakati-mizda qonunlarning davlat tilida ishlab chi-qilishi nafaqat qonuniy talab, balki muhim ma'naviy-siyosiy jihatga ham ega.

O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi O'RQ-682-son Qonunining 32-moddasida "Tayyorlangan normativ-huquqiy hujjat loyihasi norma-tiv-huquqiy hujjat qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organga davlat tilida kiritiladi. Zarur bo'lgan hollarda uning boshqa tillardagi tar-jimasi taqdim etilishi mumkin", deb belgilan-gan.

Qonun tili haqida so'z yuritganda, huquq va tilshunoslikning o'zaro hamkorligi zarur-rati yuzaga chiqadi. Huquq bilan tilni, asli-da, nima yaqinlashtiradi? Zero, til va huquq – mavjud voqeliklar bo'lib, ular "inson borli-g'i uchun fundamental ahamiyat kasb etadi" [1, 2]. Shu bilan birga, O'zbekiston xalqaro hamjamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida bar-cha davlatlar bilan muloqotga ochiq bo'lib, xalqaro munosabatlari kundan kunga rivoj-lanmoqda. Mamlakatimizda xorijiy investor-lar faoliyat yuritayotgan bir paytda amaldagi qonunlarni boshqa tillarga tarjima qilish eh-tiyoji tabiiy ravishda yuzaga keladi. Masalan, Lex.uz – Qonunchilik hujjatlari milliy bazasi va "Huquqiy axborot" kanali orqali qonunchi-lik hujjatlari va huquqqa oid axborotlar nafa-qat o'zbek tilida, balki rus va ingliz tillarida ham muntazam ravishda taqdim etib boril-moqda.

Buyuk fransuz faylasufi Sharl Lui Montes-ke "Qonunlar ruhi haqida" nomli asarida qo-

nun tili va texnikasi bilan bog'liq masalalar haqida shunday yozgan: "Qonun tili barcha fuqarolarga bir xil tushuncha berishi, unda tushunarsiz jummalarga yo'l qo'yilmasligi, qo-nunchilik uslubi o'zining qisqa va aniqligi bi-lan ajralib turishi lozim" [3].

Shu bilan birga, mutaxassislarining fikriga ko'ra, har bir yuridik tilning o'ziga xos xusu-siyatlari mavjud. Ba'zi yuridik tillar bayoniy (narrativ) tusga ega bo'lsa, ba'zilari tushun-chaviy (konseptual) xususiyatga ega.

V.G. Tomsonning ta'kidlashicha, nemis yu-ridik tili tushunchaviy xarakterga ega bo'lib, unda muayyan huquqiy tushunchalar qisqa va aniq ifodalanadi [4]. Masalan, die Minde-rung – "sotib olish narxining pasayishi"; der Rücktritt – "shartnomadan bir tomonlama chiqish"; die Gefährdungshaftung – "yuqori xavf manbasi tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik".

Yuqoridagilarga asoslanib aytish mumkin-ki, o'zbek yuridik tili bugungi kunda o'z ifoda-lanish xususiyatiga ko'ra bayoniy tusdagi yu-ridik til hisoblanadi.

Darhaqiqat, til insonning atrof-muhitni id-rok etish tajribasini ifodalovchi vosita bo'lib, unda predmetlar, jarayonlar va hodisalarga oid tushunchalar shakllanadi. Til orqali fikr-lar ifodalanib, o'zaro muloqot amalga oshadi. Huquq esa davlat tomonidan belgilangan va bajarilishi majburiy bo'lgan ijtimoiy norma-larni ifodalash uchun til vositasida obyektiv-lashadi. Shu sababli huquq tili (yuridik til) alohida tushuncha sifatida qaraladi [5].

Bugungi kunda yuridik lingvistika (yuris-lingvistika) faniga bo'lgan e'tibor va ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, qonun tili-ning davlat tili talab va qoidalariga muvofiqli-gini ta'minlashda yuridik lingvistikaning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Material va metodlar

Shu munosabat bilan qonun loyihalari ti-lining davlat tili talablari va qoidalariga mos kelishini ta'minlashda lingvistik ekspertiza-ning o'rni va roli, uni o'tkazishning huquqiy asoslari va mexanizmini ilmiy tahlil etish

hamda mazkur ekspertizani tashkil etishdagi ayrim tashkiliy-huquqiy masalalarni hal etish bo'yicha ayrim tavsiyalarni shakllantirish muayyan ilmiy va nazariy ahamiyat kasb etadi.

Maqolada ilmiy bilishning umumilmiy metodlari bo'lgan analiz, sintez, mantiqiylik, tizimlilik, tarixiylik, shuningdek, xususiy huquqiy, qiyosiy-huquqiy, formal yuridik kabi metodlardan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari

Yuridik lingvistika (yurislingvistika) tilshunoslik bilan yurisprudensiya bazasida shakllangan fan bo'lib, normativ-huquqiy hujjatlar tili uning obyekti hisoblanadi. Shu bois ham qonun tiliga oid tadqiqotlar bir vaqtning o'zida ham yuridik, ham lingvistik bilimlar talab qiladi [6].

O.Y. Barabashning ta'kidlashicha, yurislingvistikaning o'rganish obyekti – til va huquqning kesishgan joyi hisoblansa, predmeti noaniqlik keltirib chiqarish ehtimoligaga ega bo'lgan til-huquqiy hodisalardir [7]. Fin professori Tarja Salmi Tolenenning fikricha, "Yuridik lingvistikaning maqsadi qonun tilini o'rganish, til, qonun va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarga oid yangi bilimlar yaratishga xizmat qilish, yuridik tilni rivojlantirish va uning ishlatilishini o'rganishdan iborat" [8].

Mamlakatimizda ham yurislingvistika fani shakllanish jarayonini boshdan kechirmoqda. Hozirda milliy yuridik adabiyotda yurislingvistikaga oid tadqiqotlar yetarlicha rivojlanmagan. Mavjud ilmiy izlanishlar, asosan, bir necha dissertatsiya tadqiqotlari va monografiyalardan tashkil topgan, xolos.

Olimlarning ta'kidlashicha, bugungi kunda "...o'zbek yurislingvistikasining shakllanishi, taraqqiyoti, uning qonun ijodkorligi jarayonidagi o'rni va ahamiyatini o'rganish, huquqiy terminlarni unifikatsiya qilish va standartlashtirish dolzarb masalalardan biridir. Shu jumladan, huquqiy terminlarning izohli lug'atini yaratish, bunda hozirgi zamonaviy huquqiy terminlar bilan bir qatorda qadimgi musulmon huquqida qo'llangan terminlarga

ham alohida e'tibor qaratish o'zbek huquqshunosligi va tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, huquqiy demokratik davlat va jamiyat barpo etish yuridik tildan boshlanadi. Yurislingvistika yuridik tilni o'rganuvchi soha hisoblanadi. Shu bois O'zbekistonda yurislingvistika fanini rivojlantirish olimlarimiz oldida turgan dolzarb vazifadir" [2].

Mamlakatimizda bu fan rivojlanishi uchun yetarli imkoniyatlar mavjud. Xususan, yuridik oliy ta'lim muassasalarida yuridik texnika fani doirasida yurislingvistikaning asoslari o'rgatiladi, lingvistik ekspertizaga oid huquqiy asoslar mavjud. Shuningdek, ushbu ekspertizani o'tkazishning yuridik amaliyoti, moddiy va protsessual jihatlari asta-sekin shakllanib bormoqda.

Yurislingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri lingvistik ekspertizadir. U qonunchilik hujjatlar tili, ularning tarjimai sifati hamda yuridik texnika talablariga mosligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lingvistik ekspertiza haqida fikr yuritishdan oldin, avvalo, normativ-huquqiy hujjatlar ekspertizasi tushunchasiga aniqlik kiritish mantiqan to'g'ri bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, "ekspertiza" so'zining etimologiyasiga e'tibor qaratish lozim. Ushbu atama lotincha "expertus" so'zidan olingan bo'lib, "tajribadan bilish", "tajriba asosida anglash" ma'nolarini bildiradi. Milliy va xorijiy yuridik adabiyotlarda "ekspertiza" tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan bo'lsa-da, bu borada yagona yondashuv mavjud emas.

Bugungi kunda ushbu atama keng qamrovli tushunchaga aylangan bo'lib, har qanday mutaxassis tomonidan amalga oshirilgan ilmiy yoki texnik tadqiqot, shuningdek, baholash faoliyati ham ekspertiza doirasiga kiritilmoqda [6]. Bundan tashqari, ilmiy manbalarda ekspertiza tushunchasi "muayyan sohada bilim, kompetensiya va ko'nikmalar yig'indisi", "ushbu bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislar guruhi" ma'nolarida ham qo'llanadi [9].

Milliy yuridik adabiyotlarda ekspertiza tushunchasiga oid turli ta'riflar mavjud. Masalan, "Yuridik texnika" darsligi muallifi A. Sodiqov ekspertizani "muayyan savollarga javob olish maqsadida maxsus bilim, malaka va tajribaga ega bo'lgan mutaxassisni jalb qilish orqali amalga oshiriladigan tadqiqot", deb ta'riflaydi [10]. Boshqa ta'rifga ko'ra, ekspertiza – bu ekspertlar tomonidan muayyan masalani xulosa chiqarish uchun o'rganish va tahlil qilish jarayoni bo'lib, u matn, xulosa yoki boshqa shakllarda namoyon bo'ladi [11].

Oddiy qilib aytganda, ekspertiza – qonunda belgilangan tartib va asoslar bo'yicha jalb etilgan malakali mutaxassis tomonidan muayyan masala, holat yoki jarayon yuzasidan amalga oshiriladigan intellektual tahlil natijasi bo'lib, u og'zaki yoki yozma shaklda ifodalanadi.

Shu o'rinda qonun loyihalarining lingvistik ekspertizasi tushunchasi qanday ekani haqida savol tug'ilishi tabiiy. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, "qonun loyihasining yurilingvistik ekspertizasi – bu matnning funksional-stilistik xususiyatlarini hisobga olgan holda, uning hozirgi zamon adabiy tili me'yorlariga muvofiqligini baholash jarayonidir" [12].

Sud ekspertizasining, xususan, normativ-huquqiy hujjatlar ekspertizasining bir qancha turlari bor. O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi O'RQ-682-sonli Qonunida bu masalaga oid tegishli norma mavjud.

Mazkur qonunning "Normativ-huquqiy hujjat loyihasining ekspertizasi" deb nomlangan 25-moddasida mustahkamlangani-dek, normativ-huquqiy hujjat loyihasi huquqiy va korrupsiyaga qarshi ekspertizalardan o'tkazilishi shart.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi ishlab chiquvchi yoki normativ-huquqiy hujjat qabul qilish huquqiga ega bo'lgan organning qaroriga ko'ra, iqtisodiy, moliyaviy, ilmiy, lingvistik, ekologik, shuningdek, boshqa turdagi ekspertizalardan o'tkazilishi mumkin. Ushbu qonuniy norma qonun loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazishning bevosita huqu-

qiy asosi hisoblanadi va u boshqa qonunosti hujjatlarida o'zining batafsil ifodasini topgan.

Hozirda mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, qonunchilik hujjatlari loyihasi tilining davlat tili, talab va qoidalar hamda yuridik texnika qoidalariga mos bo'lishini ta'minlash uchun mas'ul bo'lgan bir necha tuzilmalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi faoliyat olib boradi. Ushbu komissiyaning 2015-yil 30-apreldagi 121-III-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomning 4-moddasida Komissiyaning asosiy vazifalari belgilab qo'yilgan [13]:

- qonun loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga rioya etilishini ta'minlash;
- qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalarining qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq holda, turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda yagona shaklda va to'g'ri qo'llanishini ta'minlash;
- qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalarni qo'llash izchilligini saqlash;
- tegishli ma'noni anglatuvchi so'zlarni qonun loyihalarida bir xil shaklda qo'llash;
- boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan nomuvofiqliklarni qonun normalariga ziyon yetkazmagan holda tahrir qilish.

Ma'lumki, Konstitutsiyamizga asosan, qonun chiqaruvchi hokimiyat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi. Tegishli Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Devoni tarkibida "Lingvistik ekspertiza, tarjima va tahririyat" bo'limi [14], Senatning Nazorat tahlil Boshqarmasi tarkibida "Tarjima va tahrir" bo'limi [15] mavjud. Ushbu tuzilmalar ham qonun loyihalarini tilining talab darajasida bo'lishiga o'z vazifalari doirasida muayyan hissa qo'shadi.

Qonun loyihalarining yuridik lingvistik ekspertizasi birmuncha murakkab intellektual jarayon bo'lib, u qator talablar asosida amalga oshirilishi kerak. Bugungi kun-

da amaldagi qonunchilikka ko'ra, qonun loyihasi matnini lingvistik ekspertizadan o'tkazishning quyidagi talablari mavjud:

- jumalarning soddaligi va qisqaligi, ta'riflarning aniqligi;
- imlo, uslubiy, grammatik va orfografiya qoidalariga mosligi;
- yangi atamalar, shuningdek, soha atamalarining to'g'ri qo'llanganligi;
- so'z birikmalarining o'zaro to'g'ri bog'langanligi;
- bayonning tizimlilik va ifodali ketma-ketligi.

Shu bilan birga, ilmiy manbalarda ham normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini yuridik lingvistik ekspertizadan o'tkazish talablari haqida fikrlar bildirilgan. Jumladan, yuridik lingvistika bo'yicha mutaxassis X.S. Xayitovning ta'kidlashicha, qonun loyihalarini yuridik-lingvistik ekspertizadan o'tkazishda quyidagi talablarga ham rioya etilishi lozim: qonun loyihasidagi atamalar va iboralarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda konstitutsiyaviy qonunlari tamoyillari va talablariga mosligini ta'minlash; qonun loyihasidagi so'zlar va iboralarning o'zbek adabiy tili qoidalariga mosligini ta'minlash; qonun loyihasining lo'nda, aniq, oddiy va ravon tilda, tushunarli tarzda ifodalanishi; qonun tilining rasmiyligi; qonun tilining xalqchilligi; qonun tilining ilmiylik asoslantirilganligi; qonun tilining xolisligi va to'liqligi [2]. Ushbu talablarga to'liq rioya etilishi lingvistik ekspertizaning asosiy maqsadiga erishishga imkon beradi.

Bugungi kunda normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazishning tegishli huquqiy-tashkiliy mexanizmi shakllantirilgan. Lingvistik ekspertizadan o'tkazish jarayoni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi 662-son qarori bilan tasdiqlangan "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom normalari bilan tartibga solinadi.

Mazkur Nizomda 2023-yil 1-yanvardan boshlab loyihani ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan, vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha matni davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini tekshirish maqsadida lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi belgilab qo'yildi.

Shu o'rinda savol tug'iladi: "Davlat tili qoida va talablari" deganda nimalar nazarda tutiladi? Demak, davlat tili qoida va talablari – o'zbek adabiy tilining imloviy, uslubiy, leksik-grammatik, grafik va punktuatsiya qoidalari, atamalarni to'g'ri qo'llash va matnda mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'ymaslik talablari va b.

Ayni paytda qonun loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish subyektlari masalasi ham muhim hisoblanadi. Lingvistik ekspertiza loyihani ishlab chiquvchi davlat boshqaruvi organlari, xo'jalik birlashmalari rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar, tuman (shahar) hokimlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Lingvistik ekspertizani o'tkazish jarayoniga yana kimlarni jalb etish mumkin? Ishlab chiquvchining tashabbusi bilan davlat organlarining ilmiy va ta'lim tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari vakillari, ilmiy daraja yoki ilmiy unvonga ega bo'lgan fuqarolar, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi hamda uning hududiy bo'linmalari ham shartnoma asosida jalb qilinishi mumkin.

Amaldagi qonunchilikka ko'ra, lingvistik ekspertizadan o'tkazish ixtiyoriymi yoki barcha normativ-huquqiy hujjatlar bunday ekspertizadan o'tkazilishi shartmi, degan masala muhim ahamiyat kasb etadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, faqat davlat tili va uni rivojlantirishga oid qonunchilik hujjatlarining

loyihalari lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi shart, qolgan loyihalar esa ishlab chiqaruvchining tashabbusiga ko'ra amalga oshiriladi.

Lingvistik ekspertizaning obyekti normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni hisoblanadi. Bunday ekspertizani o'tkazishga ehtiyoj loyihani ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha matni davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini tekshirish maqsadida lingvistik ekspertizadan o'tkaziladi.

Loyiha matnini davlat tili qoida va talablariga moslash, yangi atamalarini to'g'ri qo'llash hamda grammatika, imlo, punktuatsiya qoidalariga muvofiq bo'lishi lingvistik ekspertizaning maqsadi hisoblanadi.

Bundan tashqari, loyiha matnining davlat tili qoida va talablariga, jumladan, imlo, uslubiy, grammatik va orfografiya qoidalariga mos bo'lishini ta'minlash; loyihada soha atamalarining to'g'ri qo'llanishi, yangi atamalarini ishlatganda, ularga mos ta'rif berilishini tekshirish; loyiha matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, so'z birikmalari to'g'ri tanlanganligi va o'zaro to'g'ri bog'langanligiga baho berish; loyiha matnidagi tushuncha va atamalarining ma'nosiga muvofiq yagona shaklda va to'g'ri qo'llanishini ta'minlash – lingvistik ekspertizaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Shu bilan birga, normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazishda e'tibor berish kerak bo'lgan jihatlardan yana biri nafaqat loyihada, balki unga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarda ham og'zaki nutq shakllari; davlat tilida teng ma'noli so'zlar va tushunchalar mavjud bo'lgan taqdirda, chet tillari atamalar; eskirgan hamda ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar; abbreviatura va qisqartmalar qo'llash mumkin emasligidir.

Shu bilan birga, bu masalada ayrim istisnalar ham mavjud. Jumladan, umumiy qabul qilingan abbreviatura va qisqartmalar, shu-

ningdek, qonunosti hujjatlari ilovalaridagi tashkilotlarning qisqartirilgan nomlari loyihada keltirilishi mumkin.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, bugungi kunda mamlakatimizda yurislingvistika fani va normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazishning ilmiy-nazariy, tashkiliy huquqiy asoslari ma'lum darajada shakllangan. Loyihalarni lingvistik ekspertizadan o'tkazish borasida muayyan amaliyot ham shakllanish jarayonida davom etmoqda.

Tadqiqot natijalari tahlili

Bu sohadagi ayrim amaliyotchilarning fikrini o'rganish asosida mamlakatimizda yurislingvistika fanini rivojlantirish va normativ-huquqiy hujjatlar loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazishning tashkiliy-huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish zarurati va imkoniyati bor. Xususan:

1. Mamlakatimizda yurislingvistika fani bo'yicha akademik, yuridik fanlar doktori, professor A.X. Saidov va N. Ko'chimovlarning ushbu masalaga bag'ishlangan monografiyalari, shuningdek, professor, yuridik fanlar doktori X.S. Hayitovning dissertatsiyasi va monografiyasi hamda boshqa ilmiy ishlar mavjud. Ushbu fan bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va o'quv adabiyotlarini yaratish ishlarini yanada kuchaytirish zarur. Bunga doktorlik va magistrlik dissertatsiyalarini tayyorlash jarayonini faollashtirish orqali erishish mumkin.

2. Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari lingvistik ekspertizadan o'tkazish bo'yicha mavjud huquqiy asoslarni yanada rivojlantirish lozim. Xususan, amaldagi Nizomning 4-bobi 11-bandida lingvistik ekspertiza "ishlab chiqaruvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik va idoralar bilan kelishishdan oldin o'tkaziladi" deb belgilangan. Ushbu bandedagi "ishlab chiqaruvchining tashabbusi bilan" iborasi amaliyotda ekspertizani o'tkazish majburiy emasligi haqidagi xulosani keltirib chiqarishi mumkin.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida huquqiy ekspertizaga kel-

gan loyihalarga lingvistik ekspertiza xulosasini ilova qilish amaliyoti yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu sohada muayyan faollik kuzatilmoqda. Shu bois Nizomning 11-bandidagi "ishlab chiqaruvchining tashabbusi bilan" degan iborani "barcha muhim normativ-huquqiy hujjatlar" degan ibora bilan almashtirish maqsadga muvofiq.

3. Qayd etilgan Nizomning 11-bandi 2-xat boshida "Davlat tili va uni rivojlantirishga oid qonunchilik hujjatlarining loyihalari lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi shart", deyilgan. Shu o'rinda nima uchun yoki aynan shu masalaga oid hujjatlarga lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi shart, degan savol tug'iladi. Davlat va jamiyat hayoti, inson huquqlariga oid juda muhim qonunchilik hujjatlari-chi? Shu bois bu masalaga ham Nizomda aniqlik kiritilishi zarur. Bundan tashqari, lingvistik ekspertiza ishlab chiqilayotgan loyihalarining qancha qismini qamrab olyapti, qanday hujjatlarni o'z ichiga olgan, degan masalada ma'lum bir monitoring va statistika yuritilishi maqsadga muvofiq.

4. Lingvistik ekspertiza o'tkazish vakolatiga ega asosiy subyektlar davlat boshqaruvi organlari, xo'jalik birlashmalari rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar, tuman (shahar) hokimlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchilaridir.

Ushbu maslahatchilarning tilshunoslik bo'yicha ma'lumotga ega yoki ega emasligi;

ekspertlik layoqati va kasbiy malakasi; yuridik bilimlari, jumladan, yuridik texnika asoslarini qay darajada bilishi; ekspertizani mamlakat miqyosida yagona uslubiyot asosida amalga oshira olish qobiliyati; tegishli sertifikatga ega yoki ega emasligi masalalariga e'tibor qaratish zarur.

Bu muammolarni hal qilish uchun maslahatchilarni tegishli uslubiy ko'rsatmalar, o'zbek yuridik tilining izohli lug'ati va boshqa o'quv materiallari bilan ta'minlash; Adliya vazirligi huzuridagi YuMOMda malaka oshirish kurslarida o'qitish tizimini yo'lga qo'yish lozim.

5. Lingvistik ekspertiza faqatgina imlo va stilistik xatolarni tuzatish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bu jarayonda matnning aniq va tushunarli bo'lishi, huquqiy texnika talablariga muvofiqligi ham e'tiborga olinishi lozim.

Shuningdek, lingvistik ekspertlar uchun Yuridik atamalarning izohli lug'ati kabi manbalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Xulosalar

Bugungi kunda mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjatlar tilini takomillashtirish, uning qonunchilik hujjatlari sifatini oshirish va huquqni qo'llash jarayonining aniqligini ta'minlash zarurati mavjud. Yuridik ekspertizaning maqsadi va ahamiyati aynan shu masalaga qaratilganligi bilan muhimdir. Shu bois lingvistik ekspertizani o'tkazishning huquqiy asoslari va uning tashkiliy-huquqiy mexanizmini takomillashtirish zarur. Yuqoridagi takliflar aynan shu maqsadga yo'naltirilgan.

REFERENCES

1. Montesk'yo Sh. Izbrannyye proizvedeniya [Selected Works]. Moscow, 1955, p. 651.
2. Hayitov X.S. Qonun ijodkorligida yuridik-lingvistik ekspertiza o'tkazishning tashkiliy-huquqiy masalalari [Organizational and legal issues of conducting legal and linguistic expertise in lawmaking]. Tashkent, 2012.

3. Tomson G.V. Yurislingvistika. Teoriya i praktika [Legal linguistics. Theory and practice]. Available at: <https://scholar.google.ru/citations?user=SzG8VM0AAAAJ&hl=ru>
4. Gubayeva N.D. Slovesnost' v yurisprudentsii [Literature in jurisprudence]. Kazan. Available at: <http://www.dissercat.com/content/slovesnost-v-yurisprudentsii>
5. Golev N.D. Vzaimodeystviye yestestvennogo i yuridicheskogo yazyka kak bazovaya problema yurislingvistik [Interaction of natural and legal language as a basic problem of legal linguistics]. Available at: <http://lingo.asu.ru/golev/articles/zo9.html>
6. Saidov A.X., Ko'chimov Sh.N. Qonunchilik texnikasi asoslari [Fundamentals of legislative technique]. Tashkent, Adolat Publ., 2001, p. 29.
7. Barabash O.V. Yurislingvistika: istoki, problemy, perspektivy [Legal linguistics: origins, problems, prospects]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/yurislingvistika-istoki-problemy-perspektivy>
8. Tarja S.T. Legal Linguistic Knowledge and Creating and Interpreting Law in Multilingual Environments. Brooklyn J. Int'l L, 2004, p. 1169.
9. Koldin V.YA. Ekspertiza kak instrument prava. Problemy yuridicheskoy nauki [Expertise as a legal instrument. Problems of legal science]. Novgorod.
10. What does the word expertise mean? Available at: <https://otvet.mail.ru/question/228119042#:text=%D0%94%D0%B5%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%>
11. Sodiqov A. Yuridik texnika [Legal technique]. Tashkent, 2024, TSUL Publ., p. 169.
12. Sovremennyy slovar' inostrannykh slov [Modern dictionary of foreign words]. Available at: <https://gramota.ru/meta/ekspertiza>
13. Abdullaev B. Yurislingvistik ekspertiza – qonunlar mukammalligining omili [Juristic linguistic expertise is a factor in the perfection of laws]. *Rights and Duties*, Tashkent, 2008, vol. 11, p. 40.
14. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Devoni "Lingvistik ekspertiza, tarjima va tahririyat" bo'limi [Department of "Linguistic Expertise, Translation and Editorial" of the Office of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan]. Available at: <https://parliament.gov.uz/department>
15. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatning Nazorat tahlil Boshqarmasi tarkibida "Tarjima va tahrir" bo'limi [The "Translation and Editing" Department is part of the Supervisory and Analytical Department of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan]. Available at: <https://senat.uz/oz/senate-office/departments>

Kelib tushgan / Получено / Received: 06.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./KHCQ9011
UDC: 34.01:004(045)(575.1)

NORMA IJODKORLIGINI AXBOROT BILAN TA'MINLASH: HUQUQIY MUNOSABAT VA VOSITALAR TAHLILI

Sodikov Akmal Shavkat o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Davlat va huquq nazariyasi kafedrasida
dotsenti, y.f.f.d. (PhD)
ORCID: 0000-0001-6453-1327
e-mail: akmalsodikov81@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlashga doir huquqiy munosabatlar va vositalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi norma ijodkorligi huquqiy munosabatlari va vositalarini tadqiq etish orqali O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga doir takliflar, tavsiyalar va xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot predmetini O'zbekiston Respublikasida norma ijodkorligiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni qo'llash amaliyoti, ilmiy-nazariy yondashuvlar hamda huquqiy kategoriyalar tashkil etadi. Tadqiqotda tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, mantiqiy, induksiya, deduksiya, qiyosiy-huquqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish va statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanilgan. Maqolaning ilmiy ahamiyati uning ilmiy-nazariy xulosalari, takliflari va tavsiyalarida namoyon bo'ladi. Ushbu xulosalar norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash samaradorligini oshirishga, normativ-huquqiy hujjatlarning tegishli normalarini sharhlashga, milliy qonunchilikni takomillashtirishga, davlat va huquq nazariyasi, norma ijodkorligi hamda yuridik texnika bo'yicha ta'lim berishga va mazkur sohalarini ilmiy-nazariy jihatdan boyitishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni hamda huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishda foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: huquqiy munosabat, huquqiy vositalar, axborot, norma ijodkorligi, norma ijodkorligini raqamlashtirish, normativ-huquqiy hujjatlar, axborot aylanishi

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НОРМОТВОРЧЕСТВА: АНАЛИЗ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ И СРЕДСТВ

Соди́ков Акмал Шавкат угли,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
доцент кафедры «Теория государства и права»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются правовые отношения и средства, связанные с информационным обеспечением национального нормотворчества. Цель исследования заключается в разработке предложений, рекомендаций и выводов, направленных на

совершенствование законодательства и правоприменительной практики Республики Узбекистан, путём изучения правовых отношений и средств нормотворчества. Предметом исследования являются нормативно-правовые акты, правоприменительная практика, научно-теоретические подходы и правовые категории, связанные с нормотворчеством в Республике Узбекистан. В исследовании использованы исторический, системно-структурный, логический, индуктивный, дедуктивный, сравнительно-правовой методы, а также комплексное изучение научных источников и анализ статистических данных. Научная значимость статьи проявляется в её научно-теоретических выводах, предложениях и рекомендациях. Эти выводы способствуют повышению эффективности информационного обеспечения процесса нормотворчества, толкованию соответствующих норм нормативно-правовых актов, совершенствованию национального законодательства, обучению теории государства и права, нормотворчеству и юридической технике, а также обогащению этих областей с научно-теоретической точки зрения. Практическая значимость результатов исследования определяется возможностью их использования для совершенствования нормативно-правовых документов, регулирующих деятельность по информационному обеспечению нормотворчества, а также правоприменительной практики.

Ключевые слова: правовые отношения, правовые средства, информация, нормотворчество, цифровизация нормотворчества, нормативно-правовые акты, информационный обмен

INFORMATIONAL SUPPORT FOR RULEMAKING: ANALYSIS OF LEGAL RELATIONS AND MEANS

Sodikov Akmal Shavkat ugli,

Associate Professor of the Department of
Theory of State and Law,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article analyzes the issues of legal relations and means related to providing information to national rulemaking. The aim of the research is to develop relevant proposals, recommendations, and conclusions on improving the legislation and law enforcement practice of the Republic of Uzbekistan in this regard by studying the legal relations and means of rulemaking. The subject of the study is normative-legal documents related to rulemaking in the Republic of Uzbekistan, law enforcement practice, as well as scientific and theoretical conceptual approaches and legal categories. The research applied methods such as historical, systematic-structural, logical, induction, deduction, comparative-legal, comprehensive study of scientific sources, and analysis of statistical data. The scientific significance of the article is manifested in its scientific and theoretical conclusions, proposals, and recommendations. These conclusions serve to increase the effectiveness of information support for the rule-making process, interpret the relevant norms of regulatory legal acts, improve national legislation, provide education in the theory of state and law, rule-making, and legal technique, and enrich these areas from a scientific and theoretical point of view. The practical significance of the research results is determined by the possibility of their use in improving regulatory legal acts and law enforcement practice regulating the activities of providing information for rule-making.

Keywords: legal relation, legal means, information, rulemaking, digitization of rulemaking, normative legal documents, information circulation

Kirish

Norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash mexanizmini tadqiq etish,

avvalo, mazkur jarayonda axborot bilan ta'minlash munosabatlari hamda muayyan vositalarni tahlil etishni taqozo etadi.

Y.V. Skurkoning fikricha, norma ijodkorligi subyektlarining vakolati xususiyatlaridan kelib chiqib, axborot bilan ta'minlashni ichki va tashqi munosabatlarga ajratish mumkin.

Bunda ichki – qonun ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlovchi maxsus subyektlar o'rtasidagi munosabatlar, tashqi – ommaviy axborot vositalari hamda jamoatchilik bilan aloqalar natijasida yuzaga keladigan munosabatlar [1].

Albatta, olimaning fikrlarini e'tirof etish mumkin, biroq masala faqat qonun ijodkorligi faoliyati bilan cheklanib qolganligi hamda axborot manbalari mezonidan kelib chiqmaganligi sababli mazkur fikrga to'liq qo'shilishga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, ichki va tashqi munosabatlardan tashqari aralash ko'rinishdagi munosabatlarni ham inobatga olish masala mohiyatiga kompleks yondashishga yordam berar edi. Shu nuqtayi nazardan bu boradagi huquqiy munosabatlarni tahlil etish, tasniflash kategoriyalarini ishlab chiqish, axborot bilan ta'minlash vositalarining xususiyatlarini tadqiq etish talab etiladi.

Material va metodlar

Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, mantiqiy, induksiya, deduksiya, qiyosiy-huquqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish va statistik ma'lumotlar tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqotning obyekti O'zbekiston Respublikasi norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash borasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar tizimi hisoblanadi.

Tadqiqotning predmeti O'zbekiston Respublikasida norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashga oid normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni qo'llash amaliyoti, rivojlangan xorijiy mamlakatlar qonunchiligi hamda ilmiy-nazariy konseptual yondashuvlar va huquqiy kategoriyalar hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot ishi norma ijodkorligi jarayonini ilmiy axborot bilan ta'minlash me-

xanizmini rivojlantirish borasidagi istiqbolli yo'nalishlarni ishlab chiqishni ilgari suradi.

Tadqiqot natijalari

Norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash samaradorligini oshirish, avvalo, huquqiy munosabat tarkibi hamda mazkur munosabatda qo'llanadigan vositalarni tahlil etishni talab etadi. Norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash samaradorligini oshirish maqsadidan kelib chiqib, mazkur jarayondagi huquqiy munosabatlar zaruriy axborotni shakllantirish, qabul qilish, topshirish, hisobga olish, qayta ishlash, saqlash, to'plash, tizimlashtirish, yangilash, tarqatish, foydalanish yoki xavfsizligini ta'minlashni o'z ichiga olgan ichki va tashqi qayta aloqalarni qamrab oladi.

Norma ijodkorligi jarayonini proaktiv va reaktiv shaklda axborot bilan ta'minlash munosabatlarini ma'lum bir subyekt doirasida tadqiq etish, shu asosida ularning xususiyatlarini tahlil etish mazkur tadqiqot ishi qamrovini cheklab qo'yishi mumkin. Shu sababli bunday shakllarda axborot ta'minoti munosabatlarini norma ijodkorligi tizimiga to'liq tatbiq etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash vositalariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, avvalo, axborot yetkazish shakli, albatta, yozma, og'zaki yoki elektron ko'rinishda amalga oshirilishini ta'kidlash zarur. Ammo ularni yetkazish, to'plash, tahlil etish, qayta ishlashni amalga oshirish uchun muayyan vositalarni qo'llashni talab etadi.

Olimlarning ilmiy ishlari hamda ilg'or xorijiy tajribani kuzatish orqali norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlashda natijalar olish uchun quyidagi vositalardan foydalaniladi: moddiy yoki jismoniy vositalar, texnik vositalar, dasturiy vositalar, kriptografik vositalar, ma'muriy (tashkiliy) vositalar.

Shu bilan birga, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining 80-maqsadi sifatida norma ijodkorligi faoliyatining islohotlar bilan uyg'unligini ta'minlash va davlat huquqiy siyosatining institutsional asoslarini rivojlan-

tirish masalasi keltirilgan. Shuningdek, qonunchilik hujjatlarini maqbullashtirish natijasida tartibga solish yukini kamida 30 foizga qisqartirish, to'g'ridan to'g'ri amal qiladigan qonunlarni qabul qilish amaliyotini kengaytirish va ularning ulushini kamida 60 foizga yetkazish, normativ-huquqiy hujjatlar ijrosining samarali monitoringini 100 foizga yetkazish, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining tartibga solish ta'sirini baholash hajmini kamida ikki baravarga oshirish, huquq tizimi raqobatbardoshligini oshirish hamda aholi va tadbirkorlik subyektlari uchun qulay, sodda va ixcham qonunchilik tizimini yaratish kabi 2030-yilgacha erishiladigan maqsadlarning samaradorlik ko'rsatkichlari belgilangan. Bu esa mavzuning dolzarbligini ta'minlaydi.

Fikrimizcha, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining taraqqiyo-ti, axborot almashinuvining tezligi va sifatini oshirish, ortiqcha tranzaksion sarf-xarajatlarni (vaqt, moddiy ta'minot va boshqa sa'y-harakatlarni) kamaytirish maqsadida moddiy yoki jismoniy ta'minot vositalaridan bosqichma-bosqich voz kechish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Axborot manbalarini yaratish va ulardan foydalanish munosabatlari yuzasidan M. Krzesajning fikri o'rinli bo'lib, uning ta'kidlashicha, norma ijodkorligida foydalani-ladigan axborot bo'yicha dastlabki muammo bu turli manbalardan olingan bir xil axborotning turli ta'sirga ega ekanligidir [2, 328-b.]. I.V. Kurtyak va A.P. Kurtyaklarning fikricha, norma ijodkorligida axborot almashinuvi "vertikal" va "gorizontal" munosabatlarni qamrab oladi [3].

Fikrimizcha, olimlarning bu boradagi fikrlari ma'muriy-huquqiy munosabatlar mezonidan kelib chiqishi axborot bilan ta'minlovchi mustaqil subyektlarni (ekspert, mutaxassis, jamoatchilik muhokamasi ishtirokchilari va boshqalar) chetlab o'tishga sabab bo'lishi mumkin.

V. Shany [4] va K.J. Strandburg [5] normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchidan kelib chiqib, birlamchi (primary legislation) va ikkilamchi (secondary legislation) qonunchilik jarayonini axborot bilan ta'minlashga ajratish mumkinligini ilgari surishadi. Bunda qonun ijodkorligi (oliy vakillik organi bo'lgan parlament tomonidan qabul qilinadigan qonunchilik hujjatlari) hamda boshqa vakolatli subyektlar tomonidan amalga oshiriladigan norma ijodkorligi faoliyati (acts of secondary legislation) [6] nazarda tutiladi.

Birlamchi norma ijodkorligi odatda qonun normalarini yaratish, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish hamda bekor qilish jarayonlarini axborot bilan ta'minlashni nazarda tutadi. Ikkilamchi norma ijodkorligi esa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan boshqa organlar (masalan, prezident, ijro hokimiyati, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari yoki mansabdor shaxslar) tomonidan amalga oshiriladigan norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashni nazarda tutadi.

T. Garveyning fikricha, norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash "qayta aloqa"ga asoslangan bo'lishi, normativ-huquqiy hujjat bilan keng jamoatchilikni tanishtirish va aholining fikr-mulohazalarini o'rganish lozimligini qayd etib o'tadi [7, 9-b.]. Olim tomonidan qayd etilgan "qayta aloqa" tushunchasi AQSh va Buyuk Britaniya amaliyotida prinsip sifatida samarali qo'llanib kelmogda.

Xususan, Buyuk Britaniya parlamenti palatalari (House of Commons, House of Lords) ning idoraviy normativ-huquqiy hujjatlari qabul qilingan sanadan boshlab 40 kun ichida berilgan aholining fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, "qayta aloqaga javoban" bekor qilinishi mumkin [8, 42-b.]. AQShda esa qonunosti hujjatlari qabul qilinganidan 30 kunlik mud-dat o'tgach kuchga kirishi belgilangan.

Ushbu amaliyot "regulatory sandboxes" (qum idishlari orqali tartibga solish) deb

nomlanadi. Mazkur amaliyot “qayta aloqa” prinsipini kuzatishga imkon berib, norma ijodkorligi uchun ijtimoiy fikr, aholining munosabati, tartibga solish ta’sirini baholashga doir axborot to’plashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi huquqshunos olimlarning tadqiqotlarini hamda ilg’or xorijiy tajribalarni tahlil etish orqali norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta’minlash munosabatlari zaruriy axborotni shakllantirish, qabul qilish, topshirish, hisobga olish, qayta ishlash, saqlash, to’plash, tizimlashtirish, yangilash, tarqatish, foydalanish yoki xavfsizligini ta’minlashni o’z ichiga olgan ichki va tashqi qayta aloqalarni qamrab olishi to’g’risida xulosaga kelish mumkin.

Ichki va tashqi munosabatlarga mamlakatimiz norma ijodkorligidan misol keltiradigan bo’lsak, ichki munosabat norma ijodkorligi subyekti o’z faoliyati natijasida zaruriy axborotni to’plashi, ya’ni boshqa tashqi manbalarga murojaat etmasligi bilan tavsiflanadi. Tashqi munosabat esa O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasida ko’rsatilgan qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qonun loyihalari va ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni kiritish, shuningdek, mutaxassislar va jamoatchilik muhokamasini o’z ichiga oladi.

Shuningdek, norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta’minlash munosabatlarida ta’minlash shakllarini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish zarur.

Turkiya parlamenti Tadqiqot markazi boshlig’i E. Hurma, O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti bosh ilmiy xodimi J. Xudoberganov [9], TDYU ilmiy izlanuvchisi X. Botirovlar [10] tegishli axborot bilan ta’minlovchi subyektlar tomonidan jahon parlament tadqiqotlari markazlari o’z faoliyatini proaktiv va reaktiv shaklda olib borishini ta’kidlaydilar (forms of proactive and reactive information support). Bunda

proaktiv shakl tadqiqot markazi tashabbusi bilan amalga oshirilsa, reaktiv shakl tadqiqotlar parlament a’zolari yoki boshqa tashkilotlar so’rovi, topshirig’i yoki talabi asosida olib boriladi.

Bu masalada xorijiy olimlar tomonidan, xususan, E. Balmer prezident tomonidan qonun ijodkorligi jarayonini proaktiv yoki reaktiv shaklda axborot bilan ta’minlashini qonunchilik tashabbusi hamda veto huquqi asosida ko’rsatadi [11, 17-b.], L.B. Rasmussen esa proaktiv va reaktiv shakllarni vaqt birligi asosida tavsiflaydi (proaktiv – biror voqea sodir bo’lishidan avval, reaktiv – voqea sodir bo’lgandan so’ng) [12, 585-b.], A. Devis va D. Litviklar AQSh, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Meksika, Finlandiya, Hindiston va Yangi Zelandiya mamlakatlari qonunchiligi misolida davlat tomonidan fuqarolarni proaktiv shaklda axborot bilan ta’minlash masalasini tadqiq etganlar [13, 23-b.].

Fikrimizcha, proaktiv va reaktiv shaklda axborot bilan ta’minlash munosabatlarini ma’lum bir subyekt doirasida tadqiq etish, shu asosida ularning xususiyatlarini tahlil etish mazkur tadqiqot ishi qamrovini cheklab qo’yishi mumkin. Shu sababli bunday shakllarda axborot ta’minoti munosabatlarini norma ijodkorligi tizimiga to’liq tatbiq etish maqsadga muvofiq bo’ladi.

Norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta’minlash vositalariga to’xtalib o’tadigan bo’lsak, avvalo, axborot yetkazish shakli, albatta, yozma, og’zaki yoki elektron ko’rinishda amalga oshirilishini ta’kidlash zarur. Ammo ularni yetkazish, to’plash, tahlil etish, qayta ishlashni amalga oshirish uchun muayyan vositalarni qo’llashni talab etadi. Bu borada turli olimlarning o’ziga xos yondashuvlari mavjud.

O. Axmedova va X. Xasanovlar qaror qabul qilishda kriptografik vositalardan foydalanish afzalliklarini [14], A. Miriam davlat idoralari o’rtasida kriptografik axborot almashtiruvchi sifat darajasini oshirishga xizmat qilishini [15, 1057-b.], D. Richardson esa AQSh

parlamentiga davlat idoralari ma'lumotlarni asosan qog'oz (konsultatsiyalar, hisobotlar va taqdimnomalar) vositasida yetkazishini [16, 173-b.], B. Foks axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ma'lumotlarni taqqoslash imkoniyati yuzaga kelganligini [17, 90-b.], G.L. Pedrasa-Farinya va R. Uelenlar qaror qabul qilishda "tarmoq tizimlari" orqali axborot bilan ta'minlashning ahamiyatini [18, 67-b.], L. Rodrigues esa algoritmlarga asoslangan dasturiy ta'minotlar muhim bo'lib, subyektiv omillarni kamaytirishi mumkinligini [19, 1860-b.], A. Gudman esa kompyuter dasturlari yordamida ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash samaradorligini (computer-assisted review) oshirishga xizmat qilishini qayd etib o'tishadi [20, 23-b.].

Shuningdek, L. Tomson og'zaki nutq shaklini [21, 117-b.], Y.A. Selivanova axborot-texnologiya resurslardan norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashda muhim vosita ekanligini [22, 165-b.], Sh.H. Fayziyev AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, GFR va Kanada mamlakatlari kabi mamlakatimizda qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan qonun loyihalari moddiy yoki jismoniy vositalar yordamida taqdim etilishini bildirib o'tishadi [23, 240-b.].

Olimlarning fikr-mulohazalarini ilg'or xorij tajribasi bilan davom ettiradigan bo'lsak, GFR Bundestagi faoliyatini zaruriy axborot bilan ta'minlash dasturiy va texnik vositalarga tayanishi normativ-huquqiy hujjatlarining elektron bazasida kuzatiladi. GFR Konstitutsiyasining 91s-moddasiga ko'ra, Federatsiya va Lander (federatsiya subyekti) o'zlarining axborot texnologiyalari tizimlari orqali ma'lumotlar almashinish uchun zarur bo'lgan standartlar va xavfsizlik talablarini belgilashga kelishib olishlari zarur [24, 140-b.].

Mazkur norma boshqa ko'plab mamlakatlarda konstitutsiyaviy xarakterda emasligi ajablanarli hisoblansa, GFRda esa axborot almashinuviga qay darajada e'tibor qaratilganligini anglash qiyin emas.

Shvetsiyada norma ijodkorligi jarayonini huquqiy axborotdan samarali foydalanish uchun zaruriy ma'lumotlar bazasi [25] yaratilgan bo'lib, mazkur ma'lumotlardan keng jamoatchilik ham foydalanish imkoniyatiga ega. Shuningdek, XVI–XVIII asrlardagi qonunchilik ma'lumotlarini [26] ham olish imkoniyati berilganligi ilmiy tadqiqotchilarga onlayn rejimda tegishli axborotni tadqiq etishga zamin yaratadi.

Bu borada olimlarning ilmiy qarashlariga e'tibor beradigan bo'lsak, T. Kerikmya, T. Xofman va A. Chochialar [27] tomonidan axborot texnologiyalari amaliyotni boshqarish, katta miqdordagi ma'lumotlar (big data), elektron kashfiyotlar, bashoratli tahlillar, boshqarish va hujjatlarni saqlashda yordam berish vositasi sifatida e'tirof etiladi.

M.B. Styuartning fikricha, elektron norma ijodkorligini ishlab chiqish tashabbusi (e-rulemaking initiatives) iqtisodiy foydasidan ko'ra, axborot olish va baholash imkonini yaratish nuqtayi nazaridan yuqori baholanishi mumkin [28].

H.T. Odilqoriyevning qayd etishicha, bu boradagi faoliyatni ratsional tashkil etishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi [29, 73-b.].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-avgustdagi "Norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5505-sonli Farmonining 2-bandida norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida norma ijodkorligi jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish belgilangan.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasida taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallash zarur ekanligini ta'kidlab o'tishi [30] ham bu masalaga alohida e'tibor qaratishni talab etadi.

Odatda elektron hujjatlar bilan ishlash va elektron hujjat aylanishi tizimini yaratish dunyo mamlakatlarida maxsus qonun hujjat-lari bilan tartibga solinadi. Jumladan, mam-lakatimizda bu borada “Elektron hujjat ay-lanishi to‘g‘risida”gi va “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi qonunlar hamda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi qabul qilingan.

Ammo mamlakatimizda norma ijodkorli-gi jarayonini axborot bilan ta‘minlash tizimi-ni raqamlashtirish masalasi e‘tibordan biroz chetda qolmoqda.

Ko‘plab xorijiy mamlakatlarda norma ijodkorligi jarayonini axborot almashinuvi allaqachon elektronlashtirish strategiyalari qabul qilinib, amalda sinovdan o‘tib ulgurgan. Xususan, Avstriyada “E-Recht” – “Electronic Law” [31], AQShda E-Government Act [32], Avstraliyada “ParlWork” [33], Daniyada “De-bureaucratisation Programm [34]” dasturla-rini misol tariqasida keltirib o‘tish mumkin.

Shuningdek, E. Shveyxoferning tadqiqot-lari asosida [35] Avstriyada “Konterm” – nor-mativ-huquqiy hujjatlar hajmi va tarkibini avtomatik ravishda tahlil etish (automatic representation of document structure and contents) tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, undan tegishli hujjatdagi so‘zlarni lingvistik tahlil etishda foydalanib kelinadi.

Yevropa Ittifoqi Parlamentining “E-Parlia-ment” dasturi [36] 2019-yildanoq axborot al-mashinuvini to‘liq elektronlashtirishni amal-ga oshirdi va bu bilan boshqa mamlakatlarga namuna vazifasini o‘tab berdi.

Bu borada mamlakatimiz qonunchili-gi o‘rganiladigan bo‘lsa, avvalo, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-maydagi “Davlat huquqiy siyosatini amal-ga oshirishda adliya organlari va muassasa-lari faoliyatini yanada takomillashtirish cho-ra-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5997-son Far-monida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan holda innovatsion usullarni norma ijodkorligi jarayoniga joriy etish orqali normativ-huquqiy hujjatlar loyi-halarini ishlab chiqish va kelishishning yago-

na elektron tizimini (<https://project.gov.uz>) yanada takomillashtirish vazifasi Adliya va-zirligiga yuklatilgan.

Mazkur yagona elektron tizim O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-av-gustdagi “Norma ijodkorligi faoliyatini ta-komillashtirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5505-son Farmonining ijro-si yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish va-zirligi bilan birgalikda 2019-yil 1-yanvardan boshlab internet jahon axborot tarmog‘ida pilot loyihasi sifatida “Normativ-huquqiy huj-jatlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish-ning yagona elektron tizimi” sinov tariqasida ishga tushirilgan.

Yagona elektron tizimdan O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, O‘zbekiston Respub-likasi Prezidenti va O‘zbekiston Respublika-si Hukumati hujjatlari loyihalarini elektron ko‘rinishda ishlab chiqish, kelishish va ki-ritish jarayonida yagona elektron tizimdan majburiy foydalaniladi.

Shu bilan birga, dasturiy ta‘minot vosi-talaridan foydalanishga Vazirlar Mahkama-sining 2020-yil 14-apreldagi “Mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan qa-bul qilinadigan qarorlarni ishlab chiqish, ke-lishish va ro‘yxatdan o‘tkazishning yagona elektron tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 218-son qarori misol bo‘lishi mumkin. Unga ko‘ra, bu sohada ham yagona elektron tizimni (<https://e-qaror.gov.uz>) jo-riy etish nazarda tutiladi. Mazkur qarorning 5-bandiga muvofiq, 2021-yil yanvar-may oylarida Qashqadaryo viloyatida “E-qaror” elektron tizimini aprobat-siya qilish bo‘yicha huquqiy eksperiment o‘tkazildi. Ushbu eks-periment natijalariga asoslanib, 2021-yil 1-iyuldan boshlab “E-qaror” elektron tizimi respublikaning barcha darajadagi mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarida joriy etili-shi belgilandi.

Ammo milliy qonunchilikda qonun loyiha-larini O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi-

ning Qonunchilik palatasiga real vaqt rejimida kiritish hamda qonunlarning xronologik tarixini kuzatish imkoniyatini taqdim etuvchi dasturiy ta'minotni yaratishga ehtiyoj mavjud.

Bunday dasturiy ta'minot vositalari na-faqat norma ijodkorligi faoliyatida ma'lumot almashish, to'plash va qayta ishlash uchun, balki keng jamoatchilikni axborot olishga bo'lgan huquqlarini ta'minlashga ham xizmat qilishi mumkin. Qonunchilik hujjatlari-ning statistikasi, xronologik tarixini izchil va to'laqonli yuritish bo'yicha AQSh tajribasini milliy qonunchiligimizda e'tiborga olish maq-sadga muvofiq deb bilamiz. Chunki AQShning GovTrack.us platformasi [37] orqali Kong-ressning qonunchilik faoliyati statistikasini hamda xronologik tarixini batafsil kuzatish mumkin hamda ilmiy tadqiqotlar olib borish-da keng qamrovli, ochiq ma'lumotlar ham taqdim etiladi.

Qarorlar qabul qilish sifatini yaxshilash uchun ishlab chiqilgan elektron demok-ratiya rasmiy sayti (E-democracy site to improve quality of rulemaking decisions) ma'lumotlariga qaraganda elektron norma ijodkorligi tufayli 94 million dollar miqdo-ridagi mablag' tejashga erishilgan [38, 1-b.]. Bunday natijaga erishishning asosiy sababi sifatida onlayn hujjat tizimlarining joriy eti-lishi (online docket systems), qog'oz sarfini kamaytirish va boshqa ma'muriy xarajatlarni qisqartirish keltirib o'tiladi.

Shuning uchun ham AQSh Boshqarish va budget idorasi (Office of Management and Budget) boshqa davlat organlarini elektron hujjat aylanmasini rivojlantirishga qaratil-gan axborot tizimi va resurslarini yaratishni rag'batlantiradi.

Buyuk Britaniyada ham norma ijod-korligi uchun zaruriy axborotlar bazasi shakllantirilgan bo'lib, u keng jamoatchi-lik uchun ochiqdir. Masalan, www.data.gov.uk portalida 5000 dan ortiq ma'lumotlar bazalari shakllantirilgan. 2000-yilda qa-bul qilingan "Axborot erkinligi to'g'risida"gi (Freedom of Information Act) qonunga mu-

vofiq davlat hokimiyati va boshqaruvi or-ganlari muntazam ravishda o'z faoliyatiga oid ma'lumotlarni keng jamoatchilik uchun e'lon qilishi lozim. Mamlakatda statistik ma'lumotlarni ham norma ijodkorlari uchun, ham jamoatchilik uchun Milliy statistika byu-rosi (The Office for National Statistics) [39] e'lon qilib boradi.

Darhaqiqat, bunday dasturiy ta'minot ti-zimlarini yaratish dastlab katta resurslarni talab etadi. Misol uchun, bu borada A. Singx dasturiy ta'minot tizimlari axborot xavfsiz-ligiga e'tiborni kuchaytirishini ta'kidlagan bo'lsa-da [40], bizningcha, bunday tizimlar norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnolo-giyalar vazirligi hamda "UZINFOCOM dav-lat axborot xizmatlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha yagona integrator" MChJ bilan birgalikda internet jahon axborot tarmog'ida pilot loyiha sifatida qonun loyi-halarini ishlab chiqish, O'zbekiston Respub-likasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish hamda uning tadrijiy xronologiyasini yuritish bo'yicha "E-qonun" yagona elektron tizimini ishga tushirish lozim.

Mazkur yagona elektron tizimning ustuvor vazifalari sifatida O'zbekiston Respubli-kasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qonun va palata qarorlari loyihalarini real vaqt rejimida onlayn kiritish imkoniyatini yaratish, qonun loyiholari va palata qarorla-rining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majli-sining Qonunchilik palatasiga kiritilishidan boshlab, rasmiy e'lon qilinishigacha bo'lgan tadrijiy xronologik bosqichlarni real vaqt re-jimida aks ettirib borish, boshqarish, moni-toring va nazorat qilish, axborot olish, foyda-lanish, saqlash, qayta ishlash, qonun loyihasi bo'yicha amalga oshiriladigan ishlarga sarfla-nadigan vaqt, sarf-xarajat va mehnat resurs-larini sezilarli tejash kabilar belgilanishi lo-zim.

Bu borada ilmiy tadqiqotchilarning tahlillariga e'tibor qaratamiz. Jumladan, R.A. Abdusalomov axborotni qayta ishlashda "bulutli" va "tumanli" texnologiyalardan foydalanish odatdagi tizimlarning qotib qolishi, aloqani yo'qotish kabi muammolarga chek qo'yib, bir nechta shaxslar tomonidan istalgan hududda axborot ustida turli amallarni amalga oshirish imkonini yaratishini ta'kidlagan [41, 172-b.]. L.V. Magdilova esa "yangi ommaviy boshqaruv" (new public management) konsepsiyasining amalga oshirilishi axborot almashinuvini takomillashtirishga xizmat qilishini aytib o'tgan [42, 178-b.], J.S. Angeyo va P. Jexopiolar esa norma ijodkorligi jarayonida maqbul yechimni topish ishonchli axborotlardan foydalanishni talab qilishini, ma'lumotlarni izlash, ularning maqsadga muvofiqligi va ko'rib chiqilayotgan normativ-huquqiy hujjat loyihasiga mosligini aniqlash axborot tizimlarida modellash va amalga oshirishni talab etishini qayd etgan [43, 55-b.].

AQShlik huquqshunos olim P. Frank bu boradagi zaruriy axborotlarni tasniflashda sun'iy intellekt algoritmlarini qo'llash lozimligini [44, 1927-b.], S.I. Nosov AQSh, XXR, Yaponiya, GFR, Koreya Respublikasi, Hindiston kabi davlatlar allaqachon sun'iy intellektdan qarorlar qabul qilishda samarali foydalanish bo'yicha huquqiy bazaga ega ekanligini ta'kidlashadi [45, 11-b.].

Zero, norma ijodkorligi jarayonida sun'iy intellekt yordamida zaruriy axborot ustida muayyan amallarni bajarishga ham maxsus vosita sifatida qarash mumkin.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlash hamda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish borasida sun'iy intellektdan foydalanish masalalari ham ilgari surilgan. Jumladan, 2019–2023-yillarga mo'ljallangan "Yevropa elektron adolat" harakatlari rejasini ("2019–2023 Action Plan of European e-Justice") [46] ishlab chiqilgan bo'lib, unda sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha

ma'lumotlarni o'rganish va hisobot tayyorlash masalasi tartibga solinadi.

Shuningdek, sun'iy intellektdan sud-huquq sohasida, sud qarorlarini tahlil qilishda ("artificial intelligence tool") [47, 24-b.] foydalanish rejalashtirilgan. Qayd etish joizki, sun'iy intellektdan norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashda samarali foydalanish mumkin. Biroq neyron tarmoqlari (neural networks), ma'lumotlarni shakllantirish (data mining), ekspert tizimlari (expert systems)dan keng ko'lamda foydalanish imkoniyati mavjud.

"Data mining" tushunchasi axborotni qabul qilish, yozib olish va saqlash uchun texnik vositalarning takomillashtirilishi, shuningdek, dasturiy ta'minot yordamida axborot bazalarini mutaxassislar tomonidan shakllantirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. "Data mining"dan foydalanish orqali axborot-huquqiy tizimlar (masalan, lex.uz, regulation.gov.uz va boshqalar)ning ma'lumotlar bazasini tahlil qilish, takroriy hujjatlarni topish, turli normativ-huquqiy hujjatlarda takrorlangan yoki aksincha, o'zaro kollizion normalarni aniqlash imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, norma ijodkorligi faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Neyron tarmoqlarga (neural networks) to'xtaladigan bo'lsak, avvalo, unutmazlik joizki, norma ijodkorligi qaror qabul qilishning murakkab jarayoni bo'lib, normativ-huquqiy hujjatni yaratishda norma ijodkoridan katta mahorat va bilimlarni talab qiladi. Shu ma'noda, "neural networks" norma ijodkorligi jarayonini zaruriy axborot bilan ta'minlashda ko'plab ekspertizalarda foydalanish mumkin. Jumladan, normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizasini amalga oshirishda to'g'ridan to'g'ri foydalanish mumkin. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2023-yil 30-oktabrdagi 17-maxsus son buyrug'i bilan tasdiqlangan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalaridan korrupsiyani keltirib chiqaruvchi omil-

larni aniqlash hamda uslubiyatini tekshirish jarayonlari tegishli tartibda adliya organlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan. Bunda neyron tarmoqlarni qo'llash mehnat samaradorligini oshirish, ekspertiza muddatini qisqartirishga xizmat qiladi. Neyron tarmoqlardan normativ-huquqiy hujjat loyihalaridagi korrupsion omillarni aniqlashda foydalanish, axborot ta'minotini soddalashtirish imkoniyatini ham taqdim etadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazish metodikasi bo'yicha huquqni qo'llovchi subyektlarga asossiz ravishda ko'rib chiqishning keng doirasini yoki umumiy qoidalardan chiquvchi istisnolarni asossiz qo'llash imkoniyatini belgilovchi korrupsiyaviy omillar soni 29 tadir. Ularni aniqlash adliya organi xodimidan katta tajriba, bilim va mahoratni talab etadi. Agar qayd etilgan sun'iy intellekt dasturiy ta'minotlaridan foydalanish yo'lga qo'yilsa, bu xodimlarning mehnat faoliyati unumdorligini oshirishga, normativ-huquqiy hujjatlarning sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Nyu-York universiteti olimlari S. Undavia, A. Meyers, J.E. Orteglar tomonidan 2018-yilda amalga oshirilgan tajriba shuni ko'rsatganki, neyron tarmoqlar bilan ishlovchi Oliy Sud hujjatlarining tasnifi (Supreme Court Classifier) tizimi 15 kategoriyadagi hujjatlarni tegishliligi bo'yicha tasniflashda 72,4 % aniqlik ko'rsatgan [48, 522-b.].

Shunday qilib, norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash munosabatlari ichki va tashqi "qayta aloqa" tizimlariga asoslanib, samarali qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish katta resurslarni talab etadi, ammo mehnat samaradorligini oshirishga, ortiqcha xarajatlarni tejashga, axborot almashinuvining tezkorligi hamda sifatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir etadi.

Xulosalar

Milliy norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash munosabatlari hamda vositalarini tahlil etish orqali bir qancha xulosalar berildi hamda taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash munosabatlari ishtirokchilari (subyektlari) turidan kelib chiqib: ichki, tashqi va aralash; axborot bilan ta'minlash tashabbusi mezoniga ko'ra: faol, sust va aralash kabi turlarga tasniflash mumkin.

Norma ijodkorligi faoliyatini zaruriy axborot ma'lumotlari hamda materiallari bilan ta'minlashda sun'iy intellekt vositalarini ("artificial intelligence tool") qo'llashning qulayliklari asoslab berildi. Qayd etish joizki, sun'iy intellektidan norma ijodkorligi jarayonini axborot bilan ta'minlashda samarali foydalanish keng tushuncha bo'lib, sun'iy intellektning ayrim turlaridagina axborot ta'minotida samarali foydalanish mumkin deb hisoblaymiz. Jumladan, neyron tarmoqlar (neural networks), ma'lumotlarni shakllantirish (data mining), ekspert tizimlaridan (expert systems) keng ko'lamda foydalanish imkoniyati asoslanadi.

Olimlarning ilmiy ishlari hamda ilg'or xorijiy tajribani kuzatish orqali norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlashda quyidagi vositalardan foydalanish to'g'risidagi quyidagi natijalar olindi:

1) moddiy yoki jismoniy vositalar – ma'lum harakatlar natijasida vujudga keladigan yozishmalar, ilova hujjatlari, axborot-tahliliy materiallar va boshqa muayyan moddiy shaklga ega bo'lgan jismoniy manbalar orqali axborot almashish chora-tadbirlari;

2) texnik vositalar – axborot bilan ta'minlashda moddiy ko'rinishdagi texnik, aloqa, axborot-kommunikatsiya vositalari orqali axborot almashish chora-tadbirlari;

3) dasturiy vositalar – moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, maxsus algoritmlar asosida ishlovchi, avtomatlashtirilgan axborot tizimlari va boshqa dasturiy ta'minot vositalari orqali axborot almashish chora-tadbirlari;

4) kriptografik vositalar – maxfiy yoki maxsus ma'lumotlarni yaratish, o'zgartirish kiritish, bekor qilish, uzatish, qayta ishlash mumkin bo'lgan, alohida himoya qilish maqsadida foydalaniladigan axborot almashish chora-tadbirlari;

5) ma'muriy (tashkiliy) vositalar – tegishli axborotni olish, yaratish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va boshqa amallarni bajarish vakolatli subyektlarning tarkibiy tuzilmalari, bo'ysunuvdagi tashkilotlarning tegishli tartib-taomillar doirasidagi harakatlari asosida axborot almashish chora-tadbirlari.

Qonun ijodkorligini axborot bilan ta'minlash bo'yicha internet jahon axborot tarmog'ida pilot loyiha sifatida qonun loyihalarini ishlab chiqish, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish hamda uning tadrijiy xronologiyasini

yuritish bo'yicha "E-qonun" yagona elektron tizimini ishga tushirish zarur.

Mazkur yagona elektron tizimning ustuvor vazifalari sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qonun va palata qarorlari loyihalarini real vaqt rejimida onlayn kiritish imkoniyatini yaratish, qonun loyihalari va palata qarorlarining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritilishidan boshlab, rasmiy e'lon qilinishigacha bo'lgan tadrijiy xronologik bosqichlarni real vaqt rejimida aks ettirib borish, boshqarish, monitoring va nazorat qilish, axborot olish, foydalanish, saqlash, qayta ishlash, qonun loyihasi bo'yicha amalga oshiriladigan ishlarga sarflanadigan vaqt, sarf-xarajat va mehnat resurslarini sezilarli tejash kabilar belgilanishi lozim.

REFERENCES

1. Skurko Ye.V. Informatsionno-pravovoye obespecheniye zakonodatel'noy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii [Information and legal support for legislative activity in the Russian Federation]. Moscow, RGB, 2003, pp. 35–36.
2. Krzesaj M. Information quality problems on websites. Silesian University of Technology, 2019, vol. 136, pp. 323–337.
3. Kurtyak I.V., Kurtyak A.P. Normotvorcheskiye otnosheniya v sisteme administrativnykh pravootnosheniy [Norm-making relations in the system of administrative legal relations]. *Sociology and Law*, 2012, vol. 1 (12), pp. 91–92.
4. Shany W. Extraordinary policymaking powers of the executive branch: a new approach. *Virginia Environmental Law Journal*, 2019, vol. 37/3, pp. 207–271.
5. Strandburg K.J. Rulemaking and inscrutable automated decision tools. *Columbia Law Review*, 2019, vol. 119/7, pp. 1851–1886.
6. Mortenson J.D. Article II Vests the executive power, not the royal prerogative. *Columbia Law Review*, 2019, vol. 119/5, pp. 1169–1272.
7. Garvey T. A brief overview of rulemaking and judicial review. *Congressional Research Service*, 2017, vol. 7-5700, pp. 1–17.
8. The legislative process: the delegation of powers. Select committee on the constitution 16th report of session 2017-2019. The Authority of the House of Lords Publ., 2019, pp. 1–42.
9. Hurma E., Xudoberganov J. Turkiya Buyuk Millat Majlisi tadqiqot bo'limining asosiy yo'nalishlari [Main areas of research of the Turkish Grand National Assembly.]. Tashkent, KMPTI Publ., 2021, pp. 14–18.
10. Botirov X. Parlament tadqiqot xizmatlari faoliyatini takomillashtirish: xalqaro amaliyot tahlili [Improving the activities of parliamentary research services: an analysis of international practice]. Tashkent, KMPTI Publ., 2021, pp. 47–52.

11. Bulmer E. Presidential legislative powers. Stockholm, International IDEA Publ., 2017, vol. 2, pp. 1–41.
12. Rasmussen L.B. From reactive to proactive approach of interactive leadership. in *The Ambivalent Character of Participation: New Tendencies in Worker Participation in Europe*, 2010, vol. 20/1, pp. 585–612.
13. Davies A., Lithwick D. Government 2.0 and Access to Information: 2. Recent Developments in Proactive Disclosure and Open Data in the United States and Other Countries. Ottawa, Canada. Library of Parliament, 2010, pp. 1–23.
14. Xasanov X., Axmedova O. Axborot xavfsizligi uchun kriptografik vositalar [Cryptographic tools for information security]. Tashkent, DBA, *Society and Management*, 2015, vol. 2, pp. 45–51.
15. Miriam A. Blockchain technology for environmental compliance: towards a 'choral' approach. *Environmental Law*, 2020, vol. 50/4, pp. 1055–1103.
16. Richardson D. Congressional control of agency expertise. *Virginia Law Review*, 2019, vol. 105/1, pp. 173–261.
17. Fox B. Closing the information gap: informing better medical decisionmaking through the use of post-market safety and comparative effectiveness information. *Food and Drug Law Journal*, 2012, vol. 67/1, pp. 83–101.
18. Pedraza-Fariña L.G., Whalen R. A network theory of patentability. *The University of Chicago Law Review*, 2020, vol. 87/1, pp. 63–144.
19. Rodriguez L. All data is not credit data: closing the gap between the fair housing act and algorithmic decisionmaking in the lending industry. *Columbia Law Review*, 2020, vol. 120/7, pp. 1843–1884.
20. Goodman A. Predictive coding: a better way to deal with electronically stored information. *Litigation*, 2016, vol. 43/1, pp. 23–27.
21. Thompson L. Making British law. Committees in action. University of Surrey, UK, Palgrave Macmillan, 2015, p. 161.
22. Selivanova Ye.A. Informatsionnoye obespecheniye deyatel'nosti Gosudarstvennoy Dumy Federal'nogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii: opyt, problemy, perspektivy [Information support for the activities of the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation: experience, problems, prospects]. Moscow, 2008, p. 229.
23. Fayziev Sh.H. Qonun ijodkorligi jarayonini takomillashtirish: milliy va xorijiy tajriba [Improving the lawmaking process: national and foreign experience]. Tashkent, Adolat Publ., 2020, p. 240.
24. Tomuschat C., David P., Donald P., Raymond K. The basic Law of Federal Republic of German. Berlin: Language Service of the German Bundestag, 2019, p. 140.
25. The official web page of Sweden Riksdag. Available at: <http://data.riksdagen.se/data/dokument/>
26. Riedl J. Uncovering legislative pace in Germany: A methodical and computational application to answer temporal questions of law-making. *Government Information Quarterly*, 2019, vol. 36, pp. 1–12.
27. Kerikmäe T., Hoffmann T., Chochia A. Legal technology for law firms: Determining roadmaps for Legal Technology for Innovation. *Croatian International Relations Review*, 2018, vol. 24 (81), pp. 91–112.
28. Stuart M.B. Evaluating e-rulemaking: public participation and political institutions. *Duke Law Journal*, 2006, vol. 55, pp. 893–941.
29. Odilqoriev X.T. O'zbekiston davlati va jamiyatining innovatsion rivojlanishining huquqiy jihatlarlari [Legal aspects of the innovative development of the state and society of Uzbekistan]. Tashkent, Innovative Development Publ., 2019, p. 73.
30. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis]. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/3324>

31. The official webpage of the Austrian system E-Recht. Available at: www.ris.bka.gv.at
32. Public law. Available at: <https://www.congress.gov/107/plaws/publ347/PLAW-107publ347.pdf>
33. The official platform of the Australian Parliament. Available at: <https://parlwork.aph.gov.au>
34. Better Regulation in Denmark. Better regulation in Europe: an assessment of regulatory capacity in 15 member states of the European Union. Paris. OECD, 2009, p. 33. Available at: <https://www.oecd.org/denmark/43325733.pdf>
35. Schweighofer E. Legal expert system KONTERM – automatic representation of document structure and contents. *DEXA*, 1993, vol. 720, pp. 486–497.
36. EU official webpage. Available at: <https://europa.eu/digitec/news/eparliament-project>
37. Find your representative and senators. Available at: <https://www.govtrack.us>
38. E-democracy site to improve quality of rulemaking decisions. U.S. Newswire Publ., 2003, p. 1.
39. The Office for National Statistics. Available at: <https://www.ons.gov.uk>
40. Singh A. Data protection: India in the information age. *Journal of the Indian Law Institute*, 2017, vol. 59/1, pp. 78–101.
41. Abdusalomov R.A. Problemy sovershenstvovaniya natsional'nogo oblachnogo zakonodatel'stva [Problems of improving national cloud legislation]. *Law and Right*, 2019, vol. 10, pp. 169–172.
42. Magdilova L.V. Pravovyye osnovy informatsionnogo vzaimodeystviya organov gosudarstvennoy vlasti i grazhdan pri okazanii publichnykh uslug [Legal basis for information interaction between government bodies and citizens in the provision of public services]. *Law and Right*, 2019, vol. 10, pp. 177–179.
43. Angeyo J.S., Jehopio P. An artificial neural network model for regulating legislative drafting practices in Uganda. pp. 51–67.
44. Frank P. Data-informed duties in AI development. *Columbia Law Review*, 2019, vol. 11/7, pp. 1927–1940.
45. Nosov S.I. Pravo i informatizatsiya [Law and informatization]. *Lawyer Publ.*, 2019, vol. 4, pp. 6–13.
46. Official webpage of the EU Legislative Database. Available at: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XG0313\(02\)&rid=6](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XG0313(02)&rid=6)
47. Action Plan European e-Justice 2019-2023. *Official Journal of the European Union*, 2019, vol. 96/9, pp. 1–24.
48. Undavia S., Meyers A., Orteg J.E. A comparative study of classifying legal documents with neural networks. Proceedings of the federated conference on computer science and information systems. *ACSIS*, 2018, vol. 15, pp. 515–522.

Kelib tushgan / Получено / Received: 14.11.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2024
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./VINX6590

UDC: 347:004.8(045)(575.1)

SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARI OSHIQCHA XAVF MANBAYI SIFATIDA: FORS-MAJOR HOLATI

Isanov Xolmurod Ruziyevich,
Toshkent davlat agrar universiteti
Huquqshunoslik kafedrası dotsenti,
yuridik fanlar doktori
ORCID: 0009-0003-2313-4730
e-mail: isanov59x@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada oshiqcha xavf manbayı bo'lgan sun'iy intellekt tizimlarida yuzaga keladigan fors-major holatining fuqarolik-huquqiy xususiyatlari ilmiy tahlil qilingan. Jumladan, fors-major holati tushunchasi, huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari xohish-irodasi va xatti-harakatlariga bog'liq bo'lmagan oldindan bashorat qilish, muayyan sharoitlar oqibatining oldini olish yoki bartaraf etish mumkin bo'lmagan favqulodda va muqarrar hodisa natijasida majburiyatlarning buzilishi hamda aybsiz zarar yetkazilishiga olib kelgan holatlar muhokama qilingan. Xususan, sun'iy intellekt tizimlari bilan insonlar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanib borayotganligi ba'zan mazkur tizimlarning insonga zarar yetkazishi va bunday zararlar turli-tuman tasodifiy hodisalar yoki sun'iy intellekt tizimlarida vujudga keladigan texnologik nosozliklar, dasturiy xatolar tufayli yuzaga kelishi tahlil qilingan. Shu bilan birga, huquqshunos olimlar va amaliyotchilarning sun'iy intellekt tizimlari huquqiy maqomi to'g'risida bildirgan fikrlari o'rganilgan. Sun'iy intellekt tizimlari jarayonlari ustidan amalga oshiriladigan nazoratning mutlaq emasligi va mazkur tizimlarda yuzaga keladigan texnologik nosozliklar, dasturiy xatolar yoki to'satdan sodir bo'lgan tasodiflar tufayli insonlarga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda fors-major holatining fuqarolik-huquqiy xususiyatlari ochib berilgan. Maqolada, shuningdek, fors-major holatida sun'iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni istisno etishning asoslari bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt tizimlari, oshiqcha xavf manbayı, fors-major holati, texnologik nosozlik xatolari, dasturiy xatolar, sun'iy intellekt tizimlari egasi, zarar yetkazgan shaxs, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, javobgarlikni istisno etish asosi

СИСТЕМЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК ИСТОЧНИК ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТИ: ФОРС-МАЖОРНЫЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА

Исанов Холмурод Рузиевич,
доктор юридических наук, доцент кафедры «Правоведение»
Ташкентского государственного аграрного университета

Аннотация. В данной статье проведён научный анализ гражданско-правовых характеристик форс-мажорных обстоятельств, возникающих в системах искусственного интеллекта, являющихся источником повышенной опасности. Рассмотрены понятие

форс-мажорных обстоятельств, при которых нарушение обязательств и причинение вреда происходит без вины, вследствие чрезвычайного и неизбежного события, не зависящего от воли и действий участников правоотношений, которое невозможно было предвидеть, предотвратить или устранить при определённых условиях. Особое внимание уделено развитию взаимодействия между системами искусственного интеллекта и человеком, что иногда приводит к причинению вреда человеку. В статье анализируются различные случайные события, технологические сбои и программные ошибки, возникающие в системах искусственного интеллекта, которые могут становиться причинами такого вреда. Также рассматриваются мнения учёных-правоведов и практиков о правовом статусе систем искусственного интеллекта. Показано, что контроль над процессами, протекающими в системах искусственного интеллекта, не является абсолютным. Выявлены гражданско-правовые особенности форс-мажора при определении ответственности за вред, причинённый человеку вследствие технологических сбоев, программных ошибок или случайных непредвиденных событий, происходящих в таких системах. Кроме того, в статье предложены основания для освобождения от ответственности за вред, причинённый системами искусственного интеллекта в условиях форс-мажорных обстоятельств.

Ключевые слова: системы искусственного интеллекта, источник повышенной опасности, форс-мажорные обстоятельства, технологические сбои, программные ошибки, владелец системы искусственного интеллекта, причинитель вреда, гражданско-правовая ответственность, основания освобождения от ответственности

ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS AS A SOURCE OF EXCESSIVE RISK: FORCE MAJEURE SITUATION

Isanov Kholmurod Ruziyevich,

Associate Professor of the Department of Jurisprudence,
Tashkent State Agrarian University,
Doctor of Science in Law

Abstract. This article scientifically analyzes the civil law features of force majeure arising in artificial intelligence systems, which are a source of increased danger. The concept of force majeure, circumstances that do not depend on the will and actions of the participants in the legal relationship and lead to the breach of obligations and unlawful damage as a result of an extraordinary and inevitable event, the consequences of which cannot be prevented or eliminated under certain circumstances, is also discussed. In particular, the development of relations between artificial intelligence systems and humans has been analyzed; sometimes these systems cause harm to humans, and such losses occur due to various random events or technological failures, software errors that occur in artificial intelligence systems. At the same time, the opinions of legal scholars and practitioners on the legal status of artificial intelligence systems were analyzed. The non-absolute control over the processes of artificial intelligence systems and the civil-legal features of force majeure in determining responsibility for damage caused to people due to technological failures, software errors, or sudden accidents occurring in these systems are revealed. The article also developed proposals on the grounds for excluding liability for damage caused by artificial intelligence systems in the event of force majeure.

Keywords: artificial intelligence systems, source of increased risk, force majeure, technological malfunction, software errors, owner of an artificial intelligence system, person who caused damage, civil liability, grounds for excluding liability

Kirish

Sun'iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada keng qo'llanishi insonlar uchun ulkan imkoniyatlarni yaratib berish bilan bir qatorda, o'z navbatida, ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Bularni bevosita sun'iy intellekt tizimlarining o'ziga xos xususiyatlarga egaligi, ya'ni texnologiyalarning keyingi rivojlanishi bilan mazkur tizimlarning yanada kuchliroq va murakkabroq bo'lib borishi natijasida o'z-o'zini o'rganish, avtonom, aqlli harakat qilishga, hatto mustaqil ravishda qarorlar qabul qilishga qodir bo'lishi bilan izohlash mumkin. Xususan, bugungi kunda sun'iy intellekt tizimlarining huquqiy maqomi masalasi nihoyatda munozarali bo'lib, bu ular tomonidan favqulodda holatlarda yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda fors-major holatining fuqarolik-huquqiy xususiyatlarini ilmiy-nazariy tadqiq etishni taqozo etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi

Butun dunyoda, jumladan, anglo-sakson, roman-german va islom huquqi tizimi mamlakatlarida fors-major holati ham ilmiy kategoriya, ham qonunchilik segmenti, ham sud amaliyoti kategoriyasi sifatida mavjud bo'lib, u barcha mamlakatlarda kutilmagan vaziyatlar taqozosiga ko'ra mushkul ahvolga tushib qolgan subyektlarni adolat hamda insof asosida himoya qilish funksiyasini muvaffaqiyatli bajarib kelmoqda. Shu bilan birga, huquqni qo'llash amaliyotida sun'iy intellekt tizimlari tomonidan favqulodda holatlarda yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda, fors-major holatining mavjudligini aniqlash va uni javobgarlikni istisno etishning asosi sifatida qo'llash bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjud.

Respublikamizda davlat va jamiyat boshqaruvi, iqtisodiyot, sanoat, ijtimoiy himoya, ta'lim, tibbiyot, bandlik, qishloq xo'jaligi, mudofaa, xavfsizlik, turizm va boshqa sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan tobora kengroq foydalanilmoqda. Jumladan, ushbu maqsad-

larda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-sonli qarori 1-ilovasi ko'ra, "sun'iy intellekt – insonning bilim va ko'nikmalariga taqlid qilish imkonini beruvchi (shu jumladan, mustaqil ravishda o'rganish va yechimlarni izlash) hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik yechimlar majmui" ekanligi ta'kidlangan hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani xalqaro tajriba asosida ishlab chiqish va milliy qonunchilikni takomillashtirish nazarda tutilgan.

Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalarining yanada murakkablashib borayotganligi sun'iy intellekt tizimlari tomonidan boshqariladigan jarayonlarga insonning har qanday aralashuvini kuzatish yoki ko'rishni deyarli imkonsiz qilmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari qanchalik murakkab va mustaqil bo'lsa, ushbu tizim harakatlarining oqibatlarini insonlarga bog'lash shunchalik murakkab bo'ladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlarida ayrim obyektiv ta'sirlarning mavjudligi, ularning tevarak-atrofdagilar uchun xavfsizligini to'liq ta'minlash imkoniyatlari cheklanganligi ularning oshiqcha xavf manbai ekanligini ko'rsatmoqda. Masalan, sun'iy intellekt boshqarayotgan "avtonom avtomobil" ishtirokidagi yo'l-transport hodisasi yuz berganda, ushbu hodisaning (obyektiv va subyektiv) sabablarini aniqlash va aybdorlik masalasini adolatli hal etish, jumladan, avtomobil egasi yoki uni ishlab chiqaruvchi kompaniya yoxud yo'l harakati qoidalarini buzgan piyoda, yoxud uchinchi shaxslarning yetkazilgan zarar uchun javobgarligini aniq belgilab berish muhim hisoblanadi. Jumladan, "avtonom avtomobil" ishtirokidagi yo'l-transport hodisasi favqulodda holatlarda yuz berganda sun'iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni bel-

gilashda fors-major holatining mavjudligini aniqlash yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, M.P. Redinning fikricha, “oshiqcha xavf manbayidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik yuridik shaxslar va fuqarolarning ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanishda kelib chiqqan salbiy oqibatlar uchun to’lovidir” [1]. Bundan ko’rinadiki, oshiqcha xavf manbayi sifatida sun’iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda fors-major holatining mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash bilan birga, uni javobgarlikni istisno etishning asosi sifatida to’g’ri qo’llash ham nihoyatda muhim.

Mamlakatimiz milliy huquq doktrinasida, jumladan, sivilistika nazariyasida ham sun’iy intellekt tizimlarida fors-major holatining huquqiy tabiati tadqiq etilmagan, shuningdek, huquqni qo’llash amaliyotida fors-major holatiga nisbatan yagona yondashuvlar shakllanmagan. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizning yaqin kelajakdagi taraqqiyoti ko’p jihatdan sun’iy intellekt tizimlari bilan bog’liq munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarning samaradorligiga bog’liq. Ko’rsatib o’tilganlar fors-major holatiga oid huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish bilan bog’liq ilmiy-nazariy va amaliy muammolar dolzarbligi hamda mazkur muammolarni hal etishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqish zarurati borligidan dalolat beradi. Ushbu tadqiqot ishi bunday vazifani bajarishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Material va metodlar

Tadqiqotda huquqshunos olimlarning sun’iy intellekt tizimlari, ularning huquqiy maqomi, javobgarligi to’g’risidagi ilmiy-nazariy qarashlari va Yevropa ittifoqi qonunchilik normalaridan foydalanildi hamda qiyosiy-huquqiy, mantiqiy-yuridik va tizimli tahlil, sintez, umumlashtirish metodlari qo’llandi.

Tadqiqot natijalari

Sun’iy intellekt tizimlariga oid ilmiy adabiyotlarda “sun’iy intellekt tizimlari rivojlanib borishi bilan birga, kelajakda jamiyatni

boshqarishda inson ishtiroki har doim ustun bo’lishi kerakligi va har qanday yakuniy qarorni qabul qilish insonning o’zida qolishi kerak”ligi ta’kidlanadi [2]. Ayrim tadqiqotchilar esa sun’iy intellekt tizimlarining huquqiy maqomi ularning maqsadi va imkoniyatlaridan kelib chiqib belgilanishi kerak, deya ta’kidlaydilar. Jumladan, P.N. Biryukovning ta’kidlashicha, “yaqin-yaqin vaqtlargacha mashinaning harakatlari uchun javobgarlikni belgilash masalasi aniq va bir tomonlama hal qilingan. Har qanday mashina boshqaruvchining qo’lidagi asbobga o’xshaydi va shundan kelib chiqib, agar to’g’ridan to’g’ri sun’iy intellekt to’g’risida gapiradigan bo’lsak, sun’iy intellekt tushunchasiga vosita sifatida (*AI-as-tool*) qaraladi. Unga ko’ra, tizim o’z xohishirodasiga ega emas, qarorlarni insonlar qabul qiladi va shunga mos ravishda uning egasi yoki ishlab chiqaruvchi bunday tizim faoliyati natijalari uchun javobgardir” [3]. P.M. Morxatning fikricha, “sun’iy intellektning funksional maqsadi va imkoniyatlariga qarab, u inson vositasi sifatida yoki “elektron shaxs” maqomiga ega bo’lishi mumkin va ba’zi holda kelajakda to’liq yuridik shaxs maqomiga ega bo’lishi mumkin” [4]. Boshqa tadqiqotchilarning fikricha, “agar sun’iy intellektning yanada jadal rivojlanishi uni aqlli insonga o’xshash robot sifatida e’tirof etish mumkin bo’lgan darajaga ko’tarishga imkon beradigan bo’lsa, u holda albatta qonunchilikka tegishli o’zgartirishlar kiritish talab etiladi” [5].

Ba’zi olimlar “sun’iy intellekt tizimlarini suiiste’mol qilishga inson manipulyatsiyasining oldini olish uchun ularni intellektual mulk huquqi obyekt deb hisoblab, ularga alohida huquqiy maqom bermaslik”ni taklif qiladilar” [6]. Fikrimizcha, agar sun’iy intellekt intellektual mulk huquqi obyekt sifatida tan olinsa ham, yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxs qat’iy ravishda aniq ko’zga tashlanib turmaydi. Boshqa tadqiqotlarda esa “sun’iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni ularning ishlab chiqaruvchilari yoki dasturiy ta’minotchilari

yoxud egasi hisoblanuvchi yuridik va jismoniy shaxs zimmasiga yuklash lozim”ligi ta’kidlanadi [7]. Shuningdek, “zarar yetkazish vaqtida sun’iy intellekt tizimlarini bevosita boshqargan shaxslar (operatorlar) yoki o’z-o’zini o’qitish tizimlarida tyutor vazifasini bajaruvchi shaxslar javobgar bo’lishi lozim”ligi to’g’risida fikrlar bildirilgan [8]. Bizning fikrimizcha, sun’iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda har doim va har qanday vaziyatda ham bunday yondashuv to’g’ri bo’lavermaydi. Chunki sun’iy intellekt tizimlari faoliyatida yuz beradigan va eng muhimi, ularning harakatlariga bog’liq bo’lmagan, oldindan bashorat qilish, muayyan sharoitlarda oqibatlarining oldini olish yoki bartaraf etish mumkin bo’lmagan favqulodda va muqarrar hodisalar ham borki, bunday hodisalar natijasida aybsiz zarar yetkazilishi mumkin.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, sun’iy intellekt tizimlari bilan bog’liq munosabatlarni huquqiy tartibga solish muammolari, “yakuniy mahsulot” sifatida ularning yaratuvchisi hisoblangan ishlab chiqaruvchilar mas’uliyatini birinchi o’ringa qo’ymoqda. Zero, masalaning bunday qo’yilishi mavjud muammolarni, birinchi navbatda, sun’iy intellekt tizimlarining javobgarligini huquqiy tartibga solishdagi bo’shliqlar, jumladan, zarar yetkazilgani uchun javobgarlik masalasini to’g’ri va adolatli hal etishdan iborat.

Yevropa parlamenti tomonidan “Robot texnikasi to’g’risida fuqarolik huquqi normalari” bo’yicha 2017-yilda qabul qilingan rezolyutsiyada javobgarlikning boshqa turlariga qo’shimcha ravishda robotlarga “elektron shaxs” maxsus huquqiy maqomi berilishi taklif etilgan va mazkur hujjatda aniq qilib ko’rsatilmagan bo’lsa-da, lekin robotlarning yetkazilgan zarar uchun mustaqil ravishda javob bera olishi ko’rsatib o’tilgan [9]. Shuningdek, Yevropa parlamenti tomonidan “Sun’iy intellekt texnologiyasidan foydalanishda yuzaga keladigan fuqarolik javobgarligi” bo’yicha 2020-yilda qabul qilingan rezol-

yutsiyada aniq qilib sun’iy intellekt tizimlari yuridik shaxs maqomi va inson ongiga ega emasligi, aynan sun’iy intellekt inson yordamchisi sifatida ko’rsatilib, texnik jihatdan sun’iy intellekt tizimlari tomonidan boshqariladigan harakatlar va jarayonlar yetkazilgan zararining bevosita yoki bilvosita sababi bo’lishi mumkinligiga qaramay, tizimning ishlashiga qandaydir doimiy ravishda xalaqit beradigan shaxs mavjudligi ta’kidlangan [10]. Fikrimizcha, Yevropa parlamentining sun’iy intellekt tizimlari uchun yagona qoidalarini belgilovchi va Yevropa Ittifoqining ayrim qonun hujjatlariga o’zgartirishlar kirituvchi rezolyutsiyalari sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanishni tartibga solishning huquqiy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega va shu bilan birga, ushbu hujjatlarni fuqarolarning huquq va erkinliklari himoya qilish, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni xavfsizlik va qonuniylik tamoyillari asosida tartibga solishning vositasi sifatida yanada takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Ko’rinib turibdiki, sun’iy intellekt tizimlarining to’liq yoki qisman yuridik shaxs maqomiga ega emasligi (huquq va majburiyatlarga ega bo’la olmasligi va o’z harakatlari uchun javobgar ham bo’la olmasligi), ya’ni ular oshiqcha xavf manbayi sifatida yetkazilgan zarar uchun ularning egalari (ishlab chiqaruvchilar, operatorlar va boshqalar) javobgar bo’lishini talab etadi. Biroq qonun chiqaruvchi tomonidan sun’iy intellekt yoki sun’iy intellekt tizimlari oshiqcha xavf manbayi sifatida tan olingan holda uning tushunchasi mazmun-mohiyati ochib berilmagan. A.A. Antonovning fikricha, “qonun chiqaruvchi sun’iy intellektning oshiqcha xavf manbayi sifatida tushunchasi mazmunini bermaganligi huquqni qo’llash amaliyotiga salbiy ta’sir ko’rsatadi” [11]. Shuningdek, “oshiqcha xavf manbayi moddiy olam obyektlarini o’z ichiga olgani holda: a) ulardan foydalanish jarayonida doimiy nazoratni amalga oshirib bo’lmaydi; b) fuqarolarning jismoniy yoki texnik nuqsonlari bilan bog’liq ravishda

ularning shaxsiy va mulkiy huquqlariga zarar yetkazadi” [12]. A.A. Antonov fikrlariga to’liq qo’shilgan holda shuni ta’kidlash kerakki, sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanish jarayonida nafaqat doimiy nazoratni, balki mutlaq nazoratni ham amalga oshirishning imkoni yo’q. Bu esa, o’z navbatida, ular tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda ayrim muammolarni vujudga keltiradi. Bular bevosita yuqorida ko’rsatib o’tilgan sun’iy intellekt tomonidan boshqariladigan “avtonom avtomobil” ishtirokida sodir bo’lgan yo’l-transport hodisasi to’satdan va favqulodda yuz bergan hollarda, yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda fors-major holati mavjudligi yoxud boshqa sabablar mavjudligini aniqlash bilan bog’liq. Shulardan kelib chiqib, oshiqcha xavf manbai sifatida sun’iy intellekt tizimlarida yuzaga kelgan fors-major holatlarining fuqarolik-huquqiy xususiyatlarini har tomonlama va chuqur o’rganish muhim hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Hozirgi zamon qonunchiligiga ko’ra, odatda qonunlar yoki shartnomalarda qoida tariqasida quyidagilar fors-major holatlari sifatida ko’rsatiladi:

1. Halokatli tabiat hodisalari, jumladan, suv toshqinlari, yong’inlar, zilzilalar, epidemiyalar, shuningdek, harbiy harakatlar, inqiloblar, ommaviy tartibsizlik, ish tashlashlar (zabastovkalar), terroristik harakatlar, texnogen ofatlar, xalqaro sanksiyalar, davlat organlari tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi natijasida majburiyatlarni bajarishning imkoniyatsizligi kabi holatlar.

2. Xalqaro amaliyotda ishlab chiqilgan fors-major holatlari bo’yicha hozirgi zamon yondashuvlariga ko’ra, fors-major holatlariga umumiy tartibda “e’lon qilingan yoki qilinmagan urushlar, fuqarolik urushi, tartibsizliklar va inqiloblar, qaroqchilik harakatlari va turli sabotajlar, tabiiy ofatlar, dovul, tornado, sunami, yong’inlar, suv toshqinlari, zilzilalar, qo’poruvchilik, portlashlar, yong’inlar, boykotlar, ish tashlashlar (zabastovkalar), loka-

utlar, korxonalarda ishni to’xtatish kabilar, shuningdek, hokimiyatlarning qonuniy yoki noqonuniy xatti-harakatlari kabilar” kiritilgan [13].

3. Umumiy qoidaga ko’ra, “fors-major holati – huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari xohish-irodasi va xatti-harakatlariga bog’liq bo’lmagan va oldindan bashorat qilish, muayyan sharoitlar oqibatining oldini olish yoki bartaraf etish mumkin bo’lmagan favqulodda va muqarrar hodisa natijasida majburiyatlarning buzilishi va aybsiz zarar yetkazilishiga olib kelgan holat” [14].

4. Sun’iy intellekt tizimlarida qo’llanayotgan zamonaviy texnologiyalar va yuridik fanlar taraqqiyoti fors-major holatlari to’g’risidagi tasavvurlarni o’zgartirmoqda. Buni bevosita insonning tabiat hodisalarining oldini olish va ularga ta’sir o’tkazish imkoniyatlari kengayib borayotganligi, ya’ni halokatli tabiat yoki texnogen hodisalarining sodir bo’lishini oldindan prognoz qilish imkoniyatlari yaratilganligi va buning natijasida inson xohish-irodasiga bog’liq bo’lmaydigan hodisalar doirasi kamayib borayotganligi bilan izohlash mumkin. Odatda sun’iy intellekt tizimlari tomonidan boshqariladigan jarayonlar bevosita insonning jismoniy ishtirokisiz boshqarilishi sababli, yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda fors-major holati mavjudligini tasdiqlash uchun asos bo’ladigan halokatli tabiat hodisalari bilan bir qatorda tizimda yuzaga keladigan ayrim texnologik nosozliklar, jumladan, dasturiy xatolar yoki boshqa texnik muammolar, agar bunday muvaffaqiyatsizliklar muqarrar bo’lsa va ularning paydo bo’lishi insonlarning xohish-irodasiga bog’liq bo’lmasa, fors-major holati sifatida qo’llanishi mumkin. Bunda sun’iy intellekt tizimlarida yuz bergan hodisani fors-major holati deb topish uchun uni oldindan ko’rishning imkoni bo’lmaganligi va yuzaga kelgan holat jarayonlarga bevosita ta’sir qilganligi isbotlanishi lozim. Ayniqsa, sun’iy intellekt tizimlari va insonlar o’rtasidagi munosabatlarning rivojlanib borayotgani bilan bir

paytda, baʼzan mazkur tizimlarning insonlarga moddiy zarar yetkazish xavfi saqlanib qolayotganligi va bunday zararlar turli-tuman tasodifiy hodisalar yoki sunʼiy intellekt tizimlarida vujudga kelgan texnologik nosozliklar, yaʼni dasturiy xatolar tufayli kelib chiqishi mumkinligini hisobga olsak, yetkazilgan zararni toʻliq qoplash masalasi, jumladan, uni zarar yetkazgan shaxs yoki jabrlangan shaxs yoxud uchinchi shaxslar tomonidan toʻlanishi adolatli hal etilishi kerak.

Fuqarolik huquqi nazariyasiga koʻra, “yetkazilgan har qanday zarar fuqarolik huquqbuzarligining tarkibiy elementi sifatida qabul qilingan holda zarar yetkazuvchi shaxs tomonidan toʻliq qoplanishi kerak” [15]. Ushbu nazariya Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 985-moddasida oʻz aksini topgan boʻlib, unga koʻra, gʻayriqonuniy harakat (harakatsizlik) tufayli fuqaroning shaxsiga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar, shuningdek, yuridik shaxsga yetkazilgan zarar, shu jumladan, boy berilgan foyda zararni yetkazgan shaxs tomonidan toʻliq hajmda qoplanishi lozim. Qonun hujjatlarida yoki shartnomada jabrlanuvchilarga zararni toʻlashdan tashqari tovon toʻlash majburiyati belgilab qoʻyilishi mumkin. Zarar yetkazgan shaxs, agar zarar oʻz aybi bilan yetkazilmaganini isbotlasa, zararni toʻlashdan ozod qilinadi. Qonunda zarar yetkazgan shaxsning aybi boʻlmagan taqdirda ham zararni toʻlash nazarda tutilishi mumkin. Qonuniy harakatlar tufayli yetkazilgan zarar qonunda nazarda tutilgan hollarda toʻlanishi lozim. Agar zarar jabrlanuvchining iltimosi yoki roziligi bilan yetkazilgan boʻlsa, zarar yetkazgan shaxsning harakatlari esa jamiyatning axloqiy tamoyillarini buzmasa, zararni toʻlash rad etilishi mumkin.

Xulosalar

Hozirda turli amallarni bajarishga moʻljallangan sunʼiy intellekt tizimlari yaratilayotgan boʻlishiga qaramasdan, ularning oshiqcha xavf manbayi ekanligi va mazkur tizimlar jarayoni ustidan amalga oshiriladi-

gan nazoratning mutlaq emasligi, shuningdek, ushbu tizimda yuzaga kelishi mumkin boʻlgan texnologik nosozliklar, dasturiy xatolar yoki favqulodda vujudga kelgan tasodif hodisalar tufayli insonlarga zarar yetkazilishi xavfi saqlanib qolayotganligidan kelib chiqqan holda sunʼiy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni belgilashda, uni istisno etishning asosi sifatida fors-major holatining quyidagi fuqarolik-huquqiy xususiyatlari eʼtiborga olinishi lozim. Jumladan:

birinchidan, sunʼiy intellekt tizimlari yetkazgan zararni, agar zarar yengib boʻlmaydigan kuch (fors-major holati) yoki jabrlanuvchining qasddan qilgan harakatlari oqibatida yuzaga kelganligini mazkur tizim egalari (ishlab chiqaruvchilar, operatorlar va boshqalar) isbotlay olmasalar, toʻlashlari shart yoki ushbu zararni toʻlash majburiyati sunʼiy intellekt tizimlariga boshqa har qanday qonuniy asosda egalik qiluvchi shaxslarga yuklatiladi;

ikkinchidan, sunʼiy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar, agar yengib boʻlmaydigan kuch (fors-major holati) yoki jabrlanuvchining qasddan qilgan harakatlari-dan tashqari har qanday holatda kelib chiqqan boʻlsa, unda aybning boʻlishi talab etilmaydi, yaʼni oshiqcha xavf manbayi sifatida sunʼiy intellekt tizimlarining aybi boʻlmagan hollarda, jumladan, tasodifan yetkazilgan zarar uchun ham ular javobgar boʻladi;

uchinchidan, sunʼiy intellekt tizimlarining javobgarlik chegarasi fors-major holatini yuzaga keltirgan kuch doirasi chegarasigacha borishi va shu sababli ular tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik oshirilgan javobgarlik ekanligi hisobga olinadi;

toʻrtinchidan, agar sunʼiy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar holatini fors-major holati ekanligi toʻgʻrisida yetarli asoslar mavjud boʻlsa, uni tasdiqlash boʻyicha toʻplangan dalillar sudga taqdim etilishi va manfaatdor shaxs tomonidan fors-major holati deb topish toʻgʻrisida talab qoʻyiladi;

bashinchidan, agar sun'iy intellekt tizimlari tomonidan yetkazilgan zarar faqat jabrlanuvchining qasddan qilgan harakatlari yoki yengib bo'lmaydigan kuch (fors-major hola-

ti) tufayli kelib chiqqan bo'lsa, ushbu holatlar sun'iy intellekt tizimi egalari javobgarligini istisno etishning asosi sifatida qabul qilinishi lozim.

REFERENCES

1. Redin M.P. Ponyatiye istochnika povyshennoy opasnosti i pravovaya priroda (sushchnost') obyazatel'stva iz prichineniya vreda yego deystviyem [The concept of a source of increased danger and the legal nature (essence) of the obligation from causing harm by its action]. *Russian justice*, 2008, vol. 2, p. 26.
2. Fedorina A.A. K voprosu o pravovom statuse robototekhniki i iskusstvennogo intellekta [On the Legal Status of Robotics and Artificial Intelligence]. *Business and Law*, 2018, vol. 4, pp. 3–8.
3. Biryukov P.N. Otvetstvennost' za vred, prichinennyi tekhnologiyami s iskusstvennym intellektom: podkhod Yevropeiskogo soyuza [Liability for harm caused by artificial intelligence technologies: the European Union approach]. Available at: <https://science.vvsu.ru/files/C123CF05-2D67-41EA-91EA-F52066C0EA28.pdf>
4. Morkhat P.M. Pravosub'yektnost' iskusstvennogo intellekta v sfere prava intellektual'noy sobstvennosti: grazhdansko-pravovyye problemy [Legal personality of artificial intelligence in the field of intellectual property law: civil law issues]. Moscow, 2019.
5. Čerka P., Grigienė J., Širbikytė G. Liability for Damages Caused by Artificial Intelligence. *Computer Law and Security Review*, 2015, vol. 31, iss. 3, pp. 376–389.
6. Chesterman S. Artificial intelligence and the limits of legal personality. *International and comparative law quarterly*, 2020, vol. 69/4, p. 819.
7. Mel'nichuk M.A., Chentsova D.V. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost' iskusstvennogo intellekta [Civil liability of artificial intelligence]. *Law and Right*, 2020, vol. 6, pp. 66–67.
8. Iriskina Y.N., Belyakov K.O. Pravovyye aspekty grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti za prichineniye vreda deystviyami Robota kak kvazisub'yekta grazhdansko-pravovyx otnosheniy [Legal aspects of civil liability for harm caused by the actions of a Robot as a quasi-subject of civil law relations]. *Humanitarian Informatics*, 2016, vol. 10, pp. 63–72.
9. Normy grazhdanskogo prava o robototekhnike [Civil Law Rules on Robotics]. Available at: <https://robotrends.ru/pub/1725/normy-grazhdanskogo-prava-o-robototekhnike-i-hartiya-robototekhniki>
10. European Parliament resolution of 20 October 2020 with recommendations to the Commission on a civil liability regime for artificial intelligence. Available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_EN.html
11. Antonov A.A. Artificial intelligence as a source of increased danger. *Lawyer*, 2020, vol. 7, p. 70.
12. Autonomous and subordinate artificial intelligence. Available at: <https://postnauka.ru/video/47828>
13. Novyye ogovorki ICC o fors-mazhore i sushchestvennom izmenenii obstoyatel'stv [New ICC Force Majeure and Material Change of Circumstances Clauses]. 2020. Available at: <https://journal.arbitration.ru/news/mezhdunarodnaya-torgovaya-palata-icc-obnovila-ogovorki-o-fors-mazhore-i-sushchestvennom-izmenenii-ob/>
14. Isanov X.R. Fors-major holatlari fuqarolik-huquqiy toifa sifatida: nazariya va amaliyot [Force majeure as a civil law category: theory and practice]. Tashkent, 2024.
15. Belov V.A. Grazhdanskoye pravo [Civil law]. Moscow, JSC "Center YurInfor" Publ., 2003, p. 339.

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.12.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./BJGH2174

UDC: 343.233(045)(575.1)

OXIRGI ZARURAT HOLATIDA YETKAZILISHIGA YO'L QO'YILGAN ZARARNING CHEGARASINI ANIQLASH MUAMMOLARI

Jumanazarova Marjona Botir qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoyat huquqi, kriminologiya, korrupsiyaga
qarshi kurashish kafedrası o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0001-9413-7777
e-mail: botirqizi@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlardan biri bo'lgan oxirgi zarurat holati amalda mavjud bo'lishi uchun shaxs tomonidan yetkazilishi mumkin bo'lgan zararga qo'yiluvchi talablarga bag'ishlangan. Mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliyotda oxirgi zaruratni qo'llash borasida bo'shliqlarning mavjudligi fuqarolarning ushbu normalardan foydalanish huquqlari cheklanishiga sabab bo'lmoqda. Lekin shu kunga qadar oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zararning doirasi, uning chegarasi bilan bog'liq nazariy muammolar olimlarimiz tomonidan ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan. Maqolada G'arb va MDHning qator olimlari, jumladan, B. Grant, J. Herring, G.M. Gexfenbaum, V.N. Vinokurov, A.V. Nikulenko va boshqalarning oxirgi zaruratda zararni baholashga qaratilgan fikrlari nazariy jihatdan o'rganildi. Zararni baholash uchun jinoyat huquqi nazariyasida uchraydigan ikki xil tamoyil, ya'ni zaruriyat va mutanosiblik tamoyillari tahlil etildi. Shuningdek, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya kabi ilg'or xorijiy davlatlarning tajribasiga murojaat etilgan holda mazkur davlatlarda mavjud sud amaliyoti materiallari tahlil qilingan. Nafaqat milliy va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari, balki yuzdan ortiq huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalari o'rganilib, yakunda xulosa qilindi. Shu bilan birga, jinoyat qonunchiligimizdagi ayni normalarni takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Oxirgi zarurat normalarini takomillashtirishga qaratilgan nazariy g'oyalarga "Quad necessitas non habet legem" va "Necessitas vincit legem" tamoyillari asos sifatida olindi.

Kalit so'zlar: oxirgi zarurat, zarar, xavf, zaruriyat, mutanosiblik, obyektiv mezon, subyektiv mezon

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДЕЛОВ ДОПУСТИМОГО ВРЕДА В СОСТОЯНИИ КРАЙНЕЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Жуманазарова Маржона Ботир кизи,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
преподаватель кафедры «Уголовное право,
криминология и борьба с коррупцией»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются требования, предъявляемые к ущербу, который может быть причинён в состоянии крайней необходимости – одном из обстоятельств, исключающих преступность деяния. Актуальность темы обусловлена тем, что существующие пробелы в правоприменительной практике ограничивают возможность граждан ссылаться на данную норму. Однако до настоящего времени объём допустимого ущерба в состоянии крайней необходимости, а также вопросы, связанные с его пределами, не стали предметом глубоких научных исследований в юридической науке Узбекистана. В статье теоретически изучены мнения западных учёных и исследователей СНГ, в частности Б. Гранта, Дж. Херринга, Г.М. Гехфенбаума, В.Н. Винокурова, А.В. Никуленко и других, посвящённые вопросам оценки ущерба в состоянии крайней необходимости. Проведён анализ двух ключевых принципов, встречающихся в теории уголовного права при оценке вреда – принципа необходимости и принципа соразмерности. Также рассмотрен судебный опыт таких стран, как США, Великобритания и Германия, в контексте правоприменения норм о крайней необходимости. В исследовании использованы не только теоретические взгляды отечественных и зарубежных учёных, но и результаты опроса более ста сотрудников правоохранительных органов. На основании проведённого анализа сделаны выводы и выработаны предложения по совершенствованию уголовного законодательства Узбекистана в части норм о крайней необходимости. В качестве теоретической основы для усовершенствования данных норм использованы принципы «*Quod necessitas non habet legem*» и «*Necessitas vincit legem*».

Ключевые слова: крайняя необходимость, ущерб, опасность, необходимость, соразмерность, объективный критерий, субъективный критерий

PROBLEMS OF DETERMINING THE LIMITS OF DAMAGE PERMITTED IN THE CASE OF EXTREME NECESSITY

Jumanazarova Marjona Botir kizi,

Lecturer at the Department of Criminal Law,
Criminology, and Anti-Corruption,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article is devoted to the requirements for the damage that a person may cause for the actual existence of a state of extreme necessity, which is one of the circumstances excluding the criminality of the act. The relevance of the topic lies in the fact that the presence of gaps in the practice of applying extreme necessity leads to the restriction of citizens' rights to use these norms. However, until now, the theoretical problems related to the extent of damage caused in a state of extreme necessity and its limits have not been studied by our scientists as a subject of scientific research. The article theoretically examines the views of a number of Western and CIS scientists, including B. Grant, J. Herring, G.M. Geffenbaum, V.N. Vinokurov, A.V. Nikulenko, and others, aimed at assessing damage in extreme necessity. To assess the damage, two different principles encountered in criminal law theory, namely the principles of necessity and proportionality, were analyzed. Also, referring to the experience of such advanced foreign countries as the USA, Great Britain, and Germany, the materials of judicial practice available in these countries were analyzed. Not only the theoretical views of domestic and foreign scientists, but also the results of a survey conducted among more than one hundred law enforcement officers were studied, and conclusions were drawn. At the same time, proposals and recommendations aimed at improving these norms in our criminal legislation were developed. Theoretical ideas aimed at improving the norms of ultimate necessity are based on the principles “*Quod necessitas non habet legem*” and “*Necessitas vincit legem*.”

Keywords: extreme necessity, harm, danger, necessity, proportionality, objective criterion, subjective criterion

Kirish

O'zbekiston Respublikasi JK 38-moddasi-da qilmishning qachon jinoyat sifatida inkor etilishi belgilangan. Shu bilan birga, qanday hollarda uni jinoyat deb topish mumkin-u, lekin boshqa asoslar, ya'ni jazo tayinlash jarayonida shaxs ahvolini yengillashtirishni nazarda tutuvchi oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish hollari ham nisbatan bayon qilingan. JK ushbu normasida zararining chegarasi qat'iy belgilanmaganligi huquqni muhofaza qiluvchi organlar va oddiy fuqaro uchun ham mazkur normani qo'llashda qiyinchiliklar, tushunmovchiliklar yaratishi shubhasiz.

Oxirgi zarurat holatida zararining chegarasini aniqlash qoidalari ishlab chiqilishi bugungi kunning dolzarb masalasidir. Sababi hozirda jinoyat huquqi nazariyasida aynan oxirgi zarurat normalarini qo'llash bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda shaxs xavfga javob berishda bir qancha yo'l mavjudligini tushungan holda ular ichidan ko'proq zarar keltiruvchisini tanlagan vaziyatda oxirgi zarurat normasi ishga tushishi yoki tushmasligi va aksincha, shaxs xavfga javob berishda bir qancha yo'l borligini tushunmagan holda ular orasidan ko'proq zararga sabab bo'luvchisini tasodifan tanlangan hollarda so'z yuritilayotgan normalar qo'llana olishi yoki qo'llanilmasligi bilan bog'liq muammoga nazariy jihatdan yechim taqdim etilmagan. Huquqni qo'llash amaliyotida bu kabi bo'shliqlarning mavjudligi fuqarolarning oxirgi zarurat normalaridan foydalanishga bo'lgan huquqlarining cheklanishiga sabab bo'lmoqda.

Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yilgacha mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida insonparvarlik tamoyilini keng joriy etish, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish institutini isloh qilish kabi maqsadlar belgilangani ham oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga ruxsat berilgan zararining chegarasini aniqlash muammosiga yechim taqdim etish dolzarb aha-

miyatga egaligidan dalolat beradi. Zero, oxirgi zaruratni qo'llash bilan bog'liq mavjud muammolar jinoyat qonuni insonparvarlik tamoyilining qo'llanishiga to'siq yaratadi, shuningdek, fuqarolarga nisbatan nohaq jinoyat ishi qo'zg'atilishiga sabab bo'ladi.

Biz tanishib chiqqan izlanishlarning aksariyat qismida oxirgi zarurat uchun qat'iy talab o'rnatish maqsadi ustunlik qilgan. Quyida aksincha, aniqlangan muammolarga oxirgi zaruratning "*quad necessitas non habet legem*" – "zarurat qonunni bilmaydi" va "*necessitas vincit legem*" – "zarurat qonundan ustun" tamoyillari asosida yondashishga harakat qildik.

Material va metodlar

Oxirgi zaruratdagi nazariy va amaliy jihatlarining bir qismi sifatida oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zararining doirasi, uning chegarasi bilan bog'liq nazariy muammolar olimlarimiz tomonidan shu kunga qadar ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan. Shu sababli ham, ayni mavzu yuzasidagi masalalarni tahlil qilishda qiyosiy-huquqiy, ijtimoiy so'rovlar o'tkazish, induksiya va deduksiya, analiz va sintez kabi ilmiy bilish usullaridan keng foydalanildi. Shu bilan birga, ilg'or xorijiy davlatlarning qonunni qo'llash amaliyoti tahlili asosida tegishli xulosalar qilindi.

Tadqiqot natijalari

Y.Y. Pudovochkin zaruratning ruxsat etilgan doirasidan oshib ketishning uch shaklini sanaydi [1, 87-b.]:

a) xavfning turi va darajasiga yoki barta-raf etilgan vaziyatlarga mutlaqo mos kelmaydigan tarzda qasddan zarar yetkazish;

b) oldini olish maqsadidagi zarar bilan bir xil yoki undan ko'proq zarar yetkazishni qasddan sodir etish;

c) xavfni o'zgacha usullar bilan barta-raf etishning aniq imkoniyati bor bo'lganda, qasddan zarar yetkazish.

Oxirgi zaruratning huquqiy me'yorlari zarracha buzilsa ham huquqiy oqibatda keskin o'zgarish vujudga kelishi mumkin: zarurat holati bekor bo'ladi va avval kutilmagan

javobgarlik yuzaga keladi. Shunga asoslanib, JKning bu normasi o'zida ikki qarama-qarshi, bir vaqtda mavjud bo'la olmaydigan atamalarni jamlagan, deyish mumkin.

Bugungi kunda kelib chiqqan va oldi olingan zararni taqqoslashda qaysi tamoyilga murojaat etish mumkinligi borasida bahslar uchrab turadi. Ilmiy yondashuv darajasida zaruriyat va mutanosiblik kabi ikki tamoyil ishlab chiqilgan [2, 120-b.].

Zaruriyat tamoyilining mazmuni qonunchilikda keng murojaat etiluvchi ratsionallik g'oyasi asosida shakllangan. Ya'ni to'qnash kelingan xavfga bo'lgan javob mavjud bir qancha javoblar ichida eng mutanosibi bo'lishi shart. Bu tamoyil shaxsga zarar yetkazishga ruxsat beradi, sharti shuki, kelib chiqadigan zarar keragidan ortiq bo'lmasin.

Ayni tamoyilning g'oyasini qo'llovchi N.V. Lisak "minimal zarar yetkazmasdan mazkur zararning oldini olishning iloji yo'qligi" [3, 75-b.] haqida mulohaza bildirgan. Tubdan farq qiluvchi qarash Barklay Grantga tegishli bo'lib, uning fikricha, zaruriyat tamoyili qonunga zid xatti-harakatlarning barcha tomonlari hisobga olingan holda ruxsat etilganini aniqlashga bog'liq bo'lib, zararlar muvozanati mavjud bo'lgan eng kam yomonlikni tanlash lozimligini bildiradi [4, 59-b.].

Fikrimizcha, ushbu tamoyil faqat qonunga rioya qilish yo'li orqali xavfni to'xtatib qolish imkoni istisno etilganda qonunni buzish bilan xavfning oldini olish qo'llanishi mumkinligida namoyon bo'ladi. Biroq bu bilan biz zaruriyat tamoyilida shaxs kam zararlar ichidan ham eng kamini tanlashi kerak, degan fikrdan yiroqmiz. Sababi, bu kabi sharhlash xavf bilan kurashish imkonini bajarib bo'lmaydigan pozitsiyaga olib chiqilishiga sharoit yaratgan bo'lar edi.

Jinoyat huquqida zaruriyat biror harakat asosida erishish mumkin bo'lgan natijaga minimal darajada qancha kuch sarflash kerakligini anglatadi. Bu tamoyilni ayni oxirgi zarurat holatida qo'llashda qiyinchiliklar faqat xavfni bartaraf etishda bir emas, balki bir

qancha muqobil imkoniyatlar yaqqol ko'zga tashlanib turganda va ular orasidan birini tanlash kerak bo'lganda kelib chiqadi.

Misol uchun, *ov qilish taqiqlangan hududda sayr qilayotgan shaxsga Qizil kitobga kiritilgan silovsin yoki qoplon hujum qilganida shaxs oldida ikki xil tanlov imkoniyati yuzaga keladi: o'zini qutqarish uchun bu hayvonni o'ldirish yoki yaqin atrofdagi ovchining uyi eshigini sindirib kirib, unga mulkiy zarar yetkazish.*

Shaxsning ushbu holatda oldi olingan zarardan kamroq zarar yetkazganining o'zi yetarli hisoblanadi. Hayvonni o'ldirish yoki mulkka shikast yetkazish holatlaridan ham qay biri kamroq ekanini aniqlashga hojat bo'lmaydi, sababi ularning har ikkisi oldi olingan zararga qaraganda kichik sanaladi.

Agar shaxs xavfga javob berishda ikki muqobil imkonga ega bo'lgani holda ulardan biri ijtimoiy xavflilikka ega, ikkinchisi esa bunday ijtimoiy nomaqbul qilmish sodir etish bilan bog'liq bo'lmasa, albatta, dastlab qonuniy harakat bilan xavfni bartaraf etishga urinib ko'rish kerak bo'ladi. Aks holda, hatto og'ir oqibatlariga sabab bo'luvchi xavf bartaraf etilgan bo'lsa ham, uning to'g'ridan to'g'ri jinoyatga qo'l urishi oxirgi zarurat doirasida sodir etilgan deb topilishga sabab bo'lmaydi.

Masalan, fuqarolarga pensiya va nafaqalarni tarqatish uchun uzoq qishloqlarga borishga majbur bo'luvchi bank xodimi qor bo'roni sababli harakatlanishning imkoni bo'lmaganidan tog'dagi bir kulbada qolib ketgan bo'lsa-yu, kuchli sovuqdan va qorong'ilikdan himoyalaniish uchun kulbada bo'lgan chiqindi buyumlarni yoki o'tinni yoqib isinishga urinmasdan pullarni yoqishi holatini oxirgi zarurat sifatida baholash imkonini bermaydi. Ayni misolda uning xavfni yengish uchun 3 ta varianti bor edi: o'tinlarni yoqib isinish, qog'oz chiqindilarini yoqib isinish va pullarni yoqib isinish. Demak, oxirgi zaruratning sanab o'tilgan barcha shartlariga amal qilish shaxsga mavjud vaziyatda ushbu huquqdan foydalanish imkonini beradi, biroq

hech bo'lmaganda bitta shartning ham bajari-lishi imkoni bo'lmay qolsa, bu zarurat chega-rasining buzilishini anglatadi.

Ikkinchi – mutanosiblik tamoyiliga ko'ra, yetkazilgan zararning aniq ko'rsatkichlari ishlab chiqilishi kerak. Tamoyil o'zida ikki ko'rsatkichni jamlagan: obyektiv hamda sub-yektiv ko'rsatkich. Ulardan birinchisi "Bu-zilishiga yo'l qo'yib berilgan huquq yoki manfaat o'zining sifat va miqdor darajasi bi-lan oldi olinganiga mosmidi?" degan savolga javob bersa, ikkinchisi "Shu kabi moslik sub-yekt tomonidan anglanganmidi?" kabi savol orqali aniqlanadi.

Xavf-xatarning tabiati va jinoyatning og'irligi o'rtasida muvozanatni saqlash kerak bo'lishi mumkin, bu esa ularning taqqoslani-shiga bog'liq.

Oxirgi zarurat holatida ijtimoiy muno-sabatlarining tartiblanishida aniq me'yorlar hech bir qonunda uchramasligi va bu imkon-siz ham ekani ko'p hollarda qilmishning su-rishtiruv, dastlabki tergov va sud bosqichida subyektiv baholanishga olib kelmoqda. Bu esa, fikrimizcha, roman-german huquq oilasi uchun yot. Shuningdek, O'zbekiston Respubli-kasi Jinoyat kodeksi 4-moddasidan joy olgan "Sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlari fa-qat Jinoyat kodeksi bilan belgilanadi" degan norma qonuniylik prinsipining talablariga ziddir. Aslida obyektiv ko'rinishga ega qil-mish, ya'ni oxirgi zarurat va uning chegarasi-dan chiqish mutlaq subyektiv bahoga bog'liq bo'lib qolishi adolatni anglatmaydi. Qilmish-ning qonuniyligi yoki jinoiyligi qonunda o'rnatilgan tegishli alomatlarining tahlilidan kelib chiqishi kerak.

Qonunda huquqiylik doirasi buzilishiga olib keluvchi ikki me'yor sanalib, lekin hu-quqlar gradatsiyasi taqdim etilmasligi ayni masalada qonuniylik prinsipiga amal qilish-ning imkonini yo'qqa chiqaradi.

Yetkazilgan va oldi olingan zarar muta-nosibligi yoki nomutanosibligini aniqlash imkonini beruvchi standartlar mustahkam-

lanmay turib, oxirgi zaruratni oxirgi zarurat chegarasidan chiqishdan ajratishning imkoni mavjud emas. Ko'plab yuridik adabiyotlarda bunday mezon sifatida zarar yetishining oldi olingan yoki zarar yetkazilgan huquq va man-faatlar ko'rsatiladi [5, 265-b.; 6, 100-b.]. Biroq huquqlar gradatsiyasini ularning muhimlik darajasiga ko'ra qanday belgilash mumkin degan savol tug'iladi. Bu savolga javob berish uchun huquq va manfaatlar tasnifini amalga oshirish kerak, o'z navbatida, uning mezonla-ri to'g'ri belgilanishi zarur.

Olimlar manfaatlar ustunligiga baho be-rishning xilma-xil shakllarni taklif qilganlar. G.M. Gexfenbaum bu mavzuni tadqiq etib, "yetkazilgan zarar miqdoriy va (yoki) si-fat ko'rsatkichlari bo'yicha kamroq bo'lishi kerak", [7, 145-b.] degan to'xtamga kelgan. Uning nuqtayi nazaricha, ko'rsatilgan birinchi ko'rsatkich zarar aynan qay darajada kelib chiqqanligini, ikkinchisi jinoyat qonuni qay-si obyektini ko'proq himoyaga olganini aniq-lashdan iborat.

T. Oreshkina "birlamchi manfaat" deganda davlatga ishora qilib, qolgan manfaatlar doim ikkilamchi ahamiyat kasb etishi [8, 17-b.] ha-qida fikr bildirgan bo'lsa, G.F. Xametdinova huquq va manfaatlar darajalanishi bo'yicha qiyinchilik yo'qligi, uning ketma-ketligi jino-yat qonuni obyektlarining joylashuviga mos ekani [9, 14-b.] haqida xulosaga kelgan.

V.N. Vinokurov har qanday chegaraning o'rnatilishiga qarshilik qilib, manfaatlarining to'liq yoki qisman ahamiyati o'rtasida qat'iy chegara bo'lmasligi, chunki ular bir qancha bog'lanishlar va o'zaro kesishishlar bilan alo-qadorligi, ular orasidagi chegara nisbiy va ha-rakatchanligini [10, 108-b.] ta'kidlaydi.

A.M. Stankevich yuqoridagi fikrga qo'shilmay, qonun, avvalo, fuqarolar uchun tushunarli va aniq bo'lishi kerakligini aytib, agar oddiy fuqaro uchun huquqlar sinflani-shi tushunarli bo'lsa, muammo yo'qligi, bi-roq agar aksi bo'lsa, mazkur masalani chu-qur o'ylab ko'rish lozimligini [2, 128-b.] es-latadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligi ayni masalada obyektiv mezonga asoslangan, lekin aniqlashtirilmagan. Yuqorida nomlari sanalgan olimlar, bizningcha, faqat obyektiv mezonlarga tayanib, subyektiv jihatlarni tushirib qoldirganlar. Shaxsning subyektiv munosabati bor ekan, demak, uning qandaydir o'rni ham bo'lishi, holat yuzasidan uning ham mavjudligi inobatga olinishi kerak.

Bu fikrga kelishimizga sabab shundaki, kasal bolasini davolashga puli bo'lmagan onaning dorixonadan dori o'g'irlashi yoki musbat qon guruhiga ega qiz avtohalokatga uchrab ko'p qon yo'qotganida ota qon berishi mumkin bo'lgan odamning qarshiligiga qaramay qon olishi so'z borayotgan mezon ham ahamiyatli ekanini isbotlaydi.

Oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar va oldi olingan zararni taqqoslash bo'yicha miqdorni anglatuvchi zarurat tamoyiliga e'tirozimiz yo'q. Ya'ni "ellik" doim "ellik bir"dan kam. Unga berilgan baho ham xuddi shu tartibda bo'ladi. Biroq zararining sifatini ham o'z ichiga qamrab olgan mutanosiblik tamoyili bo'yicha maxsus ketma-ketlikni bildiruvchi huquqlar piramidasini shakllantirish tarafdorimiz. Biz taklif etuvchi huquqlar darajalanishi qilmishlarni xususiyati va xavflilik darajasi bilan farqlashdan iboratdir. Unga ko'ra qilmishning sifati:

1) ijtimoiy xavfi kam < uncha og'ir bo'lmagan < og'ir < o'ta og'ir;

2) ijtimoiy xavfi kam holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < ijtimoiy xavfi kam holda qasd bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi tasnifga asoslanishi kerak.

Tadqiqot natijalari tahlili

Ba'zan shunday vaziyatlar uchraydiki, oxirgi zaruratning qonuniylik doirasi boshqa huquq sohalariga tegishli normalar bilan tartibga solinishi mumkin.

Mazkur o'rinda oxirgi zarurat murakkabligiga, sohalararo xususiyatiga ko'ra blanket

norma hisoblanishi tarafdori bo'lgan olimlarning [11, 43-b.; 2, 156-b.] fikriga qo'shilamiz. Masalan, O'zbekiston Respublikasining O'RQ-550-sonli "Qurol to'g'risida"gi Qonuni 23-moddasi 4-qismida patronni o'qdonga yuborishga oxirgi zarurat holatida kimlar va nimalarni himoya qilish uchun ruxsat etilganligi, 26-moddasi 1-qismda qurol bilan muomalaga kirishish huquqiga ega bo'lganlarning oxirgi zarurat holatida qanday maqsadlar uchun qurolni qo'llashi mumkinligi to'g'risida normalar belgilanganligi yoki Parvozlar xavfsizligini nazorat qilish davlat inspeksiyasi boshlig'ining 2007-yil 12-sentabrdagi 141-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi samoviy hududida fuqaro va eksperimental aviatsiyasining parvoz qilish aviatsiya qoidalari" (O'zbekiston Respublikasi AQ-91)da fuqaro havo kemalarini tutib olish faqat oxirgi zarurat paytida qo'llanishi ko'rsatilganligi fikrimizga asos bo'la oladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi O'RQ-407-sonli Qonuni 17-moddasida bu organ xodimlarining huquqlari sifatida turar va noturar joylar, avtomobillar, umuman, mulk daxlsizligini zarurat yuzasidan buzish, aynan shu asosda shaxs erkinligini qisman cheklash kabilar ko'rsatilgani, navbatdagi moddada belgilangan holatlarda so'nggi imkon sifatida qanday obyektlar o'rab olinishi mumkinligi belgilangani, 20-moddasida "tashkilotlarning yoki fuqarolarning transport vositalaridan tabiiy ofat yuz bergan joyga borish, shoshilinch tibbiy yordamga muhtoj fuqarolarni tibbiy muassasalarga olib borish, jinoyat sodir etgan shaxslarni ta'qib qilish va ichki ishlar organlariga olib kelish, hodisa joyiga yoki ichki ishlar organlarining shaxsiy tarkibini jangovar trevoga bo'yicha to'plash joyiga borish uchun majburiy tartibda foydalanishi mumkin"ligi mustahkamlangani, 23-moddasida maxsus vositalarni qo'llash, 24-moddasida qanday xavf yuzaga kelganida o'qotar qurolni qo'llash mumkinligi belgilan-

ganini ham misollar sifatida keltirish mumkin.

Agar xavfning oldini olishga intilgan shaxs shu xavfga o'xshash faqat soni, miqdoriga ko'ra farqli obyektni nobud qilgan bo'lsa, holatga baho berish nisbatan oson kechadi. Yanada aniqlashtiradigan bo'lsak, masalan, biror mulkni xavfdan saqlab qolish uchun boshqa bir mulkka zarar yetkazish holati. Ayni paytdagi mualliflar bunday vaziyatlarda miqdoriy ko'rsatkichdan foydalanishni taklif qiladilar [12, 140-b.; 7, 147-b.]. Ularning fikricha, zarar teng bo'lib chiqmagan hollardan boshqa barcha holatlarning huquqqa mosligiga shubha bo'lmasligi kerak.

Zarurat bo'lgan holda majburiy yaratilgan zarar inson hayotiga oid bo'lsa, vaziyatga baho tubdan o'zgarishga uchraydi. Hayotlar to'qnashganda kimning hayoti muhimroqligi borasida olimlar aniq bir qarorga kela olishmagan.

Bugungi kunda omma oldida o'zini qurbon qilish bilan sodir etiluvchi xalqaro terrorizm, odamlarni garovga olish, odam o'g'irlash, havo kemasini noqonuniy egalashga aloqador jinoiy harakatlar soni tobora ortayotgani, bu esa kimni qutqarib qolish kerakligi borasida og'ir vaziyatlarni yaratayotgani muammoni chuqur tahlil etishni talab qiladi. Bu borada hozirgi zamon jinoyat-huquqiy nazariyasida yagona fikr mavjud emas. V.V. Merkurev "inson hayoti kolliziyasi"da oxirgi zarurat holatini ikki turga bo'ladi. Birinchi tur o'zida bir necha odamni bir yoki miqdoriy jihatdan kamroq odamlar hisobiga saqlab qolishni, ikkinchi tur esa A. shaxsni o'ldirish orqali B.ni qutqarib qolish [13, 31-b.] muammosini jamlagan.

"O'z hayotini saqlab qolish uchun o'zga shaxsni qurbon qilish mumkinmi?" degan savol "inson hayoti kolliziyasi" masalasida turgan birinchi muammo hisoblanadi. Olimlarning bu boradagi fikrlari keskin farq qiladi. Qonunchilik siyosati A. o'z hayotining qiymatini B. yoki C.ning hayotidan yuqori qo'yishiga va ular hayotiga tajovuz qilishiga yo'l qo'ymaslikdir. Shaxs oxirgi zarurat osti-

da o'zini qutqarish uchun begunoh odamni o'ldirishdan ko'ra, o'zi o'lishi kerak. Hayotning muqaddasligi va barcha hayotlarning tengligi doim ustun turishini [14, 659-b.] ta'kidlagan bir guruh olimlar bunday harakatlarni jinoyat deb hisoblasalar [15, 105-b.], boshqalari o'lim xavfini o'zidan boshqalarga o'tkazish jinoyat emas, biroq axloqqa zid harakat [16, 397-398-b.] ekanini ta'kidlaydilar.

Ikki teng hayotning to'qnashuvini juda aniq tasvirlagan S. Pufendorf nomi bilan "Pufendorf taxtasi" deb atalgan misol vaziyatga baho berish uchun maqbul misollardan biri deb hisoblaymiz. Misol quyidagicha keltirilgan: agar ikki shaxs ham oqibatda o'lishi aniq bo'lsa, ulardan biri o'zining jonini saqlab qolishga urinib ko'rish joiz. Kema halokati-dan so'ng uning qoldiqlaridan bo'lgan taxtani egallagan insonning boshqa birov ayni taxtaga osilib, o'zi bilan uni ham halok qilishga uringanida har qanday zo'rlik ishlatib taxtasini himoya qilishiga hech narsa to'siq bo'lmasligi kerak [17, 330-b.].

2000-yil Angliyada ko'rilgan yana bir misolga ko'ra, bir-biriga qo'shilgan holda tug'ilgan egizaklar Meri va Jodi (Siam egizaklari) bo'yicha tibbiy xulosalarda agar ular ajratilmasa, ikkisi ham o'lishi, lekin ajratish operatsiyasi Merining o'limiga olib kelishi, Jodi esa yashab qolishi mumkinligi ko'rsatilgani sababli jarroh Jodining hayotini saqlab qolishning yagona yo'li bo'lgan operatsiyani amalga oshiradi [18, 480-b.]. Jarrohning qilmishini oxirgi zarurat sifatida baholash jamoatchilikda kuchli norozilik keltirib chiqaradi.

O'z hayotini saqlab qolish uchun o'zga shaxsni qurbon qilishni qonuniy, deb hisoblovchi N.S. Tagansev: "Men, shubhasiz, o'zimni qutqarish uchun boshqani hayotidan mahrum etishim mumkin" [19, 555-b.], – degan fikrni ilgari surgan. V.A. Blinnikov ham shunday qarashni yoqlagan [12, 140-b.]. O'z hayotini ustun ko'rib, o'zgani nobud qilish taqiqlanishini asoslashga uringan olimlar ham uchraydi, masalan, V.A. Vladimirov va

Y.I. Lyapunovlar: “O‘zganing hayoti evaziga hayotini saqlab qolish qasddan qilingan qotillik deb baholanishi lozim, hattoki bu uning uchun yagona najot vositasi bo‘lsa ham”, – deya fikr bildirishgan [20, 82-b.]. Yuqoridagi fikrlarga qarshilar safida bo‘lgan A.V. Nikulenko ham “barcha insonlar hayoti tengligi sababli, hatto o‘zining hayotini saqlab qolish uchun ham boshqa inson hayotini qurbon qilish mumkin emas”ligini [21, 275-b.] ta’kidlagan.

Tadqiqotimiz jarayonida olib borilgan so‘rovnoma natijasiga ko‘ra, ishtirokchilarning 40,3 foizi A. hamda B. hayoti doim tengligi sababli bu holda sodir etilgan harakat qonuniy bo‘la olmasligi tarafdori bo‘lgan. 58,4 foiz ishtirokchi esa bunday holatda oxirgi zarurat chegarasi buzilishini ko‘rsatib o‘tgan. Faqat respondentlarning kam qismi o‘z hayotini asrash uchun boshqani nobud qilish holatini qonuniy hisoblab, qonun hech kimdan o‘zini o‘limga mahkum qilishi lozimligini talab qila olmasligini fikrlariga asos qilib ko‘rsatishgan.

Bizningcha, har qanday shaxsning hayotini, u kim bo‘lmasin (kasal, sog‘, yaxshi, yomon), yana boshqa shunday ikkinchi shaxsnikidan ustun yoki kamroq deb baholab bo‘lmaydi. Qonun adolatni ta‘minlash va jamoat tartibini saqlash uchun imkon qadar hayotning muqaddasligini qo‘llab-quvvatlashi kerak. Zararning tengligi yaqqol ko‘rinib turgan ekan, bu masala yuzasidan oxirgi zarurat borligi tan olinmasligi shart.

Bir odam hayotini qurbon qilib, ikki yoki bir qancha odamlarning hayotini saqlab qolish holatida oxirgi zarurat mavjud bo‘la oladimi degan savolga ko‘plab olimlar “bo‘lishi mumkin” deb javob berishgan [7, 145-b.; 22, 177-b.]. Ularning barchasi o‘z fikrlarida faqat miqdoriy ko‘rsatkichni asos qilib keltirganlar.

Fikrimizcha, bu masalani hal qilishda oxirgi zarurat qonuniyligi chegaralarini aniqlashning faqat miqdoriy ko‘rsatkichidan foydalanish nomaqbuldir. Miqdoriy darajada ustunlik qiluvchi hayotlarni asrab qolishga intilib

bir inson o‘limiga yo‘l qo‘yish quyidagi asoslarga ko‘ra taqiqlanishi lozim.

Birinchidan, qonun faqat oxirgi zaruratni emas, zaruriy mudofaani ham inson huquqi deb baholagan va har biri uchun xos alomatlarni sanab o‘tgan. Zaruriy mudofaa huquqi qonunga xilof tajovuz mavjud sharoitda yuzaga kelar ekan, qonuniy harakatlarga nisbatan mazkur huquq mavjud bo‘la olmaydi. Misol sifatida eng ko‘p keltiriladigan bir necha alpinistning hayotini saqlab qolish uchun yordamga muhtoj holatda osilib turgan alpinistning arqonini uzib yuborish vaziyatini eslash kifoya. Agar bu vaziyatda osilib turgan alpinistning hayotiga tajovuz qilish huquqqa mos deb topilsa, ayni alpinistda zaruriy mudofaa huquqi vujudga kelmaydi. Biroq o‘zini o‘ldirmoqchi bo‘lishganini anglaganida mudofaalanish maqsadida yuqoridagilardan birini otib qo‘yish holati zaruriy mudofaa doirasida bo‘lgan, deb tan olinishi kerak.

Shunday ekan, “inson hayoti kolliziya-si” – ko‘pchilikni qutqarish uchun bir odamni qurbon qilish holati formal ravishda hal qilinmasligi kerak [6, 115-b.] deb hisoblovchi mualliflarning fikriga qo‘shilmay bo‘lmaydi.

Faqat miqdoriy ko‘rsatkichni qo‘llab oxirgi zarurat holatini aniqlash va bir necha kishining hayoti bir shaxs hayotidan ko‘ra muhimroq deb hisoblash to‘g‘ri emas va axloqqa zid (*immoral*)dir [23, 37-b.]. Bundan tashqari, zaruriy mudofaa misolida ko‘rsatilganidek, bunday holat amaldagi qonunchilikka ziddir.

Ikkinchidan, bu masalaga qonun aslida javob taqdim etib bo‘lgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Muqaddimasida inson hayoti va boshqa huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini tan oluvchi insonparvar demokratik davlatni qurish maqsad sifatida belgilangan. Asosiy qonunimizning 13-moddasida ham hayot barcha ne‘matlar ichida eng oliysi ekani sababli u insondan ajratib bo‘lmas huquq deb e’tirof etilgan, 25-moddasida “Yashash huquqi har bir insonning ajralmas huquqidir va u qonun bilan muhofaza qilinadi. Inson hayotiga suiqasd qi-

lish eng og'ir jinoyatdir" kabi ustuvor normalar qayd etilgan. Demak, normalarni sharhlash shunday xulosaga olib keladi: mamlakatimizda hayotdan mahrum qilishdan ham og'ir jinoyat mavjud emas.

O'zbekiston Respublikasining "Terro-rizmga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonu-ni 9-moddasida O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati vakolatlaridan biri sifatida "chegara oldi mintaqasida va che-gara oldi zonasida terrorchilarni, terrorchi-lik guruhlarini aniqlash, zararsizlantirish, qarshilik ko'rsatilgan taqdirda esa ularni yo'q qilish choralarini ko'rish" keltirilgan. Qonunning 17-moddasida esa "agar terror-chilar bilan muzokaralar o'tkazish natijasida ular terrorchilik harakatini to'xtatishga rozi emasligi sababli muzokaralardan ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'lmasa hamda jismoniy shaxslar hayoti va sog'lig'iga aniq tahdid saqlanib turgan bo'lsa, terrorchilar-ni zararsizlantirish va yo'q qilish yuzasidan zarur choralar ko'rilishi" mustahkamlangan. Bizningcha, bu norma terrorga javob turini tanlashda inson hayoti miqdorini taqqoslash lozimligi qoidasi o'rnatilganini bildirmaydi. Ushbu qonun matnida terrorchilarni qirib yuborish sharti ular "qarshilik ko'rsatgan" bo'lishlari, real tarzda namoyon bo'lgan "aniq tahdid saqlanib turgan" bo'lishi kabi jumlar bilan bayon qilingan. Shunga ko'ra, bu o'rinda oxirgi zaruratning emas, balki zaruriy mu-dofaaning rasmiy belgilari ko'zga tashlanadi. Insonlarning bir qanchasini qutqarish uchun boshqa birini halok qilish (zaruriy mudofaa belgilari bo'lmagan holatda) amaldagi jinoyat qonunchiligiga muvofiq oxirgi zarurat chega-rasidan chiqish, deb topilishi lozim.

Fikrimizga asos qilib, so'rovnoma natijala-rini keltirib o'tishni lozim topdik. Natijalarga ko'ra, yuqoridagi mavzuga aloqador savolga 42,9 foiz respondent xavf hayot bilan bog'liq bo'lganda oxirgi zarurat cheklovsiz tatbiq etilishi mumkin emasligini, bu O'zbekiston Res-publikasi Konstitutsiyasining talablariga zid ekanini ko'rsatgan. Shuningdek, so'rovnoma

ishtirokchilarining 42,9 foizi yashash huqu-qidan har qanday holatda ham mahrum etish qonuniy bo'lishi mumkin emas deb hisoblab, bu holatda oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish mavjud bo'lishini ta'kidlagan. Faqatgi-na 14,2 foiz ishtirokchining fikricha, bunday holatda oxirgi zarurat mavjud bo'la oladi.

Bizningcha ham, ikki zararni taqqoslash vaziyatida miqdor barcha holda ham muhim sanalmaydi, inson hayoti masalasida uning qo'llanishi mumkin emas. Imre Bekesning ta'biri bilan aytganda, inson hayotiga bo'lgan xavf masalasida mutanosiblik qilmishning oqlanishiga asos bo'lmaydi [24, 181-b.].

Na xorijiy davlatlar jinoyat qonunchiligida va na bizning qonunchiligimizda oxirgi zaru-rat holatida shaxs o'limiga sabab bo'lish oq-lanmaydi. Dunyo amaliyotida eng yuqori in-stansiyalar ham bu qilmishni himoyalashdan tiyilganini uchratish mumkin.

Quyida eng mashhur misollardan birini keltirib o'tmoqchimiz. XIX asrda Britaniya-da ko'rilgan "Qirolicha Dudli va Stefenga qarshi" (the Queen versus Dudley and Step-hens) ishiga ko'ra, janubiy Atlantika okeani-da cho'kkan "Mignonette" kemasidan qayiq-da qutulib qolgan 4 shaxs – kapitan Dudli, uning birinchi yordamchisi Stefen, dengizchi Bruks va 17 yoshli yetim yugurdak (yun-ga) Richard Parker qayiqda o'tgan 8-ku-nida umuman suv va ovqatsiz qolishgach, 20-kuni dengiz suvini ichib qo'ygani uchun betob bo'lgan Parkerni o'ldirishadi va 4 kun davomida go'shtini yeb, qonini ichib jon saq-lashadi. 24-kun nemis kemasi ularni qut-qaradi va Angliyaga olib boradi. Angliyada bo'lib o'tgan sudda mazkur qilmish sodir etilmaganida ehtimol 4 kishi barchasi ham o'lishi mumkinligi inkor etilmagan bo'lsa-da, sud ularni qotillikda aybdor deb topgan va o'linga hukm qilgan [25, 22-b.].

Oxirgi zarurat holatini yanada oydin-lashtirish uchun savollar tug'iladi: 19-kuni lotereya o'ynalsa-yu, Parker yutqiz-ganida uni o'ldirishsa, vaziyat o'zgargan bo'larmidi? Parkerning o'z xohishi bilan uni

o'ldirishganida-chi? Dengiz suvini ichgani uchun o'zi kasal bo'lgan Parkerning o'lishini kutish kerakmidi?

Fikrimizcha, yuqoridagi hollarda ham uni o'ldirish jinoyat bo'lib qolaverardi, sababi shundaki, Britaniyada ham, O'zbekistonda ham evtanaziyaga yo'l qo'yilmaydi va birovning o'z joniga qasd qilishiga yordamlashgan barcha jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Deylik, shifokor bitta sog'lom odamni chorasizlikdan o'ldirib, tana a'zolarini 3 ta bemor hayotini saqlab qolish uchun transplantatsiya qilsa va ushbu vaziyatga oxirgi zaruratni vaj qilib ko'rsatsa, bu qilmish asosli bo'la oladimi? Bu vaziyatda mazkur bir shaxsning hayoti 3 ta shaxsning hayotga bo'lgan huquqidan kamroq muhofaza qilingan deyish mumkinmi? Albatta, yo'q. Bizningcha, insonlar hayotini taqqoslash mumkin emas, har bir insonning hayoti boshqa inson hayoti bilan taqqoslab bo'lmaydigan eng muhim ne'matdir.

Masalan, Germaniyada ko'rilgan ishga ko'ra, shifokor bir nogironni o'ldirishi bilan bir qancha o'zga nogiron shaxslarning hayotini saqlab qoladi. Himoya tomon bir qancha nogironlarning muqarrar o'limi shu orqali saqlab qolinishi mumkin bo'lgani haqida keltirgan dalillarni sud inkor etgan va sudlanuvchiga hukm o'qilgan [26]. *Jonatan Herring*ning fikricha, bu kabi vaziyatni qo'llovchilar juda kam [14, 757-b.] bo'lib, bu oxirgi zaruratning amaliy hamda nazariy muammolariga borib taqaladi.

AQShda ko'rib chiqilgan halokatga uchragan kema bilan bog'liq ishda kapitanning 14 erkak yo'lovchini qolgan yo'lovchilarni saqlab qolish uchun o'limga mahkum etishi yoqlanmagan. Portga kelgach, Xolms qotillikda ayblanib javobgarlikka tortilgan va aybdor deb topilgan. AQSh prezidenti ham uni afv etishdan bosh tortgan [27, 6-b.].

Biroq G'arb huquqshunoslari orasida Nyu Yorkdagi Jahon savdo markazi binolarining vayron qilinishi bilan bog'liq hodisadan so'ng o'g'irlangan samolyotlarni havoda urib tushirishni, bunda hatto begunoh yo'lovchilar va

ekipaj a'zolari o'limi yuzaga kelishi xavfi aniq bo'lsa ham, qonuniy harakat [28, 273-274-b.] deb hisoblovchilar mavjud.

Oxirgi zaruratga oid normalarning eng yaxshi ifodasi Germaniya qonunchiligida taqdim qilingan, deyish mumkin. Germaniya JKda bir emas ikki turdagi oxirgi zarurat mavjudligi bayon qilinadi. Ularning birinchisi himoyaga olingan obyekt voz kechilganidan sezilarli darajada ustun bo'lgan holatni qonuniy deb topadi, demak, qilmishda g'ayriqonuniylik uchramaydi. Ikkinchi shakldagi oxirgi zarurat shaxsni aybsiz deb topilishiga emas, balki uni qisman kechirishga qaratilgan oxirgi zarurat qoidasini qamrab oladi.

Hatto 2001-yil 11-sentabrida terroristlar tomonidan qo'lga kiritilgan samolyotlar urib tushirilib, yuzlab odamlarning hayoti saqlab qolingani bo'lganida ham, GFR Jinoyat kodeksining 34-moddasi qoidasiga ko'ra, bu harakatlar qonuniy deb hisoblanmagan bo'lardi, sababi, GFR qonuniga ko'ra har bir insonning hayoti miqdorning ahamiyati bo'lmagan oliy ne'mat sanaladi [29, 61-b.].

E. Schmidxozerning ushbu qarashi, bizningcha, e'tiborga arziydi: "Aybni bartaraf etadigan holatlar bo'yicha biz subyektning ichki (hissiy) aybini o'ziga xos tarzda kamaytiradigan tegishli kechinmalarini (aqliy) tushunamizki, aslida huquqiy jihatdan ayb mavjud bo'lsa-da, ayni vaziyatda ayb mavjudligi inkor qilinadi" [30, 203-b.].

Bizningcha ham, oxirgi zarurat cheki va chegarasi bo'lmagan institut bo'lib, uning qoidalari asosida ba'zan jazoni va ba'zan javobgarlikni inkor qilish mumkin. Ushbu institutning o'ta foydali ekani va u taqiqlangan qilmishni bajarishdan iborat bo'lsa-da, aslida ijobiy maqsad yo'lida sodir etilishi, bu jazo istisno etilishi kerakligini fikrimizga asos sifatida keltirmoqchimiz.

Xulosalar

Yuqoridagi tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, yuqorida aniqlanganidek, oxirgi zaruratda qilmish doim ijobiy ba-

hoga ega bo'lmay, ba'zan noqonuniy deb topilishi ham kuzatilishi mumkin. Aynan mazkur hollarda o'ziga nisbatan tajovuzni sezgan shaxs uchun boshqa huquq, ya'ni zaruriy mudofaa huquqi kelib chiqaveradi. Oxirgi zarurat holati mavjudligi fakti huquq va manfaatlariga xavf yuzaga kelgan shaxs uchun zaruriy mudofaa huquqi istisno etilishini anglatmaydi.

Ikkinchidan, yetkazilgan hamda oldi olingan zararni aniqlashda, ya'ni oxirgi zarurat holatida yetkazilgan asosli zarar miqdorini aniqlashda huquqlar gradatsiyasi jinoyatlarining tasnifiga muvofiq quyidagi ketma-ketlik asosida baholanishi lozim:

a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan < uncha og'ir bo'lmagan < og'ir < o'ta og'ir.

b) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi.

Uchinchidan, oxirgi zaruratning qonuniylik shartlari faqat jinoyat huquqi bilan emas, balki boshqa huquq sohalariga tegishli normalar bilan tartibga solinishi ham mumkin. Mazkur o'rinda oxirgi zarurat murakkabligiga, sohalararo xususiyatiga ko'ra blanket norma ekanini inkor etishning imkoni yo'q.

To'rtinchidan, inson hayoti masalasida bir inson hayotini himoya qilish maqsadida ikkinchi inson hayotini qurbon qilish holatlari qonuniy harakat sifatida tan olinmaydi. Shu bilan bir qatorda, bir inson hayotini qurbon qilish orqali bir necha hayotlar qutqarib qolinishi hollarida ham oxirgi zarurat chegarasidan chiqish yuzaga kelgan bo'laveradi.

Beshinchidan, terrorchilarni zararsizlantirish va yo'q qilish yuzasidan zarur choralar ko'rilishi bilan bog'liq norma terrorga javob qaytarish jarayonida inson hayoti miqdorini taqqoslashga qaratilgan. Shuni inobatga olib, bu kabi hollarda oxirgi zarurat normasi qo'llanishi mumkin emas. Inson hayotiga bo'lgan xavf masalasida mutanosiblik tamoyili asosida qilmish oxirgi zarurat qoidalariga havola etilishi qonun normalariga zid hisoblanadi. Terrorchilarni qirib yuborish bilan bog'liq choralar qo'llanishi uchun ular "qarshilik ko'rsatgan" bo'lishlari, real tarzda namoyon bo'lgan "aniq tahdid saqlanib turgan" bo'lishi lozimligi holatlari inobatga olib, bu holatda oxirgi zarurat emas, balki zaruriy mudofaa normalari qo'llanishi lozim. Insonlarning bir qanchasini qutqarish uchun boshqa birini halok qilish zaruriy mudofaa belgilari rasman mavjud bo'lganda yo'l qo'yilishi mumkin, biroq oxirgi zarurat qonuniy shartlari har qanday vaziyatda bu kabi choralar qo'llanishiga yo'l qo'ymaydi.

Oltinchidan, oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga yo'l qo'yilgan zararining chegarasi qat'iy bo'lib, ulardan har qanday og'ish yuzaga kelganda, ya'ni zarar miqdori oshib ketishi emas, balki teng bo'lib qolgan hollarda ham qilmish javobgarlikni istisno eta olmaydi. Biroq yuqorida tahlil qilingan muammolarning keng qamrovli ekanini, ilg'or xorijiy davlatlar, jumladan, Germaniya tajribasini inobatga olib, oxirgi zarurat ba'zan javobgarlikni istisno etishi va ba'zan shaxs qilmishi uchun javobgar bo'lib qolgani holda uning qilmishi jazoni istisno etishi mumkin ekanini nazariy jihatdan tan olish lozim.

REFERENCES

1. Pudovochkin Y.Y. Ucheniye o prestuplenii [The Doctrine of Crime]. Moscow, 2010, p. 276.
2. Stankevich A.M. Predely pravomernosti krayney neobkhodimosti [The Limits of Legality in Cases of Extreme Necessity]. Moscow, 2011, p. 120.

3. Lisak N.V. Kommentariy k ugolovnomu kodeksu RF: rasshirennyy ugolovno-pravovoy analiz s materialami sudebno-sledstvennoy praktiki [Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation: Expanded Criminal-Legal Analysis with Materials from Judicial and Investigative Practice]. V.V. Mozyanov (Ed.). Moscow, 2004, p. 75.
4. Barclay G. Necessity and coercion in Scots criminal law: a critical analysis. 2022, p. 262. Available at: <https://theses.gla.ac.uk/82797/>
5. Milyukov S.F. Ensiklopediya ugolovnogo prava. Obstoyatelstva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya [Encyclopedia of Criminal Law. Circumstances Excluding the Criminality of an Act]. St. Petersburg, 2007, vol. 7, p. 265.
6. Pleshakov A. M., Shkabin G. V. Institut krayney neobkhodimosti v rossiyskom ugolovnom prave [The Institute of Extreme Necessity in Russian Criminal Law]. Moscow, 2006, p. 240.
7. Gexfenbaum G. M. Kraynyaya neobkhodimost' v ugolovnom prave [Extreme Necessity in Criminal Law]. Stavropol, 2002, p. 165.
8. Oreshkina T. Kraynyaya neobkhodimost' kak obstoyatel'stvo, isklyuchayussheye prestupnost' deyaniya. Ugolovnoye pravo [Extreme Necessity as a Circumstance Excluding the Criminality of an Act. Criminal Law]. 1999, vol. 3, p. 17.
9. Khametdinova G.F. Ugolovno-pravovaya kharakteristika krayney neobkhodimosti [Criminal-Legal Characteristics of Extreme Necessity]. Tyumen, 2007, p. 22.
10. Vinokurov V. N. Kraynyaya neobkhodimost' kak obstoyatel'stvo, isklyuchayussheye prestupnost' deyaniya [Extreme Necessity as a Circumstance Excluding the Criminality of an Act]. Ryazan, 1999, p. 202.
11. Dmitrenko A.P. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya, v ugolovnom prave Rossii: osnovy teorii, zakonodatel'noy reglamentatsii i pravoprimeneniya [Circumstances Excluding the Criminality of an Act in Russian Criminal Law: Foundations of Theory, Legislative Regulation, and Law Enforcement]. Moscow, 2011, p. 51.
12. Blinnikov V.A. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya, v ugolovnom prave Rossii [Circumstances Excluding the Criminality of an Act in Russian Criminal Law]. Stavropol, 2001, p. 140.
13. Merkurev V.V. Zashchita bezopasnosti cheloveka i yego zhiznedeyatel'nosti [Protection of Human Safety and Vital Activity]. Moscow, 2006, p. 448.
14. Jonathan H. Criminal law: Text, cases, and materials. Fifth edition. Oxford University Press, 2012, p. 659.
15. Slutskiy I.I. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye ugolovnuyu otvetstvennost' [Circumstances Excluding Criminal Liability]. Leningrad, Leningrad University Press, 1956, p. 105.
16. Shargorodskiy M.D. Izbrannyye raboty po ugolovnomu pravu [Selected Works on Criminal Law]. St. Petersburg, Legal Center Press, 2003, p. 570.
17. Knud H. The elements of universal jurisprudence. Natural law and enlightenment classics. Wisconsin, Liberty fund Publ., p. 330.
18. WLR, 2001. Available at: <https://www.e-lawresources.co.uk/re-a-conjoined-twins-2001>
19. Tagantsev N.S. Russkoye ugolovnoye pravo [Russian Criminal Law]. Moscow, 1994, vol. 1, p. 555.
20. Vladimirov V.A., Lyapunov Yu.I. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya [Circumstances Excluding the Criminality of an Act]. Moscow, 1970, p. 120.
21. Nikulenko A.V. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya: kontseptual'nyye osnovy ugolovno-pravovoy reglamentatsii [Circumstances Excluding the Criminality of an Act: Conceptual Foundations of Criminal-Legal Regulation]. St. Petersburg, 2019, p. 275.
22. Khametdinova G.F. Ugolovno-pravovaya kharakteristika krayney neobkhodimosti [Criminal-Legal Characteristics of Extreme Necessity]. Tyumen, 2007, p. 220.
23. Krylova N., Pavlova N. Kraynyaya neobkhodimost' v meditsinskoy deyatel'nosti: nekotoryye voprosy prakticheskogo primeneniya [Extreme Necessity in Medical Practice: Some Issues of Practical Application]. 2005, vol. 1, pp. 41–44.

24. Imre B. General Part of Criminal Law. Budapest, Tankönyvkiadó Publ., 1974, p. 181.

25. Walker A. Is eating people wrong?: Great legal cases and how they shaped the world. Cambridge University Press, New York, 2011, p. 22. Available at: <https://assets.cambridge.org/97811070/00377/>

26. Federal High Court of Germany. New Legal Weekly, 1953, p. 513. Available at: <https://beck-online.beck.de/>

27. Dreadful Sh. The Times. London, 1841, p. 6.

28. Smith J. Criminal Law. 10th ed. London, 2002, p. 1068.

29. Mitsch W. Weber-FS. P. 61. Available at: <https://www.gieseking-verlag.de/festgaben>

30. Jalinskiy A.E. Sovremennoye nemetskoye ugovnoye pravo [Modern German Criminal Law]. Moscow, 2004, p. 560.

Kelib tushgan / Получено / Received: 22.11.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./DMYB6744

UDC: 343.232(045)(575.1)

SHAXSNI TUTQUNLIKKA OLISH BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNI TERGOV QILISH: XORIJ TAJRIBASI

Xudaybergenov Baxram Kuanishbaevich,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoyat-protsessual huquqi kafedrası

dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID: 0000-0002-0173-5442

e-mail: xudaybergenovbaxram550@gmail.com

Habibullayev Dalerbek Baxtiyor o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoiy odil sudlov fakulteti 4-kurs talabasi

ORCID: 0009-0004-2513-458X

e-mail: habibullayevdalerbek@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish jinoyatlarni tergov qilish masalalari xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida tahlil qilingan. Tadqiqot predmeti sifatida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Ozarbayjon kabi davlatlarning tergov amaliyoti o'rganilgan. Shaxsning erkinlik va daxlsizlik huquqlarini buzish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishning murakkabligi, gumon qilinuvchilarni aniqlash va dalillarni to'plash jarayonida kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakatlarini to'g'ri tashkil etish zarurati ushbu mavzuning dolzarbligini belgilaydi. Tergov jarayonida xalqaro tajribadan foydalanish jinoyatlarni tez va to'liq fosh etish imkoniyatini oshiradi. Tadqiqotdagi asosiy muammo – shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilishning milliy va xalqaro usullari o'rtasidagi farqlarni aniqlash, ilg'or tajribalarni milliy tergov amaliyotiga joriy etish imkoniyatlarini o'rganishdan iborat. Unda qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi. Buyuk Britaniyaning "oltin soat" prinsipi, AQSh tergovchilarning malaka darajalarini ko'rsatadigan sertifikatlashtirish tizimi, Germaniyada huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasidagi hamkorlik, Fransiya'dagi tergov sudyasi instituti va Ozarbayjonning jabrlanuvchilarni rehabilitatsiya qilish tizimi shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilishda muhim omillar ekanligi aniqlandi. Maqola yakunida ushbu natijalarni jinoyat-protsessual qonunchilikni takomillashtirish, tergov amaliyotida zamonaviy uslublarga o'tish va jinoyat protsessining samaradorligini oshirishda qo'llash mumkinligi haqidagi takliflar ilgari surildi. Milliy qonunchilikni xorijiy tajribalar bilan uyg'unlashtirish tergov jarayonlarining yanada adolatli va shaffof bo'lishini ta'minlashga yordam berishi ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: jinoyat protsessi, xorij tajribasi, shaxsni tutqunlikka olish, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi, tergov qilish, tergovchi, garovga olish, "oltin soat" prinsipi, tergov sudyasi, odam savdosi

РАССЛЕДОВАНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЗАХВАТОМ ЗАЛОЖНИКОВ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Худайбергенов Бахрам Куанышбаевич,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
доцент кафедры «Уголовно-процессуальное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Хабибуллаев Далербек Бахтиёр угли,
студент 4-го курса факультета уголовного и судебного правосудия
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье на основе опыта зарубежных стран проанализированы вопросы расследования преступлений, связанных с захватом заложников. В качестве предмета исследования изучена практика расследования в таких странах, как США, Великобритания, Германия, Франция и Азербайджан. Актуальность темы обусловлена сложностью расследования преступлений, связанных с нарушением прав на свободу и неприкосновенность личности, а также необходимостью правильной организации оперативных следственных действий в процессе выявления подозреваемых и сбора доказательств. Использование международного опыта в процессе расследования повышает возможности быстрого и полного раскрытия преступлений. Основная проблема в данном исследовании заключается в выявлении различий между национальными и международными методами расследования преступлений, связанных с захватом заложников, и изучении возможностей внедрения передового опыта в национальную следственную практику. В работе использованы методы сравнительно-правового анализа, системного подхода, синтеза, наблюдения, обобщения, индукции и дедукции. Установлено, что такие факторы, как принцип «золотого часа» в Великобритании, система сертификации следователей в США, сотрудничество между правоохранительными органами в Германии, институт следственного судьи во Франции и система реабилитации пострадавших в Азербайджане, играют важную роль в расследовании преступлений, связанных с захватом заложников. В заключение статьи предложены рекомендации по использованию этих результатов для совершенствования уголовно-процессуального законодательства, перехода к современным методам в следственной практике и повышения эффективности уголовного процесса. Отмечено, что гармонизация национального законодательства с зарубежным опытом способствует обеспечению более справедливого и прозрачного следственного процесса.

Ключевые слова: уголовный процесс, зарубежный опыт, захват заложников, право на свободу и личную неприкосновенность, расследование, следователь, взятие в заложники, принцип «золотого часа», следственный судья, торговля людьми

INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO HOSTAGE-TAKING: FOREIGN EXPERIENCE

Khudaybergenov Bakhram Kuanishbaevich,
Associate Professor of the Department of Criminal Procedural Law,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Habibullayev Dalerbek Bakhtiyor ugli,
4th year student of the Faculty of Criminal Justice,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article examines the issues related to the investigation of crimes involving hostage-taking based on the experience of foreign countries. The investigative practices of countries such as the United States, Great Britain, Germany, France, and Azerbaijan have been studied as part of the research. The complexity of investigating crimes that violate personal freedom and inviolability, the need to properly organize urgent investigative actions in identifying suspects and gathering evidence, underscores the relevance of this topic. Additionally, the use of international experiences contributes to more rapid and comprehensive detection of these crimes. The main problem addressed in the research is identifying the differences between national and international methods of investigating hostage-taking crimes and exploring opportunities to integrate advanced practices into national investigative procedures. The study employs comparative legal analysis, a systematic approach, synthesis, observation, generalization, induction, and deduction methods. It examines the criminal procedural legislation of foreign countries, investigative practices, and the activities of law enforcement agencies from a scientific and theoretical perspective. Key factors in investigating hostage-taking crimes include the United Kingdom's "Golden hour" principle, the United States' certification system for investigators' qualifications, cooperation among law enforcement agencies in Germany, the investigative judge system in France, and Azerbaijan's victim rehabilitation system. The article concludes with proposals for using these findings to improve criminal procedural legislation, adopt modern methods in investigative practices, and enhance the efficiency of criminal proceedings. Harmonizing national legislation with foreign experiences can help ensure a more just and transparent investigative process.

Keywords: criminal procedure, foreign experience, imprisonment, the right to freedom and personal inviolability, investigation, investigator, hostage, "Golden hour" principle, investigative judge, human trafficking

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston-2030" strategiyasining 87-maqsadida huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini inson manfaatlari, qadr-qimmat va huquqlarini himoya qilishga yo'naltirish belgilandi. Jinoyatlarining barvaqt oldini olish, bunda surishtiruv va tergov organlari faoliyati samaradorligini oshirish, sud-tergov faoliyatida shaxs huquq va erkinliklariga so'zsiz rioya etilishini ta'minlash masalalari mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar markazidagi ustuvor vazifa hisoblanadi. Yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyamizning 27-moddasiga muvofiq, "Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega. Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi, qamoqda saqlanishi yoki uning ozodligi boshqacha tarzda cheklanishi mumkin emas".

Shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish jinoyati aynan insonning ajralmas va asosiy

huquqlaridan biri bo'lgan erkinlikka tajovuz qilinishida namoyon bo'ladi. Shu sababli ham shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish yangi O'zbekistonning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga, xususan, xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish g'oyasiga to'la mos kelishi shubhasiz. Shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilishda xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rganish orqali huquqni muhofaza qiluvchi organlarning tergov sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirishga erishish mumkin.

Yuridik adabiyotlar, shuningdek, ilmiy asarlar tahlilida ma'lum bir soha yoki institutning genezisi retrospektiv usulda – mexanizmlari, tartibga solish masalalari chuqur tadqiq qilinadi. Har bir huquqiy institutning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganishda huquqni qo'llash amaliyotida yuzaga kelgan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkoni bo'ladi. Ushbu masala qator xorijiy va milliy olimlar tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, xu-

susan, J. Ibroximov terrorchilik xususiyatiga ega bo'lgan jinoyatlarning jinoyat-huquqiy va kriminologik jihatlarini tadqiq etishda garov sifatida tutqunlikka olish jinoyatlaridan farqli belgilarini ajratib beradi [1]. D. Kurbonov esa shaxsning ozodligiga qarshi qaratilgan jinoyatlarning tasnifini belgilagan [2, 74–77-b.]. A.V. Andrushko shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish jinoyatlarining davlatlararo munosabatlardagi xususiyatlarini tadqiq qilgan [3, 25-26-b.].

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 3-moddasida har bir inson yashash, erkin bo'lish va shaxsiy daxlsizlik huquqlariga egaligi belgilangan. Ushbu norma ko'pgina mamlakatlarning konstitutsiyalarida ham o'z aksini topgan bo'lib, har bir davlat fuqarolarining erkinligi va shaxsiy daxlsizligini himoya qilishni ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilaydi. Shu maqsadda ham shaxsning erkinligini cheklovchi, uni tutqunlikka olish bilan bog'liq harakatlar jinoiy qilmish deb topiladi [4].

O'zbek tilining izohli lug'atida "tutqun" so'zi "asir olingan, asirlik holatidagi shaxs, asir, bandi" kabi (ko'chma ma'noda: erki, huquqi o'zida bo'lmagan, huquqi birov ixtiyorida bo'lgan) ma'nolarda uchraydi. Xuddi shunday shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarda ham shaxsning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, erkin harakatlanish kabi huquqlari muayyan tarzda buzilib, u boshqa shaxs qo'liga asirlik holatiga tushib qolishi kuzatiladi [5].

Material va metodlar

Tadqiqotda shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilish bo'yicha milliy va xorijiy davlatlarning qonunchilik normalari, huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanildi. Materiallar qiyosiy-huquqiy, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlarini qo'llagan holda o'rganildi.

Tadqiqot natijalari

Shaxsning ozodligini noqonuniy ravishda cheklash yoki mahrum qilish bilan bog'liq

jinoyat tarkiblari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining bir nechta moddalarida o'z aksini topgan. Xususan, "odam o'g'irlash" (137-modda), "zo'rlik ishlatib g'ayriqonuniy ravishda ozodlikdan mahrum qilish" (138-modda), "terrorizm" (155-modda), "tovlamachilik" (165-modda), "qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki hibsga olish" (234-modda), "shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish" (245-modda) jinoyatlari shular jumlasidandir. Garchi ushbu jinoyat tarkiblari o'zining obyekti, jinoyat sodir etish sabablari va maqsadlari, usuli, obyektiv tomoni, subyekti kabi jihatlar bilan bir-biridan farq qilsa-da, yuqoridagi barcha jinoyatlarda shaxsning g'ayriqonuniy ravishda tutqunlikka olinishini umumiy jihati sifatida keltirsak bo'ladi.

Mazkur jinoyatlar tarkibidagi umumiy o'xshashlik – jabrlanuvchining o'zi xohlagan yerda bo'lish erkinligini cheklashda, ayrim hollarda uni bog'lash orqali binoda saqlash, boshqa shaxslar bilan erkin muomalada bo'lish imkoniyatidan mahrum qilish, agar ruxsat etilsa ham, faqatgina jinoyatchilar roziligi yoki ularning ko'rsatmasiga asosan ruxsat berishda namoyon bo'ladi [6].

Qayd etish kerakki, shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tez va to'la ochish, jinoyat sodir etgan har bir shaxsga adolatli jazo berilishi hamda aybi bo'lmagan hech bir shaxs javobgarlikka tortilmasligi, hukm qilinmasligi tergov organlari xodimlariga katta mas'uliyat yuklaydi. Aybdorlarni fosh etish, tutqunlikka olingan shaxslarni ozod qilish, ularning erkinligi va daxlsizligini ta'minlash uchun esa to'g'ri taktika va metodlar qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilish sohasida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Ozarbayjon kabi davlatlar, shuningdek, MDHga a'zo davlatlarining tergov amaliyotida tajribalar anchagina. Ulardagi ijobiy jihatlarini milliy tergov amaliyotiga tatbiq qilish ushbu jino-

yatlarni fosh etish va tergov qilishni takomillashtirishda yaxshi samara beradi deb hisoblaymiz.

BMTning Narkotik moddalar va jinoyatchilik masalalari bo'yicha idorasining (UNODC) 2023-yildagi hisobotidan [7] ayrim davlatlardagi shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlari hamda ushbu jinoyatlarni fosh etish bilan bog'liq statistika tahlili joy olgan. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, davlatlarning tergov sohasidagi muvaffaqiyati bevosita uning iqtisodiy salohiyati bilan chambarchas bog'liq (1-jadval).

1-jadval

Ayrim xorijiy davlatlardagi shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlar hamda ularni tergov qilish muvaffaqiyatining statistik-taqqoslama jadvali

Mamlakat	Yillik holatlar soni (2023-yil)	Tergov muvaffaqiyati (%)
AQSh	2 100	88 %
Germaniya	320	94 %
Meksika	5 500	45 %
Nigeriya	3 800	32 %
Yaponiya	95	98 %

Xorijiy davlatlar qonunchiligining muayyan huquqiy jihatlarini o'rganishda davlatimiz va jamiyatimizga xos huquqiy, ijtimoiy, milliy hamda siyosiy xususiyatlar inobatga olinishi zarur.

Tadqiqot natijalari tahlili

AQSh tajribasi

AQShda odam o'g'irlash va garovga olish jinoyatlari, umuman olganda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlar sodir etilishi juda jiddiy va shov-shuvli holat sifatida qabul qilinadi. Holat bir nechta huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan tekshiriladi va tergov jarayonlari amalga oshiriladi [8]. Bunda bir nechta huquqni muhofaza qilish organlarining o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishini alohida e'tirof etish lozim. Shahar politsiyasi bo'limlari, sheriflar, shtat

politsiyasi, yo'l patrul xizmati, Federal qidiruv byurosi (FQB), AQSh Maxfiy xizmati (*U.S. Secret Service*), AQSh Marshal xizmati (*U.S. Marshals Service*) kabilar shular jumlasiga kiradi.

AQShda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyat sodir etilganda tergov harakatlari bir necha bosqichda amalga oshiriladi.

1-bosqich. Dastlabki ma'lumot (jinoyat haqida xabar) – odam o'g'irlash yoki garov sifatida tutqunlikka olish haqida xabar berilganda odatda mahalliy huquq-tartibot idoralari (shahar politsiyasi bo'limlari, sheriflar) birinchi bo'lib hodisa sodir bo'lgan joyga boradi. Bundan maqsad jinoyat haqida dastlabki ma'lumotlarni yig'ish, sodir etilgan jinoyat bo'yicha dalillar yo'q bo'lib ketishining oldini olish va vaziyatni baholashdir [9].

2-bosqich. AQSh Federal qidiruv byurosi-ning holatni o'rganishi – FQB AQShda shaxsni tutqunlikka olish bo'yicha jinoyatlarni tergov qilishda asosiy vakolatlarga ega. Ular tergovni muvofiqlashtirish uchun mahalliy huquqni muhofaza qilish organlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi.

Shuningdek, FQBning Jabrlanuvchilarga yordam ko'rsatish idorasi (*OVA*) jinoyatdan jabr ko'rgan shaxslarga va ularning oilalariga yordam ko'rsatadi. Ushbu holatga jinoyatlarni tergov qilish paytidagi diqqatga sazovor qismlaridan biri sifatida qarash mumkin. Ta'kidlash lozimki, FQBning jinoyatlarni fosh etish vaqtida huquqni muhofaza qilish organlarini o'zaro muvofiqlashtirib turish vakolati ham bor. Masalan, agarda tergov qilinayotgan jinoyat ishi xalqaro xususiyatlarga ega bo'lsa, Adliya departamenti va Diplomatik xavfsizlik byurosi kabi boshqa federal idoralar ham jalb qilinishi mumkin.

3-bosqich. Tergov – ushbu bosqich dalillarni to'plash, guvohlarni so'roq qilish va gumonlanuvchilarni qidirish kabi protsessual harakatlarni o'z ichiga oladi. FQB vaziyatni to'g'ri hal qilish uchun turli resurslardan, jumladan, sud-tibbiyot, kuza-tuv va muzokaralar bo'yicha ekspertlardan

foydalanadi. Tergovchilar jinoyat joyidan ashyoviy dalillarni oladi, kuzatuv kameralarini tahlil qiladi, telefon yozuvlari va ijtimoiy media faoliyati kabi raqamli dalillarni to'playdi. Huquqni muhofaza qilish organlari guvohlar, jabrlanuvchining oila a'zolari va ish bo'yicha ma'lumotga ega bo'lgan har qanday shaxs bilan suhbatlar o'tkazib, ularni so'roq qiladi. Tergovchilar ko'pincha razvedka ma'lumotlarini to'plash va jabrlanuvchini topish uchun GPS kuzatuvi, telefon triangulyatsiyasi hamda ijtimoiy media monitoringi kabi ilg'or texnologiyalardan foydalanadilar. Huquqni muhofaza qilish organlari gumon qilinuvchini topish bo'yicha axborotni tarqatish uchun jamoatchilik ogohlantirishlari yoki ommaviy axborot vositalarini jalb qilishi mumkin.

Tergov davomida tergovchilar va boshqa organ xodimlari tasdiqlangan tartib-tamoyillarga rioya qilishi kerak. Shu jumladan, belgilangan tartibda orderlarni olish va jinoyat ishidagi barcha ishtirokchilarning huquqlari hurmat qilinishini ta'minlashlari shart.

4-bosqich. Muzokaralar (shaxs garovga olingan vaziyatda) – garovga olish holatlarida maxsus tayyorgarlikdan o'tgan muzokarachilar garovga olinganlarni ozod qilishni ta'minlash uchun jinoyatchilar bilan vaziyatni yumshatishga qaratilgan usullarni qo'llashlari mumkin. Bu tutqunlikda ushlab turilgan shaxslarning sog'lig'i va hayotini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadigan bosqich bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Ba'zi hollarda shaxslarni ozod qilish uchun garovga olganlarga pul ham taklif etiladi.

5-bosqich. Ayblov – jabrlanuvchi topilgach va gumon qilinuvchi qo'lga olinsa, ish tergov jarayonida to'plangan dalillar bilan birga sudga taqdim etiladi. Gumonlanuvchilar federal qonunlar, masalan, "Garovga olish to'g'risida"gi qonun (18 U.S.C. § 1203) va Federal qonunga (18 U.S.C. § 1201) asosan jinoyiy javobgarlikka tortiladi.

Ta'kidlash kerakki, yuqorida keltirilgan tergov bosqichlari tugal bo'lmay, bir nechta

manbalarni o'rganish natijasida shakllantiridik.

AQShda hodisa sodir yuz bergan joyning tergovchisi sifatida faoliyat olib borish uchun qo'yiladigan talablar mavjud emas. Biroq tergovchilar o'zlarining malaka darajalarini ko'rsatadigan Xalqaro Identifikatsiya Uyushmasi (*International Association for Identification*) orqali sertifikatning to'rtta darajasini olishlari mumkin:

jinoyat joyi bo'yicha sertifikatlangan tergovchi;

jinoyat joyi bo'yicha sertifikatlangan tahlilchi;

jinoyat joyini qayta qurish bo'yicha sertifikatlangan shaxs;

jinoyat joyi bo'yicha sertifikatlangan katta tahlilchi.

Milliy qonunchilik normalari tahlillari natijasida mamlakatimizda tergovchi (surishtiruvchi) lavozimiga tayinlanadigan shaxslarga nisbatan aniq malaka talablari qo'yilmagan, degan xulosaga kelindi. Shu sababli ham AQShdagi singari tergovchilar uchun ularning malaka darajasini ko'rsatadigan sertifikatlash tizimini joriy etish shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishda samarali mexanizm sifatida xizmat qilishi mumkin.

AQShda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyat sodir etilganda hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish tergov harakati quyidagi tartibda amalga oshiriladi [10]:

1) hodisa sodir bo'lgan joyning chegaralarini belgilab olish;

2) hodisa sodir bo'lgan joydagi dalillar yo'qolib ketishining oldini olish maqsadida xavfsizlik choralari ko'rish;

3) sodir etilgan jinoyat turi bo'yicha tushmollar ishlab chiqish hamda atrofdagi jinoyat guvohi bilan muloqotni amalga oshirish;

4) birlamchi ko'zdan kechirish tergov harakatini o'tkazish;

5) hodisa sodir bo'lgan joyni hujjatlashtirish va qayta ishlash;

6) ikkilamchi so'roqni yoxud ko'zdan kechirishni o'tkazish;

7) dalillarni qayd etish va saqlash.

Huquqshunos olimlar Kevin Bales hamda Steven Lize AQShda shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlarini tergov qilishdagi jabrlanuvchilarning huquqlari haqida to'xtalib, jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda prokurorlar jabrlanuvchi va guvohlarga federal yordam berilishi bilan bog'liq muammolarga qo'shimcha ravishda ishning sudga qanday ta'sir ko'rsatishini ham hisobga olishlari kerakligini ta'kidlashgan. Shuningdek, prokurorlar sudyani ham jabrlanuvchining azob-uqubatlarini tushunib yetishga undashlari kerak, degan fikrni ilgari surishgan [11, 114-115-b.].

Buyuk Britaniya tajribasi

2023-2024-yillarda Angliya va Uelsda politsiya tomonidan odam o'g'irlash bo'yicha 7 277 ta jinoyat qayd etilgan, bu undan avvalgi yilga nisbatan biroz pasaygan. 2012-2013-hisobot yilida odam o'g'irlash bilan bog'liq jinoyatlar 1 388 tadan past darajaga yetdi, ammo o'shandan beri deyarli har bir hisobot yilida ortib bormoqda [12].

Buyuk Britaniyada 1982-yil 13-iyulda "Garovga olish to'g'risida"gi qonun (*Taking of Hostages Act 1982*) qabul qilingan [13]. Ushbu qonunga muvofiq, shaxsni garov sifatida tutqunlikka olgan shaxs ayblovl xulosasiga ko'ra umrbod qamoq jazosiga hukm qilindi. Yuqoridagi statistik ma'lumotlar hamda qonun hujjatidan ham ko'rinib turibdiki, Buyuk Britaniyada (ayniqsa, Angliya va Uelsda) shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq harakatlar jinoiy qilmish hisoblanadi va ushbu jinoyatlarni tergov qilish, shaxslarni javobgarlikka tortishga juda jiddiy qaraladi.

Buyuk Britaniyada jinoyat protsessini tartibga solish, muayyan jinoyat ishi bo'yicha tergov harakatlarini o'tkazish uchun Jinoyat-protsessual va Tergov amaliyoti kodeksi (CPIA) qabul qilingan [14]. Unda politsiya xodimlari tomonidan jinoyat ishi bo'yicha tergov jarayonida olingan va tergov uchun ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lgan materi-

allarni qayd etish, saqlash va prokurorga oshkor qilish tartibi, ular bilan bog'liq masalalar belgilab berilgan.

Ushbu kodeksga ko'ra, *jinoyat tergov* – shaxs jinoyat sodir etganlikda aybdor yoki aybdor emasligini yoxud jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan shaxsning aybdorligini aniqlash maqsadida politsiya xodimlari olib boradigan tergov. Bunga quyidagilar kiradi:

– sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish;

– jinoyat ishi qo'zg'atilishi mumkin bo'lgan holatlarda jinoyat sodir etilganini aniqlashdan iborat bo'lgan tergov;

– "jinoyat sodir etilishi mumkin" degan ishonch bilan boshlanadigan tergov, masalan, jinoyat ishini qo'zg'atish maqsadida politsiya binolarni yoki shaxslarni ma'lum vaqt davomida kuzatuv ostida ushlab turishi.

Buyuk Britaniyada (asosan Angliya va Uelsda) tergov politsiyaning asosiy vazifasidir. Jabrlanuvchilar, guvohlar va gumonlanuvchilarni so'roq qilish tergovning samarali yakun topishida katta ahamiyatga ega. Bunda tergovchilar eng yuqori standartlarga rioya qilishi kerak.

Shuningdek, David Alexander va Susan Kleinlar Buyuk Britaniyada shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishda muzokaralar bir qancha afzalliklarga ega ekanini ta'kidlashadi [15]. Xususan, ushbu olimlar fikricha, muzokaralar vaqt talab qiladi, bu esa jinoyatchilar, garovga olinganlar va birinchi javob beruvchilarning hayajon darajasini pasaytirishga yordam beradi. Shuningdek, organlarga razvedka ma'lumotlarini yig'ish va yechim strategiyasini rejalashtirish imkonini yuzaga keltiradi. Buyuk Britaniyada garovga olingan shaxsning ozod qilinishi bo'yicha muzokaralar politsiyaning majburiyatidir. Agar ushbu davlat fuqarolari chet elda garovga olingan bo'lsa, hukumat ularning xavfsiz ozod qilinishini ta'minlash uchun javobgardir. Bu mas'uliyat Londondagi Tashqi ishlar va hamdo'stlik idorasi (FCO) orqali amalga oshiriladi, shuningdek, Buyuk Britaniyaning

elchixonalari va yuqori komissiyalari orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Politsiyaning Garovga olinganlar va muzokaralar bo'limi hukumat strategiyasini muvofiqlashtiradigan bo'limdir.

Muzokaralar jarayoni boshlanishi uchun politsiya xodimlari ham tegishli hodisa yuz bergan joyga yetib borishi talab qilinadi. Shu sababli ham Buyuk Britaniyada tergov jarayonida "oltin soat" (*Golden Hour*) tushunchasi juda ahamiyatli hisoblanadi [16]. "Oltin soat" – huquqbuzarlik yoki hodisa to'g'risida xabar berilgandan keyin darhol ijobiy choralar ko'rish kerak bo'lgan davr. U aksincha holatda yashirilishi, yo'qolishi, shikastlanishi, o'zgartirilishi yoki yo'q qilinishi mumkin bo'lgan materiallarni himoya qilish, saqlash yoki to'plashni o'z ichiga oladi. "Oltin soat" davomidagi samarali harakatlar gumonlanuvchilarni aniqlash, jabrlanuvchilar va guvohlarni himoya qilish imkoniyatini oshiradi, jinoiy odil sudlovning ijobiy natijalarini ta'minlashga yordam beradi.

Politsiya xodimlarining har bir a'zosi, masalan, hodisa joyidagi birinchi ofitser, bosh tergovchi yoki hodisa joyi tergovchisi – o'z roliga xos bo'lgan "oltin soat" imkoniyatlariga ega bo'ladi. "Oltin soat" prinsipi har qanday yangi holatni aniqlash, gumonlanuvchini hibsga olish yoki vaqt jihatidan muhim ahamiyatga ega bo'lgan boshqa muhim faoliyatga ham taalluqlidir.

Tergovning dastlabki bosqichlarida tergovchilar quyidagi savollarni aniqlashtirishga harakat qiladilar:

- jinoiyat sodir etilganmi?
- jabrlanuvchi kim?
- guvohlar bormi?
- hodisa sodir bo'lgan joy qayerda?
- gumonlanuvchini aniqlash mumkinmi?
- dalillarni qanday yig'ish mumkin?

Buyuk Britaniyada tergov tajribasining o'ziga xosligi shundaki, tergovchilar har bir jinoiyat ishi bo'yicha to'plangan barcha dalillarni maxsus jadval asosida baholaydilar (2-jadval).

2-jadval

Buyuk Britaniyada jinoiyat ishlarini yuritish jarayonida dalillarni baholash imkonini beruvchi maxsus jadval

	Nima ma'lum?	Nima nomal'm?	Qarama-qarshiliklar	Muvofiqliklar
Kim?				
Nima?				
Qachon?				
Qayerda?				
Nimaga?				
Qanday?				

Tergovchilar ushbu jadval yordamida dalillarning shaxsni ayblash uchun yetarli yoki yetarli emasligini, tergovdagi kamchiliklar va bo'shliqlarni aniqlash, ularni to'ldirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, dalillar yetarlilik, ishonchlilik, aloqadorlik kabi jihatlar orqali baholanadi.

Buyuk Britaniyaning tergov tajribasidagi dalillarni baholashning ushbu o'ziga xos jihati diqqatga sazovordir. Shu o'rinda qayd etish lozimki, milliy jinoiyat-protsessual qonunchiligimizda dalillarni baholashning aniq mexanizmi belgilanmagan.

Germaniya Federativ Respublikasi tajribasi

Germaniya Jinoiyat kodeksining 18-bobi "Shaxs erkinligiga qarshi jinoiyatlar" deb nomlangan. Milliy jinoiyat qonunchiligimizdan farqli o'laroq, hujjatda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoiyatlar bitta bobda birlashtirilgan [17]. Ushbu bobda jinsiy ekspluatatsiya maqsadida odam savdosi, mehnatdan foydalanish maqsadida odam savdosi, odam savdosiga yordam berish, kuch ishlatish, tahdid yoki aldash yo'li bilan siyosiy ta'qib qilish xavfini keltirib chiqarish, voyaga yetmaganlarni ota-onasi qaramog'idan o'g'irlash, bolalar savdosi, noqonuniy qamoqqa olish, garovga olish kabi shaxsni tutqunlikka olish jinoiyati tarkiblariga ko'riladigan choralar o'rin olgan.

Germaniyada odam o'g'irlash va garovga olish jinoiyatlarini tergov qilish bir necha

asosiy bosqich va idoralarning o'zaro hamkorligini o'z ichiga oladi [18]. Xususan, odam o'g'irlash yoki garovga olish jinoyati haqida ariza yoki xabar berilganda odatda mahalliy politsiya birinchi bo'lib javob beradi hamda jinoyat sodir etilgan joyga boradi. Ular dastlabki ma'lumotlarni yig'adi, dalillarni to'playdi va vaziyatni baholaydi.

Germaniyada Federal Jinoiy politsiya boshqarmasi (BKA) mavjud bo'lib, ushbu organ mahalliy politsiyaga yordam beradi va og'ir jinoyatlar, jumladan, odam o'g'irlash va garovga olish bilan bog'liq tergovlarni muvofiqlashtiradi. Ularda bunday holatlarni aniqlash, tergov qilish uchun maxsus bo'linmalar mavjud. Shuningdek, Germaniyada shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq sodir etilgan jinoyatlar xalqaro jihatlar mavjud bo'lsa, xalqaro politsiya tashkilotlari (Yevropol va Interpol) ham jalb qilinishi mumkin. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, Germaniyada tergov jarayonida xorijiy huquq-tartibot idoralari bilan hamkorlik ham keng tarqalgan. Biroq Federal Jinoiy politsiya boshqarmasi ustidan tergov jarayonida prokuraturaning nazorati mavjud ekanini unutmazlik lozim. Volker Kreyning ushbu masala yuzasidan fikriga ko'ra, hozirgi kunda davlat prokurorining jinoyat ishlaridagi roli ikki xavfli rivojlanishdan tahdid ostida qolmoqda [19, 19-20-b.]:

birinchidan, politsiyaning davlat prokuraturasining nazoratiga qarshi chiqish tendensiyasi ortib bormoqda;

ikkinchidan, Germaniya federal hududlarining adliya vazirliklarida davlat prokuraturasiga o'zlarining bog'langan bo'limi sifatida qarash tendensiyasi kuchaymoqda. Ikkala tendensiya ham asosiy huquqiy tamoyil sifatida davlat prokuraturasining jinoyat ishlaridagi roliga putur yetkazishi mumkin. Fikrimizcha, Germaniyada davlat prokuraturasining jinoyat ishlarida huquqni muhofaza qiluvchi sifatidagi roli konstitutsiyaviy ahamiyatga ega, aniqrog'i, bu rol qonun ustuvorligi prinsipi asosida, yozilmagan kons-

titutsiyaviy prinsip sifatida mustahkamlanadi.

Tergov bosqichi dalillar to'plash, guvohlarni so'roq qilish va gumonlanuvchilarni kuzatishni o'z ichiga oladi. Federal Jinoiy Politsiya boshqarmasi vaziyatni hal qilish uchun turli resurslardan, jumladan, sud-tibbiyot ekspert guruhlari, kuzatuv va muzokaralar bo'yicha ekspertlardan foydalanadi. Shuningdek, Germaniyada tergov jarayonida texnologiya va ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanilishi jinoyatni ochishda beqiyos hissa qo'shadi.

Fransiya tajribasi

Fransiya Jinoyat kodeksida (*The French Penal Code*) shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlik belgilangan [20]. Garchi Fransiyadagi jinoyat-protsessual qonunchilik ayrim jihatlar bilan Germaniya qonunchiligiga o'xshasa ham, farqli jihatlarini ham e'tirof etmaslikning iloj yo'q. Masalan, Fransiyada shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyat sodir etilsa, Fransiya huquq tizimida jinoiy tergovni respublika prokurori yoki tergov sudyasi (fransuzcha "*juge d'instruction*") deb nomlangan maxsus sudya rahbarligidagi sud politsiyasi amalga oshiradi [21].

Shaxsni tutqunlikka olish jinoyatlari bo'yicha politsiya tergov odatda guvohlarni so'roq qilish, jinoyat sahnalarini tahlil qilish va boshqa barcha mavjud dalillar, masalan, sud-tibbiy ekspertiza namunalari va shubhali so'roqlarni o'z ichiga oladi. Tergov yakunida prokuror aniqlangan gumonlanuvchilarga nisbatan yetarlicha dalillar bor-yo'qligini, agar mavjud bo'lsa, gumonlanuvchi jinoyat ishlari bo'yicha sud tomonidan hukm qilinishi kerakmi yoki yo'qligini hal qiladi. Murakkab tergovni talab qiladigan ko'p hollarda prokuror tergov sudyasidan tergov o'tkazishni so'rashi mumkin. Tergov sudyasi keng vakolatlarga ega bo'lgan jinoyat ishini tergov qilishga ixtisoslashgan mustaqil sudyadir.

Fransiya Jinoyat kodeksida eng og'ir jinoyatlar deb tasniflangan jinoyatlar (10 yildan

ortiq qamoq va umrbod qamoq bilan jazolanadi) tergovni faqat sud politsiyasi yordami bilan tergov sudyasi tomonidan amalga oshirishi mumkin. Tergov sudyasi ham o'z tergovining oxirida gumonlanuvchilarni sudga topshirish uchun yetarli dalillar mavjudligi yoki yo'qligini hal qilib, dalillarga baho beradi. Agar dalillar yetarli bo'lmasa, tergov sudyasi tergovni tugatadi. Agar keyinroq yangi dalillar topilsa, jinoyat uchun javobgarlik muddati o'tib ketmagan bo'lsa, tergov qayta ochilishi mumkin.

London Iqtisodiyot va siyosat fanlari maktabining professori Charlotte Harris o'zining 2013-yildagi maqolasida [22] Fransiyadagi "tergov sudyasi" instituti anglo-sakson huquq tizimi uchun begonaligini, bu yangi institut ekanini ta'kidlagan.

Shuningdek, Charlotte Harrisning fikricha, Fransiyada gumonlanuvchini so'roq qilishdan oldin tergovchilar nafaqat uning xarakterini, ayblanuvchini tergovchilar bilan gaplashishga undash uchun unga qanday munosabatda bo'lishni, balki bo'lajak to'qnashuvni "o'rtadagi murakkab qarama-qarshilik" deb tan olib, uni jamoadan biri bilan qay tarzda to'g'ri kelishishini ham muhokama qiladi. Buni o'z-o'zidan tergov taktikasi sifatida qabul qilish mumkin.

Ozarbayjon tajribasi

Ozarbayjonda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilish jarayonidagi ayrim o'ziga xos jihatlar e'tiborimizni tortdi. Masalan, Ozarbayjon Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining [23] 123¹-moddasi "Odam savdosi jinoyatining jabrlanuvchisiga reabilitatsiya va mulohaza yuritish uchun muddat berish" deb nomlanadi. Unga ko'ra, tergov organining xodimi, tergovchi yoki dastlabki tergovga protsessual rahbarlikni amalga oshiruvchi prokuror jinoyat sodir etilgan yoki tayyorlanayotgani to'g'risidagi xabarlarini ko'rib chiqishda odam savdosi jinoyatining jabrlanuvchisiga uni reabilitatsiya qilish va holatini tiklash maqsadida 30 kunlik muhlat berish haqida qaror

qabul qiladi. Ushbu muddat uning ahvoli yaxshilanishi, jinoyatchilar ta'siridan xalos bo'lishi va tergov organlari bilan hamkorlik qilish to'g'risida asosli qaror qabul qilishi uchun beriladi.

Ozarbayjondan farqli o'laroq, milliy jinoyat-protsessual huquq tizimimizda shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlardan jabr ko'rgan shaxslarni tergov va sud bosqichida davlat tomonidan reabilitatsiya qilish masalasi tartibga solinmagan. Shuningdek, so'nggi yillarda Ozarbayjonda jinoyat ishlari tergov qilishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish kengayib bormoqda. Xususan, Gavritskiy va boshqalarga [24] ko'ra, hozirgi bosqichda milliy qonunchilikni yaxshilash bo'yicha nazariy takliflarni amaliyotga joriy qilish muhimdir. Bu zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanishni o'z ichiga olgan jinoyat ishlari bo'yicha tergov shakllarini mustahkamlashga olib boradi, shu bilan birga, jinoyat ishi bo'yicha dalillarni olish va saqlashning protsessual jarayonlarini huquqiy jihatdan himoya qilishni ta'minlaydi. Olimlar tadqiqot natijalari asosida elektron texnologik jarayonlar orqali dalillarni olish va saqlash protsessual tartibini yaxshilash, shuningdek, jinoyat ishlarini tergov qilishda elektron shaklni joriy etish zarurligini ta'kidlaydilar.

Mamlakatimizda 2023-yil hamda 2024-yilning dastlabki to'qqiz oyi davomida odam o'g'irlash bo'yicha 19 ta, zo'rlik ishlatib g'ayriqonuniy ravishda ozodlikdan mahrum qilish bo'yicha 98 ta, qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki hibsga olish bo'yicha 3 ta, shaxsni garov sifatida tutqunlikka olish bo'yicha 6 ta ayblovluk hukmi chiqarilib, jinoyat sodir etgan shaxslar javobgarlikka tortilgan [25].

O'ylashimizcha, jinoyat ishlari tergov davomida axborot texnologiyalaridan keng foydalanish maxfiy axborotlarning o'tkazilishi xavfini baholash zaruratini ko'rsatadi. Shu sababli tergov jarayonida elektron saqlash qurilmalaridan keng foydalanishning ahamiya-

ti beqiyos bo'lib, bunday qurilmalar shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlar so-dir etilganda tergov paytida tergovchi uchun gumon qilinuvchi, ayblanuvchi hamda jabrlanuvchilarning shaxsga doir ma'lumotlarini xavfsiz va ishonchli saqlashga ko'maklashadi. Elektron shaklga o'tish tergov harakatlari-ni amalga oshirishni sezilarli darajada ye-ngillashtiradi, shu bilan birga, dalillarning to'liqligini va ishonchliligini ta'minlaydi, da-lilni soxtalashtirishning ehtimoliy xavfini ka-maytiradi.

Xulosalar

Shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq ji-noyatlarni tergov qilish bo'yicha ba'zi xorij davlatlarining tajribasini o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, ushbu jinoyatlarni tergov qi-lishda mamlakatimiz va boshqa davlatlar ter-gov amaliyotida katta farq kuzatilmaydi. Bi-roq AQSh, Buyuk Britaniya, GFR, Ozarbayjon kabi davlatlar sud-tergov amaliyotida bunday turdagi jinoyatlarni tergov qilishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ushbu jihatlarning milliy qonunchiligimizga huquqiy, ijtimoiy, milliy va siyosiy xususiyatlarni inobatga ol-

gan holda implementatsiya qilinishi bu tur-dagi jinoyatlarni tergov qilishda, shuningdek, tergov jarayonida shaxslarning huquq va er-kinliklarini ta'minlashda ahamiyat kasb etadi. Xususan, AQSh va GFRda shaxsni garov sifati-da tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishda davlat organlari hamda xalqa-ro tashkilotlarning o'zaro hamkorligini milliy tergov amaliyotimizga joriy etish jinoiy odil sudlovga erishishda samarali mexanizmlar-dan biri bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, AQShda va boshqa dav-latlarda tergovchilarning malaka darajalarini ko'rsatadigan sertifikatlashtirish tartibi il-miy-nazariy jihatdan o'rganilib, milliy qonun-chilikka tatbiq etilishi jinoyat ishlarini tergov qilish samaradorligini oshirishga xizmat qila-di. AQSh, Germaniya va Ozarbayjon kabi dav-latlardagi shaxsni tutqunlikka olish bilan bi-lan bog'liq jinoyatlardan jabrlangan shaxslar reabilitatsiya qilinishi ham alohida diqqatga sazovor jihatdir. Milliy qonunchiligimizda bu-ning huquqiy asoslarini yaratish jinoyat prot-sessida shaxslarning buzilgan huquqlarini tiklash sari qo'yilgan yana bir qadam bo'ladi.

REFERENCES

1. Ibrokhimov Zh. Kriminologicheskaya kharakteristika prestupleniy, svyazannykh s terroriz-mom, i ikh prichiny [Criminological characteristics of crimes related to terrorism and their causes]. *Review of Law Sciences*, 2020, vol. 3. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologicheskaya-harakteristika-prestupleniy-svyazannyh-s-terrorizmom-i-ih-prichiny>
2. Kurbonov D. Otvetstvennost' za prestupleniya protiv lichnoy svobody po ugolovnomu zakonodatel'stvu nekotorykh zarubezhnykh stran [Responsibility for crimes against personal freedom under the criminal legislation of some foreign countries]. *Review of Legislation of Uzbekistan*, 2015, vol. 1, pp. 74–77. Available at: https://inlibrary.uz/index.php/uzbek_law_review/article/view/13636
3. Andrushko A.V. Prestupleniya protiv svobody, chesti i dostoinstva lichnosti (ugolovno-pravovoye i kriminologicheskoye issledovaniye) [Crimes against freedom, honor and dignity of the individual (criminal law and criminological research)]. 2021.
4. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi [The Universal Declaration of Human Rights]. Available at: <https://constitution.uz/oz/pages/humanrights>
5. O'zbek tilining izohli lug'ati [Explanatory dictionary of the Uzbek language]. Available at: <https://izoh.uz/>
6. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 3. Maxsus qism. Shaxsga qarshi jinoyatlar. Tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar [Criminal Law Course of the Republic of

Uzbekistan. Volume 3. Special Part. Crimes against the Person. Crimes against Peace and Security]. Tashkent, Military-Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan Publ., 2018, p. 259.

7. BMTning Narkotik moddalar va jinoyatchilik masalalari bo'yicha idorasining 2023-yilgi hisoboti [UNODC Annual Report 2023]. Available at: <https://www.unodc.org/unodc/en/about-unodc/annual-report.html>

8. Hostage taking and kidnappings. Available at: <https://fam.state.gov/fam/07fam/07fam1820.html?form=MG0AV3>

9. Special investigation division kidnapping guidelines. Available at: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/special-investigation-division-kidnapping-guidelines>

10. Standard for Scene Investigation and Reconstruction Foundational Principles. Available at: <https://www.aafs.org/asb-standard/standard-scene-investigation-and-reconstruction-foundational-principles>

11. Bales K., Lize S. Trafficking in persons in the United States. Croft Institute for International Studies, University of Mississippi, 2005.

12. Number of police recorded kidnapping offences in England and Wales from 2002/03 to 2023/24. Available at: <https://www.statista.com/statistics/303548/kidnapping-in-england-and-wales-uk/>

13. Taking of Hostages Act 1982. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1982/28/enacted>

14. Criminal Procedure and Investigations Act 1996 Code of Practice. Available at: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/447967/code-of-practice-approved.pdf

15. Alexander D.A., Klein S. Hostage-taking: motives, resolution, coping and effects. *Advances in Psychiatric Treatment*, 2010, vol. 16 (3), pp. 176–183. DOI: 10.1192/apt.bp.108.005991

16. Investigation process. Available at: <https://www.college.police.uk/app/investigation/investigation-process>

17. German Criminal Code. Available at: <https://www.lewik.org/term/15742/chapter-eighteen-offences-against-personal-freedom-german-criminal-code/>

18. German Code of Criminal Procedure. Available at: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html#p0535

19. Krey V. The public prosecution-role in criminal proceedings under the rule of law. Legal situation in Germany with comparative law remarks on UK and USA. 2019.

20. Code of Criminal Procedure. Available at: https://legislationline.org/sites/default/files/202310/France_Code_of_criminal_procedure_EN.pdf

21. Criminal Investigation in France. Available at: <https://www.sba-avocats.com/Criminal-defense-attorney-paris-criminal-investigation-in-france.html>

22. Charlotte H. Investigating homicide investigation in France. *Policing and Society*, 2013, vol. 23:3, pp. 328–345. DOI:10.1080/10439463.2013.784294

23. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi [Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan]. Available at: <https://continent-online.com/>

24. Gavritsky A.V., Demidchenko Yu.V., Palieva O.N., Paliev V.B., Poltavtseva L.I., Tsoi B.A. Information technologies in criminal proceedings of Russia: Controversial issues of proof. *International Journal of Economics and Business Administration*, 2020, vol. 8 (4), pp. 598–612. DOI: 10.35808/ijeba/611

25. Jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan internet tarmog'ida e'lon qilingan sud qarorlari [Court decisions published on the Internet by criminal courts]. Available at: <https://public.sud.uz/report/CRIMINAL>

Kelib tushgan / Получено / Received: 10.12.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./BVYM3919

UDC: 343.148:33(045)(575.1)

IQTISODIY EKSPERTIZALARNI TAYINLASH VA O'TKAZISH BILAN BOG'LIQ MUAMMOLAR TAHLILI

Barakayev Lazizjon Otaqulovich,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

ORCID: 0000-0001-9556-4930

e-mail: proacademyresearch@yahoo.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinoyat sud ishlarini yuritishda iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq dolzarb muammolar va ularning yechimlari tahlil qilingan. Tadqiqotda iqtisodiy ekspertizalarning yagona tasnifi mavjud emasligi, ekspertiza tayinlashda subyektivizm muammosi, ekspertlarning yetarli tajriba va ko'nikmalarga hamda ekspertiza o'tkazish uchun zarur hujjatlarga ega emasligi, metodikalar mukammal ishlab chiqilmaganligi, ekspertlarning mustaqilligi masalasi, ekspertiza muddatlari va xulosalarning sifati kabi muhim masalalar ko'rib chiqilgan. Maqolada ushbu muammolarni bartaraf etish uchun qonunchilikni takomillashtirish, ekspertlarning malakasini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xalqaro tajribani o'rganish va qo'llash bo'yicha tavsiyalar berilgan. Shuningdek, ekspertiza xulosalarini baholash, raqamli dalillarni tekshirish, ekspertiza obyektlarini saqlash va ularning butligini ta'minlash masalalari ham tadqiq etilgan. Tadqiqot natijasida iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlarini qamrab oluvchi yagona tasnifni ishlab chiqish va uni qonunchilikda mustahkamlash, ekspertiza tayinlashda mutaxassislar maslahatidan foydalanish, yosh mutaxassislar uchun majburiy vebinarlar va kurslar tashkil etish, tergovchi hamda surishtiruvchilarning iqtisodiy bilimlarini oshirish bo'yicha maxsus o'quv kurslarini tashkil etish, iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlari bo'yicha batafsil uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish kabi amaliy tavsiyalar berilgan. Maqolada keltirilgan taklif va tavsiyalar iqtisodiy ekspertizalarning sifati va samaradorligini oshirishga, pirovardida esa iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish samaradorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sud-iqtisodiy ekspertiza, ekspert xulosasi, jinoyat protsessi, iqtisodiy jinoyatlar, ekspertiza metodikasi, ekspertlar malakasi, maxsus bilimlar, mutaxassis xulosasi, sud ekspertizasi muassasalari, raqamli dalillar

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Баракаев Лазизжон Отакулович,

самостоятельный соискатель

Правоохранительной академии

Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье проанализированы актуальные проблемы, связанные с назначением и проведением экономических экспертиз в уголовном судопроизводстве, а также рассмотрены пути их решения. В исследовании изучены такие вопросы, как отсутствие

единой классификации экономических экспертиз, проблема субъективизма при их назначении, недостаточный опыт и навыки экспертов, нехватка необходимых документов для проведения экспертизы, несовершенство методик, проблема независимости экспертов, сроки проведения экспертизы и качество заключений. В статье даны рекомендации по устранению этих проблем, включая совершенствование законодательства, повышение квалификации экспертов, внедрение современных технологий, изучение и применение международного опыта. Также рассмотрены вопросы оценки экспертных заключений, проверки цифровых доказательств, сохранения объектов экспертизы и обеспечения их целостности. В результате исследования предложены практические рекомендации, такие как разработка единой классификации экономических экспертиз и её законодательное закрепление, использование консультаций специалистов при назначении экспертизы, организация обязательных вебинаров и курсов для молодых специалистов, проведение специальных учебных курсов для следователей и дознавателей по повышению их экономических знаний, а также разработка детальных методических руководств по всем видам экономических экспертиз. Предложенные в статье рекомендации направлены на повышение качества и эффективности экономических экспертиз, что в конечном итоге будет способствовать повышению эффективности борьбы с экономическими преступлениями.

Ключевые слова: судебно-экономическая экспертиза, экспертное заключение, уголовный процесс, экономические преступления, методика экспертизы, квалификация экспертов, специальные знания, заключение специалиста, учреждения судебной экспертизы, цифровые доказательства

ANALYSIS OF PROBLEMS RELATED TO APPOINTMENT AND CONDUCT OF ECONOMIC EXPERTISE

Barakaev Lazizjon Otakulovich,

Independent researcher at the Law Enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the current problems of appointing and conducting economic examinations in criminal proceedings and their solutions. The study examines important issues such as the lack of a unified classification of economic examinations, the problem of subjectivity in appointing examinations, insufficient experience and skills of experts, insufficient necessary documents for conducting examinations, imperfect methodologies, the issue of expert independence, examination timeframes, and the quality of conclusions. The article provides recommendations for improving legislation, enhancing expert qualifications, implementing modern technologies, studying, and applying international experience to address these problems. Issues of evaluating expert conclusions, verifying digital evidence, storing, and ensuring the safety of examination objects are also studied. Based on the research results, practical recommendations are given for developing and legislatively establishing a unified classification of all types of economic examinations, using specialist consultations when appointing examinations, organizing mandatory webinars and courses for young specialists, organizing special training courses to improve the economic knowledge of investigators and inquirers, and developing detailed methodological manuals for all types of economic examinations. The proposals and recommendations presented in the article serve to improve the quality and efficiency of economic examinations and, ultimately, to increase the effectiveness of combating economic crimes.

Keywords: forensic economic examination, expert conclusion, criminal procedure, economic crimes, examination methodology, expert qualification, special knowledge, expert opinion, forensic institutions, digital evidence

Kirish

Bizga ma'lumki, jinoyat sud ishlarini yuritishda iqtisodiy masalalardagi ishlar uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarini aniqlash zaruriyati yuzaga kelganda va buni iqtisodiyot sohasidagi maxsus bilimlar asosida sud-ekspert tekshirishlarini o'tkazish va xulosa olish orqali amalga oshirish mumkin bo'lganda sud-iqtisodiy ekspertiza tayinlanadi. Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jinoyat protsessida muhim o'rin egallaydi. Biroq amaliyotda mazkur sohaga oid bir qator muammolar yuzaga keladi. Quyida iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq asosiy muammolarni tahlil qilib chiqamiz.

Material va metodlar

Tadqiqot ishida qiyosiy-huquqiy va statistik tahlil, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Birinchi navbatda, iqtisodiy ekspertizalarning yagona tasnifi mavjud emasligi muammosi e'tiborni tortadi. Z.I. Sagitdinovanning fikricha, hozirgi kunda iqtisodiy ekspertizalarning umume'tirof etilgan yagona tasnifi mavjud emas, bu esa ekspertiza tayinlashda tipik xatolarga olib kelmoqda [1, 133–137-b.]. Bizningcha, mazkur holat huquqni qo'llash amaliyotida jiddiy qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Sababi surishtiruv va dastlabki tergov organlari hamda sudlar tomonidan jinoyat ishlari bo'yicha iqtisodiy ekspertizaning qaysi turini tayinlash borasida tushunmovchiliklar yuzaga kelmoqda. Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PQ-4125-son qarori bilan Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan o'tkazilishiga ruxsat berilgan sud ekspertizalari turlarining ro'yxati tasdiqlangan bo'lib, unga ko'ra iqtisodiy ekspertiza guruhiga kiruvchi sud-soliq ekspertizasi, sud-buxgalteriya ekspertizasi, sud-moliya-kredit ekspertizasi, mehnat iqtisodiyoti sud ekspertizasi, sud-rejali-iqtisodiyot ekspertizasi, sud-iqtisodiy-statistik ekspertizasi, tashqi savdo faoliyatining sud-

iqtisodiy ekspertizasi kabi ekspertiza turlari belgilangan.

Biroq iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlari va shakllarini qamrab olgan iqtisodiy ekspertizalarning tasnifi mavjud emas. Shu bois iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlarini qamrab oluvchi yagona tasnifni ishlab chiqish va uni qonunchilikda mustahkamlab qo'yish maqsadga muvofiq.

R. Turimbetov, M. Kalandarova va N. Qurbonov kabi mualliflar ham mazkur fikrlarni qo'llab-quvvatlab, sud-iqtisodiy ekspertizaning turlarga bo'linishi iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarning oldini olish va ularga qarshi kurashishda iqtisodiy bilimlardan o'z o'rnida samarali foydalanish, tergov hamda sud organlari xodimlarining iqtisodiy jinoyatlarni ochishga xizmat qilishini qayd etishgan [2, 103-b.]. Mazkur fikrlar ham ilgari surilgan g'oyalarni tasdiqlay oladi.

Ikkinchi muhim muammo sifatida ekspertiza tayinlashda mansabdor shaxslarning ekspertiza oldiga qo'yiladigan savollarni shakllantirishda subyektiv munosabatda bo'lishi va o'ziga foydali bo'lgan savollarni qo'yishga intilishini ko'rsatish mumkin. V.M. Abrosimova va boshqa bir guruh olimlarning qayd etishicha, bu omil ko'pincha taraflardan birining "zaif" pozitsiyada qolishiga olib keladi [3, 158-b.].

Fikrimizcha, mazkur masala haqiqatdan ham dolzarb hisoblanadi. Zero, ekspertiza tayinlashda tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organ mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror hamda sud ekspert oldiga faqatgina bir taraf – ayblov yoki himoya tarafining manfaatlarini ifoda etuvchi savollarni qo'yishi jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlari kafolati bo'lgan tortishuvchanlik prinsipiga, xususan, ishlar bo'yicha dalillarning har tomonlama, to'la va xolisona tekshirib chiqilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bizningcha, ushbu muammoni hal qilish uchun ekspertiza tayinlashda mutaxassislarni jalb etish va ularning maslahatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mutaxassislar vakolatli mansabdor shaxslarga savollar ro'yxatini to'g'ri shakllantirishga yordam berib, barcha taraflar teng sharoitda bo'lishini ta'minlashda ko'maklashishlari mumkin. Bu esa, o'z navbatida, sudyaga jinoyat ishi bo'yicha qonuniy, asosli va adolatli qaror qabul qilishga ko'maklashadi. Ayrim mualliflar ham sud-iqtisodiy ekspertizalari ni iqtisodiyot sohasi bo'yicha maxsus bilimga ega bo'lgan, sud-iqtisodiy eksperti mutaxassisligi bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxslar hamda iqtisodchi mutaxassisligi malakasiga ega bo'lgan shaxslarni ishga jalb etish lozimligini qayd etishgan [4, 123-b.].

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazishdagi yana bir muammo ekspertlarning yetarli tajriba va ko'nikmalarga ega emasligida namoyon bo'ladi. E.F. Bikovanning ta'kidlashicha, ekspertlarning maxsus bilimlari va tajribasi yetarli bo'lmasligi ekspertiza tadqiqotlari jarayonida xatolarga yo'l qo'yilishiga olib keladi [5, 132–137-b.]. Ekspertlarning ushbu yo'nalishda yetarli tajriba va ko'nikmalarga ega emasligi, bir tomondan, sohaning nihoyatda keng bo'lishi bilan, boshqa tomondan esa iqtisodiy sohani tartibga soluvchi qonunchilik normalarini yaxshi bilmasliklaridan va amalga oshirilayotgan moliyaviy operatsiyalar hamda ularning oqibatlarini to'g'risida to'liq ma'lumotga ega emasliklaridan kelib chiqmoqda.

Fikrimizcha, ushbu muammoni hal qilish maqsadida yosh mutaxassislar uchun majburiy vebinarlar va kurslar tashkil etish zarur. Shu bilan birga, yosh mutaxassislarni ustozshogird an'anasi orqali mentorlarga birlashtirish amaliyotini yo'lga qo'yish lozim. Bu ularga ko'p yillik stajga ega ekspertlarning amaliyotidan kelib chiqib, o'z bilimlari bazasini kengaytirish imkonini beradi.

Shuningdek, ekspertlar muassasasi ichida yaxshi ko'rsatkichlarga ega bo'lgan ekspertlarni rag'batlantirish tizimini joriy etish ham maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq yana bir muhim mu-

ammo ekspertiza o'tkazish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, hujjatlar va materiallarning yetarli darajada taqdim etilmasligi yoki yaroqsiz holda taqdim etilishidir. D.S. Golsev va D.A. Pimenovanning ta'kidlashicha, tergov amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda ekspertiza uchun yuborilgan materiallar ularga qo'yiladigan talablarga javob bermaydi [6, 144–147-b.].

Bizningcha, bu muammoning asosiy sabablaridan biri tergovga qadar tekshiruvchini amalga oshiruvchi organ mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudyaning iqtisodiyot sohasida yetarli bilimga ega emasligidir. Iqtisodiy bilimlarga ega bo'lmagan huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimi uchun buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilish va ulardan jinoyat alomatlarini aniqlash ancha murakkab vazifadir.

Xususan, S.K. Xalmuxamedova qayd etganidek, iqtisodiy ekspertiza keng qamrovli va to'liq o'tkazilishi uchun ekspert iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zida aks ettiruvchi tadqiqot obyektlari – manbalar bilan yetarli darajada ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega.

Bizning fikrimizcha ham, iqtisodiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxslar sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalarni belgilangan tartibda hujjatlashtirishni amalga oshirmaydilar. Qo'pol qilib aytganda, ushbu soha vakillari o'zlari bilgan va muhim sanamagan holatlar bo'yicha hujjatlar rasmiylashtirishni lozim topmaydilar yoki "bo'laveradi" qabilida ishni bitiradilar. Biroq ish holatlarini aks ettiruvchi yoki tomonlar pozitsiyasini tasdiqlovchi manbalar mavjud emasligi ekspertning tadqiqoti doirasida tadqiqot predmetini aniqlashga qaratilgan ishlarni o'tkazish imkoniyatlarini cheklaydi.

Shuningdek, sud-tergov amaliyotida iqtisodiy ekspertiza tayinlashda tekshiruvni amalga oshiruvchi organlar tomonidan tadbirdorlik subyektlarining faoliyati yuzasidan o'tkazilgan tekshiruvlar natijasida iqtisodiy kamchiliklar aniqlanishi, ularga nisbatan

qo'shimcha soliqlar, moliyaviy jarimalar va sanksiyalar, yetkazilgan zararlar summasining hisoblanish tartibi, aniqlangan kamchiliklarning batafsil bayoni keltirilmasligi va o'tkazilgan tekshiruv davomida aniqlangan qonun buzilish holatlarini tasdiqlovchi hujjatlarning ekspertiza tadqiqoti uchun taqdim etilmaslik holatlari ham mavjud. Ish uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan axborotlarning ekspert iltimosnomasiga asosan ekspertiza tayinlagan organ (shaxs) tomonidan taqdim etilmasligi yoki yetarli darajada taqdim etilmasligi, ekspert oldiga qo'yilgan masalalar yuzasidan qat'iy xulosa berish darajasini kamaytirishi yoki umuman tadqiqot o'tkazish imkonini bermasligi mumkin.

Jinoyat-protsessual kodeksining 175-, 182-moddalariga muvofiq, ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qarorda tekshirish obyektlari, jumladan, ekspertizaga yuborilayotgan ashyoviy dalillar va boshqa obyektlar, ularning qachon, qayerda va qaysi holatda topilganligi va olinganligi, ekspert xulosasi aslanishi lozim bo'lgan ma'lumotlar, ekspert oldiga qo'yilgan savollar va boshqa ma'lumotlar ko'rsatiladi hamda qaror (ajrim) bilan birga tekshirish obyektlarini, zarur hollarda esa jinoyat ishini ham sud-ekspertiza muassasasiga yuboradi.

Shu sababli ham, jinoyat ishi doirasida iqtisodiy ekspertiza imkoniyatlaridan unumli foydalanish uchun sud-iqtisodiy ekspertiza tayinlagan organ (shaxs) tomonidan ekspertiza o'tkazish uchun ahamiyatga ega bo'lgan materiallar mas'uliyat bilan puxta va to'laqonli tayyorlanishi lozim.

Mazkur muammoni hal qilish uchun tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organing mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudyaning iqtisodiy bilimlarini oshirish bo'yicha maxsus o'quv kurslarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi, deb hisoblaymiz.

Shuningdek, iqtisodiy jinoyatlar bo'yicha ekspertiza tayinlashdan oldin mutaxassis ish-

tirokida hujjatlarni dastlabki tekshiruvdan o'tkazish amaliyotini joriy etish ham mazkur muammoning oldini olishga xizmat qilishi mumkin.

Sohaga oid yana bir muhim muammo iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazish metodikalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi bilan bog'liqdir. L.P. Klimovichning fikricha, sud-ekspertiza muassasalarida namunaviy va yagona standartlashtirilgan metodikalarning, yagona normativ-huquqiy bazaning mavjud emasligi iqtisodiy ekspertizalar o'tkazishning amaldagi normativ asoslarining mukammal emasligidan dalolat beradi [7, 120-b.].

Bu muammo iqtisodiyot sohasidagi bilimlarning juda keng qamrovli ekanligi, ushbu sohadagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlarining nihoyatda ko'p ekanligi bilan izohlanadi. Chunki iqtisodiy sohadagi jinoyatlarning sodir etilishida tobora yangi mexanizmlarning qo'llanishi barcha masalalarni hal etish tartibini belgilovchi yagona uslubiyot yaratish imkoniyatini cheklab qo'ymoqda. Bu esa yangi vujudga kelgan iqtisodiy jinoyatlar bo'yicha zarur bilim va tajribalarni to'plashga ham, yagona uslubiyot ishlab chiqishga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu bilan birga, ekspertiza oldiga qo'yilgan masalalar yuzasidan o'tkazilayotgan tadqiqot jarayonida masalaning yechimi iqtisodiy bilimlar bilan bir qatorda, huquqiy masalalarning hal etilishi yoki iqtisodiy sohadan tashqari mutaxassislarning maxsus bilimlari qo'llanishini taqozo etuvchi savollarning hal etilishiga bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday holatlar esa kompleks tadqiqotlarni o'tkazishni talab qiladi.

Bundan tashqari, iqtisodiy ekspertizalarni avtomatlashtirilgan tarzda o'tkazishni yo'lga qo'yish imkoni yo'q. Aniqroq aytganda, mazkur tadqiqot turini o'tkazishda ekspert oldiga qo'yilgan masalalar laboratoriyada maxsus uskunalari yoki ishlab chiqilgan dasturlar yordamida aniqlanadigan ko'rsatkichlar bilan hal etilmaydi. Balki ekspert ish holatlari, tadqiqot obyektlari va ekspert oldiga qo'yilgan

masalani tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar talablarini o'rgangan holda, ishning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib tadqiqot o'tkazadi. So'ngra ekspert o'zining ichki ishonchi va ekspertlik faoliyatining asosiy prinsiplariga tayangan holda iqtisodiy baho natijasini shakllantiradi. Bu esa, o'z navbatida, ekspert tomonidan o'tkaziladigan har bir iqtisodiy ekspertizaning ilmiy va uslubiy jihatdan alohida tadqiqot sifatida o'rganishni talab qiladi.

Bizningcha, bu muammoni hal qilish uchun iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlari bo'yicha batafsil uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish zarur. Bu qo'llanmalarda ekspertiza obyektlari, ularni tekshirish usullari, xulosa tuzish tartibi kabi masalalar batafsil yoritilishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazishda ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish, tadqiqotlar o'tkazishda yangi innovatsion usullarni ishlab chiqish va joriy etish ham muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq yana bir muammo – ekspertlarning mustaqilligi masalasi. A.A. Savitskiyning qayd etishicha, ayrim hollarda ekspertlar tergov organlari yoki sudlarning ta'siriga tushib qolmoqda, bu esa ularning xolisligiga putur yetkazmoqda [8, 493-b.].

Bizningcha, bu muammoni hal qilish uchun ekspertlarning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik normalarini yanada takomillashtirish, xususan, ekspertning huquq va majburiyatlarini, uning faoliyatiga aralashganlik uchun javobgarlikni aniq belgilab qo'yish kerak.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jarayonida yuzaga keladigan yana bir muhim muammo ekspertiza o'tkazish muddatlari bilan bog'liqdir. E.V. Pecheritsa va M.A. Grigorenkoning ta'kidlashicha, ekspertiza o'tkazish muddatlari ko'pincha asossiz ravishda cho'zilib ketadi, bu esa jinoyat ishlarini tergov qilish va sudga ko'rib chiqish muddatlarining buzilishiga olib keladi

[9, 87-b.]. Haqiqatdan ham, bu muammoning asosiy sabablaridan biri davlat sud-ekspert muassasalarining ish yuklamasi yuqoriligidir. Ayniqsa, murakkab iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazish uchun ko'p vaqt talab etiladi. Bundan tashqari, ekspertiza uchun zarur hujjatlar va materiallarning o'z vaqtida taqdim etilmasligi ham muddatlarning cho'zilishiga sabab bo'lmoqda.

Ushbu muammoni hal qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- davlat sud-ekspertiza muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash;

- malakali ekspertlar sonini ko'paytirish, ularning malakasini muntazam oshirib borish;

- ekspertiza tayinlash tartibini takomillashtirish, zarur hujjatlar va materiallarni o'z vaqtida taqdim etish bo'yicha tergovchi va surishtiruvchilarning mas'uliyatini oshirish;

- iqtisodiy ekspertizalarning ayrim turlarini o'tkazish uchun xususiy ekspert tashkilotlarini jalb etish amaliyotini kengaytirish.

Jinoyat-protsessual kodeksi 329-moddasining ikkinchi qismiga asosan, tergovga qadar tekshiruv bosqichida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan tergov va protsessual harakatlar belgilangan bo'lib, mazkur bosqichda ekspertiza tayinlash va o'tkazish ham mumkin.

Shuni ham qayd etish kerakki, jinoyat-protsessual qonunchilikda tergovga qadar tekshiruv muddatlarining qisqa ekanligi ushbu bosqichda ekspertiza imkoniyatlaridan foydalanishni cheklab qo'ymoqda.

Tadqiqotchi B. Mo'minov ham jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichida iqtisodiy ekspertizalar tayinlanishi mumkin ekanligini, biroq iqtisodiy ekspertizalar o'tkazish uchun katta hajmdagi materiallar va uzoq muddat talab qilinishi sababli amaliyotda tergovga qadar tekshiruv bosqichida ular kamdan kam hollarda tayinlanishini qayd etgan [10, 14-b.].

Shunga ko'ra, tergovga qadar tekshiruv bosqichida maxsus iqtisodiy bilimlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ushbu bosqichda ham mutaxassisning fikrini olish tartibini belgilab qo'yish maqsadga muvofiqdir. B. Mo'minov ham mazkur takliflarni qo'llab-quvvatlab, tergovga qadar tekshiruv o'tkazish jarayonida mutaxassis xulosasini olishni belgilash, iqtisodiy jinoyatlar bo'yicha xabarlarini to'liq va xolisona ko'rib chiqish hamda ko'rib chiqish muddatlarini qisqartirish imkonini yaratishini ta'kidlaydi. Ayblanuvchi va himoyachiga ham mutaxassis xulosasini tergov hamda sudga taqdim qilish huquqi berilishi keyinchalik tergov va sud jarayonida xulosa bergan mutaxassisni so'roq qilish orqali tekshirish, ya'ni JPK 25-moddasida belgilangan sudda ishlarni yuritishda tortishuv prinsipini ta'minlash imkonini beradi [11, 81–83-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

Mutaxassis fikrini olish tergovga qadar tekshiruv va tergovning ilk bosqichlarida jinoyat haqida ariza, xabar va boshqa ma'lumotlarni ko'rib chiqish muddatining qat'iy chegaralanganligi qisqa muddatlarda qaror qabul qilish imkonini beradi.

Yana bir dolzarb muammo iqtisodiy ekspertiza xulosalarining sifati masalasidir. V.N. Chayka va T.K. Antonovanning fikricha, ayrim hollarda ekspert xulosalari yetarlicha asoslanmagan, to'liq va obyektiv bo'lmaydi [12, 65–69-b.].

Bizningcha, bu muammoning asosiy sabablari quyidagilarda aks etadi:

- ekspertlarning ayrim hollarda yetarli malakaga ega emasligi;
- ekspertiza o'tkazish metodikalarining takomillashmaganligi;
- ekspert oldiga qo'yilgan savollarning noaniq va noto'g'ri shakllantirilganligi;
- ekspertiza uchun taqdim etilgan materiallarning to'liq emasligi.

Fikrimizcha, ushbu muammoni hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish maqsadga muvofiq:

– ekspertlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ularni muntazam ravishda attestatsiyadan o'tkazib turish;

– iqtisodiy ekspertizalar o'tkazish metodikalarini takomillashtirish, yangi innovatsion usullarni joriy etish;

– ekspertiza tayinlashda mutaxassislarining maslahatlaridan foydalanish, savollarni to'g'ri shakllantirishga e'tibor qaratish;

– ekspertiza uchun zarur materiallarni to'liq to'plash va taqdim etish bo'yicha tergovchi va surishtiruvchilarning mas'uliyatini oshirish.

Yuqorida keltirilgan muammolar va ularni hal qilish yo'llari iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq bu sohadagi islohotlar kompleks ravishda, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq yana bir dolzarb masala ekspertiza xulosalarini baholash muammosidir. Xususan, A.A. Savitskiyning fikricha, ko'pincha tergovchi va sudyalalar ekspert xulosasini to'g'ridan to'g'ri isbot qilingan dalil sifatida qabul qiladilar hamda uni tanqidiy baholamaydilar [13, 495-b.].

Bizningcha, mazkur fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki amaliyotda tergovchi va sudyalalar tomonidan ekspert xulosalarini sinchkovlik bilan o'rganish hollari ham uchraydi. Biroq shuni tan olish kerakki, iqtisodiy ekspertiza xulosalarini baholashda huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari va sudyalalar ba'zan qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Buning asosiy sababi ularning ko'pchiligi iqtisodiyot sohasida chuqur bilimga ega emasligidir.

Bu holat jinoyat protsessiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, ayrim hollarda asossiz yoki noto'g'ri ekspert xulosalari asosida ayblov xulosalari tuziladi yoki hukmlar chiqariladi, ekspert xulosasidagi kamchiliklar o'z vaqtida aniqlanmasligi takroriy yoki qo'shimcha ekspertizalar tayinlanishiga olib keladi.

Shuningdek, ekspert xulosasini to'g'ri talqin qila olmaslik oqibatida aybsiz shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish holatlari ham uchrab turadi. Bu muammoni hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish lozim:

- tergovchi, surishtiruvchi va sudyalarning iqtisodiy bilimlarini oshirish bo'yicha maxsus o'quv kurslarini tashkil etish;
- ekspert xulosalarini baholash bo'yicha batafsil uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish;
- murakkab iqtisodiy ekspertiza xulosalarini baholashda mutaxassislarning yordamidan foydalanish amaliyotini keng joriy etish;
- ekspert xulosalarini baholash natijalari bo'yicha tergovchi va sudyalarning asoslantirilgan qarorlar qabul qilishlarini ta'minlash.

Shuningdek, Jinoyat-protsessual kodeksi 187-moddasining ikkinchi qismida ekspert xulosasining vakolatli mansabdor shaxslar (surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud) uchun muqarrar daliliy kuchga ega emasligi hamda ularning xulosaga qo'shilish yoki qo'shilmaslik masalasini hal qilishlari belgilab qo'yilgan. Ya'ni ekspertning xulosasi dalil manbasi bo'lsa-da, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud uchun majburiy hisobga olinadigan dalil hisoblanmaydi. Shu bilan birga, ekspert xulosasini baholashda tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organing mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi yoki sud ishdagi to'plangan dalillar bilan birga, uning ilmiy asoslanganligi va ekspertiza o'tkazish uchun belgilangan barcha protsessual qoidalarga rioya etilganligi nuqtayi nazaridan kelib chiqib baho beradilar. Bunda ekspert xulosasi ilmiy asoslanganlik va ekspertiza o'tkazish uchun belgilangan barcha protsessual qoidalarga rioya etilganlik bo'yicha baholanadi.

A.A. Zulfuqorov ham ekspert xulosasi ish bo'yicha eng muhim dalillardan biri hisoblanishini hamda surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudya tomonidan hamma dalillar kabi baholanishini ta'kidlab o'tgan [14, 115-122-b.]. G. Nabiyev ekspert xulosasini baholashda Jinoyat-protsessual kodeksi-

ning 187-moddasida ko'rsatilgan rasmiy qoidalarini hisobga olish lozimligini ta'kidlaydi [15, 190-b.]. Mazkur muallifning fikrlari bilan kelishgan holda aytish mumkinki, ushbu normada ekspert xulosasini baholash subyektlari hamda ularni baholashda hisobga olinadigan holatlar belgilangan. Ushbu baholash mezonlari ekspert xulosasining maqbulligini aniqlashda hamda ish bo'yicha protsessual qaror qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Sohaga oid yana bir muhim masala iqtisodiy ekspertizalar o'tkazishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosidir. Y.R. Rossinskaya va Y.I. Galyashina ta'kidlaganidek, hozirgi kunda ko'pgina iqtisodiy jinoyatlar kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilmoqda, bu esa ekspertlardan yangi bilim va ko'nikmalarni talab qilmoqda [16, 134-b.]. Mazkur fikrlar bilan to'liq kelishish mumkin. Haqiqatan ham, raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan iqtisodiy jinoyatlarning yangi turlari paydo bo'lmoqda. Masalan, kriptovalyutalar bilan bog'liq firibgarliklar, kiber hujumlar orqali bank hisobraqamlaridan pul o'g'irlash kabi jinoyatlar. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishda yangi yondashuvlarni talab qilmoqda.

Biroq amaliyotda ko'pgina ekspertlar zamonaviy texnologiyalar bilan bog'liq iqtisodiy jinoyatlarni tekshirishga tayyor emaslar. Bu holat ayrim murakkab iqtisodiy jinoyatlar to'liq fosh etilmay qolishiga, ekspertiza mudatlari asossiz ravishda cho'zilib ketishiga, noto'g'ri yoki asossiz ekspert xulosalari tuzilishiga sabab bo'ladi. Bizningcha, mazkur muammolarni hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish zarur:

- ekspertlarni zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha muntazam ravishda o'qitib borish;
- sud-ekspertiza muassasalarini zamonaviy kompyuter texnikasi va dasturiy ta'minot bilan jihozlash;
- raqamli dalillarni tekshirish bo'yicha yangi metodikalar ishlab chiqish;

– zarur hollarda IT sohasi mutaxassislarini ekspertizaga jalb qilish amaliyotini kengaytirish.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jarayonida hali ham qator muammolar mavjud. Bu muammolarni hal qilish uchun kompleks chora-tadbirlar ko'rish, qonunchilikni takomillashtirish, ekspertlarning malakasini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish talab etiladi. Faqat shundagina iqtisodiy ekspertizalar jinoyat protsessida o'zining muhim rolini to'liq bajara oladi.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jarayonidagi yana bir muhim muammo ekspertiza obyektlarini saqlash va ularning butligini ta'minlash bilan bog'liq.

Ushbu masalada V.M. Abrosimova va boshqa bir guruh olimlarning qayd etishi-cha, ayrim hollarda ekspertiza obyektlari yo'qolishi yoki shikastlanishi holatlari uchrab turadi, bu esa takroriy ekspertiza o'tkazish imkoniyatini cheklab qo'yadi.

Mazkur fikrga qisman qo'shilish mumkin. Haqiqatan ham, amaliyotda ekspertiza obyektlarini saqlash va ularning butligini ta'minlash bilan bog'liq muammolar uchrab turibdi. Biroq, bizningcha, mualliflar bu muammoning jiddiyligini biroz bo'rttirib ko'rsatganlar. Chunki ko'pgina hollarda ekspertiza obyektlari tegishli tartibda saqlanadi va ularning butligi ta'minlanadi.

Shunga qaramay, bu masala jinoyat protsessiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, ayrim hollarda takroriy ekspertiza o'tkazish imkoniyati yo'qolmoqda, bu esa ishning to'liq va har tomonlama tekshirilishiga to'sqinlik qiladi. Ekspertiza obyektlarining yo'qolishi yoki shikastlanishi noto'g'ri xulosalar chiqarilishiga olib keladi. Ayrim hollarda esa jinoyat ishi to'xtatilishiga yoki oqlov hukmi chiqarilishiga sabab bo'ladi. Bizningcha, bu muammoni hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish maqsadga muvofiq:

– ekspertiza obyektlarini saqlash va ularning butligini ta'minlash bo'yicha aniq tartib-qoidalarni ishlab chiqish va qonunchilikda mustahkamlab qo'yish;

– sud-ekspert muassasalarini maxsus saqlash xonalari bilan ta'minlash, zamonaviy himoya vositalarini joriy etish;

– ekspertiza obyektlarini saqlash uchun mas'ul shaxslarning javobgarligini kuchaytirish;

– elektron shakldagi ekspertiza obyektlarini saqlash uchun maxsus axborot tizimlarini joriy etish.

Iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olish masalasida ham amaliyotda turlicha muammolar uchrab turadi. E.F. Bikovanning ta'kidlashicha, ko'pincha ekspertlar zarur ma'lumotlarni olishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu esa ekspertiza sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Fikrimizcha, mazkur fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki amaldagi qonunchilik ekspertlarga zarur ma'lumotlarni so'rab olish huquqini beradi. Biroq shuni tan olish kerakki, ayrim hollarda bu jarayon ancha murakkab kechmoqda. Buning asosiy sabablari quyidagilar:

– ayrim tashkilotlar tijorat siri bahonasi-da ma'lumotlarni taqdim etishdan bosh tortmoqda;

– ba'zi hollarda esa ma'lumotlar o'z vaqtida taqdim etilmayapti;

– taqdim etilgan ma'lumotlar to'liq yoki aniq bo'lmayapti.

Bu holat ekspertiza muddatlari asossiz ravishda cho'zilib ketishiga, ayrim hollarda ekspert xulosalari to'liq va asosli bo'lmasligiga, ba'zan esa ekspertiza umuman o'tkazilmay qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bizningcha, bu muammoni hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish lozim:

– ekspertlarning zarur ma'lumotlarni olish huquqini yanada kengaytirish va bu huquqni qonunchilikda aniq mustahkamlab qo'yish;

– ma'lumotlarni taqdim etmaganlik yoki o'z vaqtida taqdim etmaganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish;

– davlat organlari o'rtasida ma'lumot almashinuvi tizimini takomillashtirish;

– ekspertlar uchun yagona ma'lumotlar bazasini yaratish lozim.

Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jarayonidagi yana bir muhim masala ekspertiza natijalarining ishonchliligi va obyektivligi masalasidir. L.P. Klimovichning fikricha, ayrim hollarda ekspert xulosalari subyektiv xarakterga ega bo'lib, yetarlicha asoslanmagan bo'ladi.

Mazkur qarashga qisman qo'shilish mumkin. Haqiqatan ham, amaliyotda ekspertiza natijalarining ishonchliligi va obyektivligi bilan bog'liq muammolar uchrab turadi. Biroq, bizningcha, bu muammoni umumlashtirib, barcha ekspertiza natijalariga nisbatan qo'llash noto'g'ri bo'lar edi. Ko'pgina hollarda ekspertlar o'z vazifalarini vijdonan va professional darajada bajaradilar.

Shunga qaramay, ekspertiza natijalarining ishonchliligi va obyektivligi masalasi jinoyat protsessiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, noto'g'ri yoki asossiz ekspert xulosalari asosida ayblovlarning tuzilishi yoki hukmlar chiqarilishi, o'z navbatida, fuqarolarning huquq va erkinliklari buzilishiga, adolatsiz qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin.

Bizningcha, mazkur muammoni hal qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Birinchidan, ekspertlarning malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Buning uchun muntazam ravishda o'quv kurslari, seminar va treninglar tashkil etish, ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, ekspertiza metodikalarini takomillashtirish, ularni zamonaviy talablarga moslashtirish zarur. Bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, yangi innovatsion usullarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish lozim.

Uchinchidan, ekspertlarning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish kerak. Jumladan, ekspertning faoliyatiga noqonuniy aralash-

ganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish, ekspertning huquq va majburiyatlarini yanada aniqlashtirish lozim.

To'rtinchidan, ekspertiza natijalarini tekshirish va baholash mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Buning uchun ekspert xulosalarini baholash mezonlarini ishlab chiqish, zarur hollarda takroriy yoki qo'shimcha ekspertizalar tayinlash amaliyotini kengaytirish maqsadga muvofiq.

Boshqa bir dolzarb masala iqtisodiy ekspertizalar o'tkazishda xalqaro tajribani qo'llash bilan bog'liq. Y.R. Rossinskaya va Y.I. Galyashinaning ta'kidlashicha, ayrim hollarda iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishda xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajriba yetarlicha qo'llanmaydi.

Xulosalar

Globalashuv va iqtisodiy integratsiya sharoitida, haqiqatan ham, xalqaro standartlarni qo'llash, ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat ekspertiza sifatini oshirishga, balki xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga ham xizmat qiladi. Bizningcha, bu yo'nalishda quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

– iqtisodiy ekspertizalar sohasidagi xalqaro standartlarni o'rganish va ularni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish zarur. Bu jarayonda, albatta, milliy xususiyatlar va amaliyot inobatga olinishi kerak;

– xorijiy davlatlarning iqtisodiy ekspertizalar o'tkazish bo'yicha ilg'or tajribasini o'rganish va qo'llash lozim. Buning uchun xalqaro konferensiyalar, seminarlar o'tkazish, xorijiy ekspertlar bilan tajriba almashinuvini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq;

– iqtisodiy ekspertizalar sohasida xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, xorijiy ekspertlar va ekspertiza muassasalari bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirish kerak. Bu, ayniqsa, transmilliy iqtisodiy jinoyatlarni tergov qilishda muhim ahamiyat kasb etadi;

– ekspertlarni xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o'rganishga rag'batlantirish lozim. Bu ularga xalqaro tajribani o'rganish, xorijiy

hamkasblar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish jarayonidagi muammolarning tahlili shuni ko'rsatadiki, bu sohada hal qilinishi lozim bo'lgan bir qator dolzarb masalalar mavjud:

1. Iqtisodiy ekspertizalarning yagona tasnifi mavjud emasligi muammosiga e'tibor qaratish zarur. Bu holat amaliyotda jiddiy qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlarini qamrab oluvchi yagona tasnifni ishlab chiqish va uni qonunchilikda mustahkamlab qo'yish maqsadga muvofiq.

2. *Ekspertiza tayinlashda taraflarning subyektivizmi va o'ziga foydali bo'lgan savollarni qo'yishga intilishi muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun ekspertiza tayinlashda mutaxassislarining maslahatlaridan foydalanish taklif etiladi.

3. *Ekspertlarning yetarli tajriba va ko'nikmalarga ega emasligi muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun yosh mutaxassislar uchun majburiy vebinarlar va kurslar tashkil etish, ekspertlarni rag'batlantirish tizimini joriy etish taklif etiladi.

4. *Ekspertiza o'tkazish uchun zarur bo'lgan hujjatlar va materiallarning yetarli emasligi yoki sifatsizligi muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun tergovchi va surishtiruvchilarning iqtisodiy bilimlarini oshirish bo'yicha maxsus o'quv kurslarini tashkil etish taklif etiladi.

5. *Iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazish metodikalarining yetarli darajada ishlab chiqilganligi muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun iqtisodiy ekspertizalarning barcha turlari bo'yicha batafsil uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish zarur.

6. *Ekspertlarning mustaqilligi masalasi* muhim ahamiyatga ega. Bu muammoni hal qilish uchun ekspertlarning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik normalarini yanada takomillashtirish lozim.

7. *Ekspertiza o'tkazish muddatlari bilan bog'liq muammolar.* Bu muammoni hal qilish uchun davlat sud-ekspertiza muassasalari-

ning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, malakali ekspertlar sonini ko'paytirish, ekspertiza tayinlash tartibini takomillashtirish taklif etiladi.

8. *Iqtisodiy ekspertizalar xulosalarining sifat masalasi.* Bu muammoni hal qilish uchun ekspertlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ekspertiza metodikalarni takomillashtirish, ekspertiza uchun zarur materiallarni to'liq to'plash va taqdim etish bo'yicha choralar ko'rish lozim.

9. *Ekspertiza xulosalarini baholash muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun tergovchi, surishtiruvchi va sudyalarning iqtisodiy bilimlarini oshirish, ekspert xulosalarini baholash bo'yicha batafsil uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish taklif etiladi.

10. *Iqtisodiy ekspertizalar o'tkazishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun ekspertlarni zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha o'qitish, sud-ekspertiza muassasalarini zamonaviy texnika bilan jihozlash, raqamli dalillarni tekshirish bo'yicha yangi metodikalar ishlab chiqish lozim.

11. *Ekspertiza obyektlarini saqlash va ularning butligini ta'minlash muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun aniq tartib-qoidalarini ishlab chiqish, maxsus saqlash xonalarini tashkil etish, mas'ul shaxslarning javobgarligini kuchaytirish taklif etiladi.

12. *Iqtisodiy ekspertizalar sohasida xalqaro tajribani qo'llash muammosi.* Bu muammoni hal qilish uchun xalqaro standartlarni o'rganish va qo'llash, xorijiy tajribani o'rganish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish lozim.

Yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv, qonunchilikni takomillashtirish, ekspertlarning malakasini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish talab etiladi. Bu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi iqtisodiy ekspertizalarning sifati va samaradorligini oshirishga, pirovardida esa iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Sagitdinova Z.I. Sudebno-ekonomicheskaya ekspertiza: aktual'nyye problemy i puti ikh resheniya [Forensic economic examination: current problems and solutions]. *The Rule of Law: Theory and Practice*, 2018, vol. 4, pp. 133–137.
2. Turimbetov R., Kalandarova M., Qurbonov N. Sud ekspertizasi: savollarni shakllantirishning muhim jihatlari [Important aspects of forming forensic examination questions]. Tashkent, 2021, p. 103.
3. Abrosimova V.M., Drozdov M.S. and Pecheritsa E.V. 'Aktual'nye problemy naznacheniya i provedeniya sudebno-ekonomicheskoy ekspertizy' [Actual problems of appointment and conducting forensic economic examination]. 2022, pp. 1583–1589.
4. Uzakov U. et al. Sud-ekspertizasi xulosasining xolisligi, ilmiy asoslanganligi va qonuniyligi [Objectivity, scientific validity and legality of forensic examination conclusion]. Tashkent, RSEM Publ., 2022, p. 384.
5. Bykova E.F. Problemy i puti ikh resheniya pri naznachenii sudebno-ekonomicheskoy ekspertizy v ugolovnom sudoproizvodstve [Problems and solutions in appointing forensic economic examination in criminal proceedings]. 2018, no. 4, pp. 133–137.
6. Goltsev D.S., Pimenova D.A. Problemy naznacheniya i proizvodstva sudebnykh ekonomicheskikh ekspertiz [Problems of appointment and production of forensic economic examinations]. *Herald of Economic Security*, 2021, vol. 3, pp. 144–147.
7. Klimovich L.P. Nauchnye osnovy sovremennoy sudebnoy ekonomicheskoy ekspertizy [Scientific foundations of modern forensic economic examination]. Moscow, 2015, p. 120.
8. Savitskiy A.A. Oshibki pri proizvodstve sudebnykh ekonomicheskikh ekspertiz [Errors in production of forensic economic examinations]. E.R. Rossinskaya (Ed.). Moscow, Prospekt Publ., 2016, pp. 493.
9. Pecheritsa E.V., Grigorenko M.A. Sudebnaya ekonomicheskaya ekspertiza [Forensic economic examination]. St. Petersburg, 2019, p. 87.
10. Muminov B. Sudga qadar ish yurituvda maxsus iqtisodiy bilimlardan foydalanishni takomillashtirish [Improving the use of special economic knowledge in pre-trial proceedings]. Tashkent, 2018, p. 14.
11. Muminov B. Mutaxassis xulosasining daliliy ahamiyati [Evidentiary value of expert conclusion], *Analysis of Uzbek Legislation*, 2017, vol. 1, pp. 81–83.
12. Antonova T.K., Chayka V.N. Pravovye problemy, porozhdayemye vsledstviye zakonodatel'nogo neuregulirovaniya [Legal problems arising from legislative non-regulation]. *Law, Safety, Emergencies*, 2020, vol. 4 (49), pp. 65–69.
13. Savitskiy A.A. Oshibki pri proizvodstve sudebnykh ekonomicheskikh ekspertiz [Errors in production of forensic economic examinations]. E.R. Rossinskaya (Ed.). Moscow, Prospekt Publ., 2016, pp. 495.
14. Zulfiqorov A. The legal nature of the evaluation of forensic reports. *Journal of Fundamental Studies*, 2023, vol. 1 (1), pp. 115–122.
15. Nabiev G. Ways of development of forensic expertise in criminal proceedings. *Society and Innovation*, 2023, vol. 4 (8), pp. 189–195.
16. Rossinskaya E.R., Galyashina E.I. Nastol'naya kniga sud'i. Sudebnaya ekspertiza [Judge's handbook. Forensic examination]. Moscow, Prospekt Publ., 2016, p. 134.

Kelib tushgan / Получено / Received: 11.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./UYQ05897

UDC: 343.1(045)(575.1)

JINOYAT ISHINI SUDDA KO'RISH UCHUN TAYYORLASH BOSQICHIDA PROTSESSUAL XATOLARNI BARTARAF QILISH IMKONIYATLARI

Mamadaliyev O'tkir Abdug'affarovich,
O'zbekiston Respublikasi
Sudyalar Oliy Kengashi huzuridagi
Sudyalar oliy maktabi mustaqil izlanuvchisi
ORCID:0009-0007-7181-2574
e-mail: uamamadaliyev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yiladigan protsessual xatolarni sud muhokamasida bartaraf qilish bilan bog'liq muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, jinoyat ishini sudga ko'rish uchun tayyorlash bosqichi ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yilgan protsessual xatolarni bartaraf qilish nuqtayi nazaridan muhim bosqich hisoblanishi muhokama qilingan. Shuningdek, ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yilgan xatolarni o'z vaqtida bartaraf qilish muhim ahamiyatga egaligiga qaramasdan, xatolarni bartaraf qilishning protsessual tartibi qonunchilikda belgilanmagani, sudyaning mazkur bosqichda o'z tashabbusi bilan jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazish to'g'risida ajrim qabul qilishi va ishni prokurorga yuborish vakolatiga ega ekanligi, protsessual xatolarni o'z vaqtida, ya'ni jinoyat ishini sudga ko'rish uchun tayyorlash bosqichida aniqlash va mazkur xatolarni bartaraf etish yuzasidan o'zining vakolatlarini to'liq amalga oshirishni suddan talab qilishi mumkinligi holatlari tahlil qilingan. Xususan, maqolada sud dastlabki eshituv bosqichining sud muhokamasi jarayonini yengillashtirishga, shaxsga nisbatan ehtiyot chorasini o'zgartirishga, umuman, protsessual muddatning qisqarishi hisobiga ishni oqilona muddatlarda ko'rib chiqilishiga ta'sir qilishi o'rganilgan va ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shu bilan birga, mazkur bosqichda ishni prokurorga qaytarmasdan, aniqlangan xatoni bartaraf qilishning samarali protsessual mexanizmlarini joriy qilish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: sud, sudning faoliyati, xatolarni bartaraf qilish, protsessual hujjat, qonuniylik, prokuror, oqilona muddat, dastlabki eshituv

ВОЗМОЖНОСТИ УСТРАНЕНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ОШИБОК НА ЭТАПЕ ПОДГОТОВКИ УГОЛОВНОГО ДЕЛА К СУДЕБНОМУ РАЗБИРАТЕЛЬСТВУ

Мамадалиев Уткир Абдугаффарович,
самостоятельный соискатель Высшей школы судей
при Высшем судебном совете Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье проведён научный анализ проблем, связанных с устранением процессуальных ошибок, допущенных на этапе досудебного производства, в ходе судебного разбирательства. Рассмотрена роль этапа подготовки уголовного дела к судебному

разбирательству с точки зрения исправления процессуальных нарушений, допущенных на стадии досудебного производства. Отмечено, что, несмотря на важность своевременного устранения процессуальных ошибок, законодательство не устанавливает чёткой процессуальной процедуры их исправления. Анализируются полномочия судьи по проведению предварительного слушания по собственной инициативе, принятию решения о направлении дела прокурору, а также выявлению процессуальных нарушений и реализации полномочий по их устранению на стадии подготовки дела к судебному разбирательству. Особое внимание уделено возможности изменения предмета судебного разбирательства в ходе предварительного слушания, пересмотру меры пресечения в отношении обвиняемого, а также влиянию сокращения процессуальных сроков на разумные сроки рассмотрения дела. В заключении предложены научно-теоретические и практические рекомендации по внедрению эффективных процессуальных механизмов устранения процессуальных ошибок без возврата дела прокурору.

Ключевые слова: суд, судебная деятельность, устранение ошибок, процессуальный документ, законность, прокурор, разумные сроки, предварительное слушание

OPPORTUNITIES FOR ELIMINATING PROCEDURAL ERRORS DURING THE PREPARATORY STAGE OF CRIMINAL CASE TRIALS

Mamadaliyev Utkir Abdugaffarovich,

Independent researcher of the Supreme School of Judges
under the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article scientifically analyzes the problems associated with the elimination of procedural errors made at the pre-trial stage of the case. The stage of preparing a criminal case for trial is the most important in terms of eliminating procedural errors made at the pre-trial stage. Despite the importance of the timely elimination of errors made during pre-trial proceedings, the procedural order for eliminating errors is not regulated by law. At this stage, the judge has the authority to issue a ruling on the preliminary hearing of the criminal case on his own initiative and to refer the case to the prosecutor. The absence of this authority in the court during the main trial requires the court to identify procedural errors in a timely manner, that is, at the stage of preparing the criminal case for trial, and to fully exercise its powers in relation to the identified errors. The court's authority to change the subject of the trial in the preliminary hearing to a mitigating one, to change the measure of restraint against a person, and, in general, to consider the case within reasonable time limits due to the reduction of the procedural time limit, has been studied and scientifically analyzed. Also, at this stage, without returning the case to the prosecutor, scientific-theoretical and practical recommendations have been given in order to expand the possibilities of introducing effective procedural mechanisms to eliminate this error.

Keywords: court, court activity, elimination of errors, procedural document, legality, prosecutor, reasonable period, preliminary hearing

Kirish

Jinoyat protsessining har bir bosqichida avvalgi bosqichda yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf qilish mexanizmlari ko'zda tutilgan, biroq jinoyat ishlari yurituvida xato qilish huquqi hech kimga berilmagan.

Jinoyat protsessida "Xato qilishga bo'lgan huquq" – axloq va ma'naviyatga zid tushuncha bo'lib, bu qonuniylik va axloqning

keyingi buzilishlarini keltirib chiqarishi mumkin [1, 33-b.]. Xato nafaqat bo'shliq yoki kamchilik, balki beparvolik, muayyan harakatni sifatsiz yoxud malakasiz bajarish, muayyan qoidalarga amal qilmaslik, qandaydir vazifani bajarish tartibi va shartlarini buzishdir [2, 36-b.].

Tartib tamoyil bilan bog'liq mexanizmlar huquqiy davlatda alohida ahamiyat kasb

etadi, sababi ularning maqsadi davlat bilan nizoda inson huquqlarini kafolatlashga qaratilgan bo'lib, tasodif elementini va qarorlar qabul qilishda subyektivizmni kamaytiradi [3, 26-b.].

Ishni sud muhokamasiga tayyorlash bosqichi o'zidan avvalgi tergov bosqichini keyingi sud muhokamasi bosqichidan ajratib turuvchi sudda ish yuritishning birinchi bosqichi hisoblanadi. Aytish mumkinki, u jinoyat protsessi uchun ikki markaziy bosqich: dastlabki tergov va jinoyat ishini sudda mazmunan muhokama qilish bosqichi oralig'ida joylashgan [4, 1280-b.].

Jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichi jinoyat protsessining muhim bosqichi bo'lib, unda, birinchidan, dastlabki tergov ustidan nazorat amalga oshiriladi, ikkinchidan, ishni birinchi instansiya sudida ko'rish uchun yetarli asoslar mavjudligi, jinoyat ishini mazmunan ko'rish uchun to'siqlar mavjud yoki mavjud emasligi tekshiriladi. Bu, o'z navbatida, ishni sudga qadar yuritish bosqichidagi protsessual faoliyatning qonuniyligini tekshirishni anglatadi.

Mazkur bosqichning protsessual xatolarni bartaraf etish nuqtayi nazaridan xususiyati shundan iboratki, ushbu jarayonda yangi holatlar yoki dalillar aniqlanmaydi, balki jinoyat ishi materiallaridan kelib chiqib, tegishli protsessual qaror qabul qilinadi.

Jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlov bosqichi talabga to'la javob berolmaydigan tergov natijalarining asosiy sud muhokamasiga o'tkazilishi yo'lida to'siq bo'lib, tergov va sud muhokamasi orasidagi filtr vazifasini bajaradi.

Qoniqarsiz tergov qilingan jinoyat ishlari da sudga berish bosqichi "filtr" vazifasini bajaradi. Lekin ular (zamonaviy islohotchilar) bu bosqichdan voz kechib, ishni tergov qilish va ishni hal qilish o'rtasidagi har qanday oraliq sud nazoratini istisno qildilar. Hukm masalasini hal qilish esa ayblov hokimiyati – prokurorga topshirildi [5, 70-b.].

2024-yil davomida birinchi bosqich sudlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi JPK 416-, 417-moddalari tartibida jami 430 ta ish bo'yicha 739 nafar shaxsga nisbatan ajrim chiqarilganligi hamda ijro qilish uchun yuborilganligi (JPK 416-moddasi tartibida 116 ta ish bo'yicha 179 nafar shaxsga, JPK 417-moddasi tartibida 170 ta ish bo'yicha 295 nafar shaxsga nisbatan, JPK 416-, 417-moddasi tartibida 144 ta ish bo'yicha 265 nafar shaxsga nisbatan ajrim chiqarilgan) tergov sifatida jiddiy muammolar mavjudligini va ularni sudda bartaraf qilish mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Material va metodlar

Tadqiqotda jinoyat protsessida ishtirokchilar masalasi bo'yicha qonunchilik normalari va huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanildi hamda qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichi garchand, sudya tomonidan yakka tartibda hal qilinsa-da, ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yilgan protsessual xatolarni bartaraf qilish nuqtayi nazaridan eng muhim bosqich hisoblanadi. Sababi mazkur bosqichda sudya o'z tashabbusi bilan jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazish to'g'risida ajrim qabul qilishi, dastlabki eshituv natijalari bo'yicha jinoyat ishining ayblov dalolatnomasini, ayblov xulosasini yoki tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risidagi qarorni tasdiqlagan prokurorga yuborish vakolatiga ega. Asosiy sud muhokamasida sudda mazkur vakolatning mavjud emasligi, protsessual xatolarni o'z vaqtida, ya'ni jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichida aniqlash va yo'l qo'yilgan xatolar bo'yicha o'zining vakolatlarini to'liq amalga oshirishni suddan talab qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda dastlabki tergov xatolarini ta'riflashda turli atamalar qo'llanadi:

“odil sudlov xatolari” [6], “sud xatolari” [7], “dastlabki tergovning kamchiliklari”, “dastlabki tergovdagi bo’shliqlar” [8], “jinoiy protsessual qoidabuzarliklar” [9–11], “xatolar” [12–18], “tergov xatolari” [19, 20], “qonun buzilishi” [21], “qonun normalari buzilishi”, shu jumladan, “jiddiy qoidabuzarliklar”, “qonun normalaridan chekinish”, “protsessual xatolar” va boshqalar.

Biroq “tergov xatolari” ilmiy adabiyotlarda, barcha xatolarni umumlashtiruvchi atamaga aylanganligidan kelib chiqib, biz ushbu atamadan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Protsessning tergovdan so’ng darhol sud muhokamasi boshlanadigan shakliga faqatgina kam ahamiyatli jinoyatlar bo’yicha ko’riladigan ishlarni kiritish mumkin. Boshqa hollarda surishtiruv va tergov o’rtasida “oralik nazoratni amalga oshiruvchi sud organi” turi shi lozim. Aksincha holat dastlabki tergovning xolisligi sezilarli darajada yo’qolishiga olib keladi [22, 189-b.].

JPKning 396-moddasi 1-qismi 2–6-bandida ko’rsatilgan masalalarni hal qilish amalda ishni sudga qadar yuritish bosqichidagi protsessual faoliyatning qonuniyligini tekshirishni anglatadi, binobarin, mazkur holatlar sudning protsessual xatolarni bartaraf qilish bo’yicha faoliyatining predmetini belgilab beradi.

Mazkur bosqichda aniqlangan protsessual xatolarni bartaraf qilish uchun sudga quyidagi vakolatlar berilgan:

- mulkiy zararni qoplashni ta’minlash choralari surishtiruvchining yoki tergovchining zimmasiga yuklash;
- dastlabki tergovning texnik yo’sindagi kamchiliklarini bartaraf etish uchun ishni prokurorga yuborish;
- protsess ishtirokchilarini jinoyat ishi materiallari bilan tanishtirish;
- dastlabki eshituv o’tkazish orqali protsessual xatolarni bartaraf qilish.

Dastlabki eshituv institutining joriy qilinishi, albatta, sudning protsessual xatolarni bartaraf qilish yuzasidan vakolatlarini ke-

ngaytirdi, bundan tashqari ushbu bosqichda himoya tarafi sudga dastlabki tergov davomida qonunbuzilishlarni bevosita yetkazish imkoniyatiga ega bo’ldi.

Natijada ushbu bosqichda jinoyat ishi-ning harakati yuzasidan sud muhokamasini nazarda tutmaydigan boshqa yechimlar paydo bo’ldi.

Sh. Fayziyev va S. Sattorovanning fikricha, dastlabki eshituvning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo’ladi [2, 117-b.]:

- nazorat funksiyasini bajarib, asossiz va noqonuniy amalga oshirilgan ishlarni sud muhokamasiga qo’ymaslik;
- sud muhokamasida ishni mazmunan ko’rishga to’sqinlik qiluvchi holatlarni aniqlash va ularni bartaraf qilish imkoniyatini beradi;
- sud muhokamasida faqatgina maqbul dاللardan foydalanish uchun sharoit yaratadi;
- jinoyat sud ishlarini yuritish doirasiga jalb qilingan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta’minlaydi;
- jinoyat ishlarini sud muhokamasida samarali ko’rish uchun sharoit yaratadi.

Mazkur bosqichda qabul qilingan qaror sudning keyingi qarorlariga o’z ta’sirini o’tkazadi, sababi keyingi bosqichda mazkur xatolarni bartaraf qilish imkoniyatlari keskin kamayadi.

Mazkur bosqichda tergov xatolari sud tomonidan kuzatish, analiz va sintez, qiyoslash, induktiv va deduktiv usullar yordamida aniqlanishi mumkin [8].

JPKning 405¹²-moddasiga muvofiq, sudya jinoyat ishining sud tomonidan ko’rib chiqilishiga doir to’sqinliklarni bartaraf etish uchun uni taraflarning iltimosnomasiga ko’ra yoki o’z tashabbusi bilan quyidagi hollarda prokurorga yuboradi, agar:

- 1) ayblov dalolatnomasi yoki ayblov xulosasi ushbu kodeksning talablari buzilgan holda tuzilgan bo’lsa va bu mazkur ayblov dalolatnomasi yoki ayblov xulosasi asosida sud tomonidan hukm yoxud boshqa qaror chiqarish imkoniyatini istisno etsa;

2) tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risidagi qaror bilan birga sudga yuborilgan jinoyat ishi bo'yicha ayblov dalolatnomasini yoki ayblov xulosasini tuzish zarurati bo'lsa;

3) jinoyat ishlarini birlashtirish uchun ushbu kodeksning 332-moddasida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lsa;

4) ayblanuvchi jinoyat ishi materiallari bilan tanishish chog'ida unga ushbu kodeksning 375- va 381¹³-moddalarida nazarda tutilgan huquqlar tushuntirilmagan bo'lsa;

5) ayblov dalolatnomasida yoki ayblov xulosasi jinoyat ishini tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun sudga yuborish to'g'risidagi qarorda bayon etilgan haqiqiy holatlar ayblanuvchining va o'ziga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risida ish yuritilayotgan shaxsning xatti-harakatlarini og'irroq jinoyat, ijtimoiy xavfli qilmish sifatida malakalash uchun asoslar mavjudligidan dalolat bersa yoki bunday holatlar mavjudligi dastlabki eshituv jarayonida aniqlangan bo'lsa.

Biroq mazkur asoslarning mukammal emasligi, ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yilgan barcha xatolarni barta-raf qilish imkonini bermasligi sababli ishni prokurorga qaytarish asoslarini kengaytirish yuzasidan takliflar berilgan. Jumladan, D. Suyunovanning fikriga ko'ra, ishni mazmunan ko'rishga to'sqinlik qiluvchi holatlar, shu jumladan, jinoyat-protsessual qonun talablarininig jiddiy buzilishi, ayblanuvchining ish materiallari bilan tanishtirilmaganligi, dastlabki eshituv davomida yangi ayblov e'lon qilish yoki yangi ayblanuvchilarni jalb qilishni talab qiluvchi holatlar ishni prokurorga qaytarish uchun asos bo'lishi zarur [23, 223-b.].

JPKning 379-moddasida ayblov xulosasi va 381¹²-moddasida ayblov dalolatnomasida quyidagi talablar belgilangan bo'lib:

– ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan imzolanmaganligi;

– ayblovning ayblov xulosasidagi bayoni ayblanuvchi tariqasida jalb qilish haqida qarorda ko'rsatilgan ayblovdan farqli ekanligi;

– vakolatli prokuror tomonidan tasdiqlanmaganligi;

– jabrlanuvchi, shuningdek, ayblanuvchi to'g'risidagi ma'lumotlar, shu jumladan, ayblanuvchining manzili ko'rsatilmaganligi;

– e'lon qilingan ayblovning mazmuni Jinoyat kodeksining shu jinoyatni nazarda tutgan moddasi yoki moddalarini ham ko'rsatgan holda bayon qilinmaganligi JPK talablarini buzish hisoblanadi.

Ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasida ayblanuvchining shaxsi to'g'risida ma'lumotlar noto'g'ri ko'rsatilganligi uning shaxsini aniqlashga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun ularni sudlanuvchining shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar bilan taqqoslash kerak. JPKning 466-moddasida hukmning kirish qismida sudlanuvchining ismi, otasining ismi va familiyasi, tug'ilgan yili, oyi, kuni va joyi, yashash joyi, ishlash joyi, mashg'uloti, ma'lumoti, oilaviy ahvoli va ish uchun ahamiyatli boshqa ma'lumotlar ko'rsatilishi kerakligi, 468-moddada 1-qismi 1-bandida ayblov hukmining qaror qismida sudlanuvchining familiyasi, ismi va otasining ismi ko'rsatilishi kerakligi belgilangan.

Ayblanuvchi tariqasida jalb qilish to'g'risida qaror va ayblov xulosasida ayblov mazmuni va uning yuridik tavsifi noto'g'ri ko'rsatilishi bilan bog'liq xatolar jumlasiga, JPKning 361-moddasi talablari buzilishi, ya'ni:

– ayblovning mazmuni, ya'ni shaxsning zimmasiga qo'yilayotgan jinoyat hodisasi, u sodir etilgan joy, vaqt va boshqa muhim holatlar bayon etilmasligi;

– Jinoyat kodeksining ushbu jinoyatni nazarda tutgan moddasi, qismi, bandi aks ettirilmaganligi;

– Jinoyat kodeksining turli moddalari, qismlari yoki bandlarida nazarda tutilgan bir necha jinoyatni sodir etishda ayblaganda, bu jinoyatlardan har birining mohiyati va yuridik tavsifi alohida ko'rsatilmaganligi kiradi.

Ayblov xulosasini tuzishga qo'yiladigan talablardan kelib chiqib, quyidagi protsessual qonun buzilishlari ajratiladi:

- ayblov xulosasi mazmuniga qo'yilgan talblar;
- ayblov xulosasi shakliga qo'yilgan talblar;
- ayblov mohiyatiga taalluqli bo'lmagan, biroq ishni hal qilishga to'sqinlik qilishuvchi boshqa qoidabuzarliklar.

Biroq mazkur asos bilan jinoyat ishini prokurorga qaytarish uchun:

- aniqlangan qonun buzilishini sud tomonidan bartaraf qilish imkoni mavjud emasligi;
- ayblov mazmuni va uning yuridik tavsifi noto'g'ri ko'rsatilishi hukm chiqarish yoki boshqa qaror qabul qilishga to'sqinlik qilishi;
- ayblov mazmunidagi xatolarni bartaraf qilish uchun yangi ayblov e'lon qilish talab etilmasligi zarur.

Jinoyat ishlarini o'rganish surishtiruvchi va tergovchilar tomonidan ayblanuvchi tariqasida jalb qilish haqida qaror va ayblov xulosasini tuzishda yo'l qo'yiladigan bu turdagi xatolar jumlasiga:

- jinoyatning motiv va maqsadi ko'rsatilmasligi;
- jinoyatni sodir etish uchun usuli, sodir etilgan vaqt va joyi ko'rsatilmasligi yoki noto'g'ri ko'rsatilishi;
- jinoyatning ijtimoiy xavfli oqibatlar, shu jumladan, zarar yoki ziyon kimga yetkazilganligi ko'rsatilmasligi;
- jinoyat ishtirokchilikda sodir etilganda har bir ishtirokchining roli ko'rsatilmasligi;
- dispozitsiyasi blanket bo'lgan jinoyat tarkiblari yuzasidan, aynan qaysi qonun yoki qonunosti hujjati buzilganligi ko'rsatilmasligi kirishi aniqlandi.

Vaholanki, yuqoridagi ko'rsatilgan holatlar isbotlash predmetining tarkibiy qismi hisoblanadi va ularni aniqlash majburiyati tergov organi zimmasiga yuklatilgan.

Ayblovda isbotlash predmetining elementlari to'liq ko'rsatilmasligi, jinoyat-protsessual qonunning jiddiy buzilishi sifatida baholanishi zarur, sababi ushbu holatlar is-

botlash predmeti, o'z navbatida, sud muhokamasi doirasini belgilashga to'sqinlik qiladi.

Bundan tashqari, ayblovning mavhumligi himoya tomonining o'zini himoya qilish imkoniyatlarini cheklaydi, sababi himoya tomoni o'zining vajlarini va himoya pozitsiyasini ayblovning mohiyatidan kelib chiqib shakllantiradi.

Sud ishlarini yuritishda xatolarni aniqlash va bartaraf qilish muammolarini o'rganish, uning aniq huquqiy mezonlar mavjud bo'lmagan, umumhuquqiy yoki tarmoq prinsiplari amal qiladigan sohalarida ko'proq uchrashini ko'rsatadi (misol uchun asoslilik, dalillarning to'liqligi) [24, 23-b.].

JPKning 405¹²-moddasi 1-qismi 5-bandida ko'rsatilgan asosdan farqli ravishda mazkur asos ayblovni og'irlashtirish yoki yangi dalillarni to'plash bilan bog'liq emas, balki faqatgina xatoni bartaraf qilgan holda yangi ayblov e'lon qilish yoki ayblov xulosasini yangitdan tuzish orqali bartaraf qilinadi.

Mazkur asos bilan ishni prokurorga qaytarish shaxsning ahvolini og'irlashtirmaydi, uning himoyaga bo'lgan huquqini buzmaydi, sababi tergov organi tomonidan ishning faktik holatlari to'g'ri aniqlangan bo'lib, faqatgina protsessual hujjatda ushbu holat to'g'ri bayon qilinmaganligini anglatadi.

Ayni vaqtda mazkur bosqichda sudning protsessual xatolarni bartaraf qilish imkoniyatlari birmuncha cheklangan deb hisoblaymiz.

Jumladan, sud dastlabki eshituv jarayonida sud muhokamasi predmetini yengillash-tirish tomonga o'zgartirish, ya'ni ayblovning ayrim epizodlarini yoki jinoyat-huquqiy belgilarini chiqarib tashlashga vakolatli bo'lishi lozim. Quyidagi hollarda ushbu mexanizmni qo'llash zarurati yuzaga kelishi mumkin:

- ayblov mazmuni sodir etilgan harakat jinoyiy qilmish emas, balki ma'muriy huquqbuzarlik sifatida malakalanishi zarurligini ko'rsatsa (shu jumladan, ma'muriy preyuditsiya-ning majburiyligi belgilangan hollarda);

- shaxsning harakati yarashuv doirasiga tushsa-da, mazkur harakat yarashuv doirasi-

ga tushmaydigan modda bilan kvalifikatsiya qilinganda;

- shaxs qonunda belgilangan tartibda jinoyiy javobgarlikdan (JK 64–68-moddalari) yoki jazodan (JK 69–76-moddalari) ozod etilgan bo'lsa-da, qilmish jinoyatlar majmui va takroran sodir etish sifatida kvalifikatsiya qilinganda;

- aynan bir jinoyatni sodir etganlik uchun jinoyiy javobgarlikni yengillashtiruvchi kvalifikatsiya belgilari Jinoyat kodeksining bir necha moddasida nazarda tutilgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksining javobgarlikni ko'proq yengillashtiruvchi moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi;

- bir necha jinoyat sodir etilganda, agar jinoyatlardan biri boshqasini sodir etish vositasi yoki usuli bo'lib, har ikkala jinoyat belgilari Jinoyat kodeksi tegishli moddasi dispozitsiyasida ko'rsatilgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksining faqat og'irroq jinoyat uchun javobgarlik belgilovchi bitta moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi kerakligi haqida qoidaga amal qilinmaganda;

- jinoyatlar ideal majmui mavjud bo'lmasa-da, tergov organi aybdorning bitta xatti-harakatini Jinoyat kodeksi Maxsus qismi turli moddalari bilan kvalifikatsiya qilganda.

Jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish bu jinoyat qonuniga qilmishning xususiyati, tomonlari va boshqa xususiyatlarini to'liq mosligini anglatadi. To'g'ri kvalifikatsiya sodir etilgan jinoyatga o'sha modda, qism va band, jami jinoyatlarning mosligida ifodalanadi. Bu talabning buzilishi noto'g'ri, xato kvalifikatsiyaga olib keladi. Jami inoyatlarda ma'lum bir moddani qo'llamaslik yoki ortiqcha moddani qo'llash ham noto'g'ri kvalifikatsiyaga olib keladi [25].

Mazkur bosqichning o'zida ayblovni o'zgartirish uchun formal asoslar mavjudligidan kelib chiqib, ayblov mazmunini o'zgartirish, sud muhokamasining shakli o'zgarishi, shu jumladan, ishni hay'atda emas, yakka tartibda ko'rishga, shaxsga nisbatan ehtiyot chorasini o'zgartirishga, umuman, protsessual muddatning qisqarishi hisobiga ishni oqilona mud-

datlarda ko'rib chiqilishiga ta'sir qilishi mumkin.

Sud yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, ayblovni o'zgartirish kerak deb hisoblasa, asoslantirilgan ajrim chiqarishga vakolatli bo'lishi zarur.

Protsessual xatolar nafaqat umumiy protsessual shakl, balki soddalashtirilgan protsessual shaklda ham uchrashini inkor etib bo'lmaydi. Aksincha, umumiy shakldan farqli ravishda soddalashtirilgan shaklda protsessual kafolatlarning qisqarishi protsessual xatolar ehtimolini oshiradi.

Ayblov xulosasida dalillar va himoya tomonining vajlari ko'rsatilmashligi

JPKning 379-moddasi 2-qismiga muvofiq, ayblov xulosasining tavsif qismida ayblanuvchining aybdorligini tasdiqlovchi dalillar, ayblanuvchining o'zini himoya qilish uchun keltirgan vajlari va ularni tekshirish natijalari bayon qilinadi. Biroq o'rganilgan aksariyat jinoyat ishlarida ayblanuvchining o'zini himoya qilish uchun keltirgan vajlari va mazkur vajlarni tekshirish natijalari ko'rsatilmagan.

JPKning 332-moddasi 2-qismiga muvofiq, bir yoki bir necha jinoyatni birgalashib sodir etishda ayblanayotgan shaxslarga nisbatan ishni ajratishga, basharti bu ish holatlari bo'yicha zarur bo'lib qolsa hamda bunday ajratish surishtiruvning, dastlabki tergovning va sud tomonidan ishni ko'rib chiqishning to'liq va xolisona bo'lishiga ta'sir qilmasa, yo'l qo'yiladi.

Ya'ni umumiy qoidaga ko'ra, sud tomonidan ishni ko'rib chiqishning to'liq va xolisona bo'lishiga ta'sir qilsa, bir yoki bir necha jinoyatni birgalashib sodir etishda ayblanayotgan shaxslarga nisbatan ishni ajratishga yo'l qo'yilmaydi.

Biroq surishtiruvchi va tergovchi tomonidan turli vajlar bilan jinoyat ishining bir qismini ajratish hollari uchrab turadi, bu esa sud tomonidan ishning haqiqiy holatlarini aniqlashga salbiy ta'sir o'tkazadi.

Bundan tashqari, jinoyatning turli ishtirokchilariga nisbatan jinoyat ishlarining alohida sud muhokamasida ko'rilishi hukm

qilingan shaxsning boshqa ishda guvoh sifatida ishtirok etishiga sabab bo'ladi, natijada yolg'on guvohlik berish uchun javobgarlik haqida ogohlantiriladi.

Shuningdek, ayni bir shaxs tomonidan bir necha jinoyat sodir etilgan taqdirda uning ayrim jinoyatlari yuzasidan ish ajratilib, ayblov xulosasi bilan sudga yuboriladi. Uning boshqa jinoyatlari yuzasidan dastlabki tergov o'tkazilayotganligi aniqlanganda ham ish prokurorga yuborilishi zarur, sababi bunday holat nafaqat sud tomonidan ishni ko'rib chiqishning to'liq va xolisona bo'lishiga, balki takroriylik, retsidiv va boshqa kvalifikatsiya qiluvchi belgilardan kelib chiqib, ayblovning o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Ammo faqatgina jinoyat ishlarini birlashtirish emas, balki ajratish uchun asoslar mavjudligi ham ishni prokurorga qaytarish uchun asos bo'lishi mumkin. Jumladan, JPKning 586⁶-moddasiga muvofiq, agar ish bo'yicha gumon qilinuvchi, ayblanuvchi sifatida ishtirok etish uchun bir necha shaxs jalb qilingan bo'lsa va ularning barchasi bilan ham aybga iqrorlik to'g'risida kelishuv tuzilmagan bo'lsa, o'zi bilan kelishuv tuzilmagan gumon qilinuvchilarga, ayblanuvchilarga taalluqli materiallar ajratiladi va ular bo'yicha ish yuritish umumiy qoidalarga rioya etgan holda amalga oshiriladi va bu haqda, albatta, kelishuvda ko'rsatiladi.

Ya'ni ushbu norma imperativ bo'lib, aybga iqrorlik to'g'risida kelishuv tuzilgan ish bo'yicha ham ish yuritish va yakuniy qarorni tezlashtirishga qaratilgan. Mazkur qoidaga amal qilmaslik aybga iqrorlik to'g'risida kelishuv tuzgan shaxsning huquqlarini buzish bilan birga uning xavfsizligiga tahdid hisoblanadi.

Binobarin, JPKning 405¹²-moddasi 1-qismi 3-bandini jinoyat ishlarini birlashtirish va ajratish uchun ushbu kodeksning 332-moddasida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lgan tarzda bayon qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ayblov dalolatnomasida yoki ayblov xulosasida jinoyat ishining tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun sudga

yuborish to'g'risidagi qarorda bayon etilgan haqiqiy holatlar xatti-harakatlarini og'irroq jinoyat, ijtimoiy xavfli qilmish sifatida malakalash uchun asoslar mavjudligidan dalolat bersa yoki bunday holatlar mavjudligi dastlabki eshituv jarayonida aniqlangan bo'lsa, prokurorga qaytarilishi zarur.

Og'irroq ayblov deganda og'irroq jazo chorasini ko'zlovchi boshqa qonun normasi (qonun moddasining qismi va bandi) tatbiq etilishini, bu esa nafaqat asosiy, balki qo'shimcha jazoga ham tegishli ekanligini sudlar e'tiborga olishlari kerak. Jinoyatning tavsifini og'irroq jazo turini nazarda tutuvchi qonun bilan o'zgartirishga olib keluvchi yoki sodir etilgan harakatning tavsifini o'zgartirmasdan faktik ayblov miqdorini ko'paytiruvchi, shuningdek, ayblanuvchiga qo'yilmagan qo'shimcha epizodlarni o'z ichiga oluvchi ayblov ham og'irroq ayblov hisoblanadi [18, 8-b.].

Jinoyat ishini JPKning 405¹²-moddasi 1-qismi 5-bandida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra, prokurorga yuborishda sudya o'z ajrimida ayblanuvchining, o'ziga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risida ish yuritilayotgan shaxsning xatti-harakatlarini og'irroq jinoyat, ijtimoiy xavfli qilmish sifatida tavsiflash uchun asos bo'lgan holatlarni ko'rsatishi shart. Ayni paytda, sudya ajrimda quyidagilarni ko'rsatishga haqli emas:

- jinoyatni yoki ijtimoiy xavfli qilmishni O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Maxsus qismining muayyan qaysi moddasi bilan kvalifikatsiya qilish lozimligini;

- dalillarni baholash va ayblanuvchining aybdorligi to'g'risida xulosa qilishga [19]. JPKning 405¹²-moddasiga muvofiq, dastlabki eshituv yakuniga ko'ra, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risidagi qaror bilan birga sudga yuborilgan jinoyat ishi bo'yicha ayblov dalolatnomasini yoki ayblov xulosasini tuzish zarurati bo'lsa, sudya jinoyat ishi prokurorga yuborishga vakolatlidir.

Biroq aynan dastlabki eshituv bosqichida bunday holat aniqlanish ehtimoli juda kam. Sababi ushbu holat faqatgina sud-psixiatriya ekspertizasi natijasida aniqlanishi, ekspertiza esa sud muhokamasi bosqichida tayinlanishi va uning natijasiga ko'ra, yuqoridagi holat yuzaga kelishi mumkin. Ayrim olimlar bunday holda sud davlat ayblovchisiga mazkur shaxsni ayblanuvchi tariqasida jalb qilish va ayblov xulosasini taqdim qilish majburiyatini yuklash orqali ushbu muammoni hal qilishni taklif etganlar, biroq fikrimizcha, bunday topshiriq berish sudning ishni hal qilish funksiyasiga muvofiq emas.

Dastlabki eshituv bosqichida bartaraf qilish mumkin bo'lgan qonun buzilishi holatlaridan yana biri, ayblanuvchiga ayblov xulosasi yoki dalolatnomasi topshirilmasligi bilan bog'liq.

JPKning 388-moddasiga muvofiq, ayblanuvchiga va himoyachiga ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi va unga qilingan ilovalarning tasdiqlangan nusxalarini yuborish prokuror yoki uning o'rinbosari zimmasiga yuklatilgan bo'lsa-da, qonunning mazkur talabi ko'pincha bajarilmasligini alohida qayd qilish zarur. Ya'ni aksariyat hollarda surishtiruvchi va tergovchi ayblov xulosasini keyin berishni va'da qilib, ayblanuvchidan ayblov xulosasini olgani to'g'risidagi tilxatni olib ishga qo'shadi. Vaholanki, bu vaqtda ayblov xulosasi tasdiqlanmagan bo'ladi. Ishda tilxat mavjud bo'lganligi sababli, sud muhokamasi bosqichida ayblanuvchining ayblov xulosasini olmaganligi ayon bo'ladi. Natijada ushbu holat sud muhokamasini asossiz qoldirishga va protsessual muddatlarni uzaytirishga sabab bo'ladi, chunki sudlanuvchining ayblov xulosasini olmaganligi uning himoya huquqini buzish hisoblanadi.

Ayblov xulosasini olmagan holda, sudlanuvchi ayblov tomonida mavjud dalillar va o'zining vajrlariga ayblovning munosabati haqida ma'lumotlarga ega bo'lmaydi. Natijada o'zining himoyasiga tayyorgarlik ko'rish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

MDHga a'zo ayrim davlatlar qonunchiligi, shu jumladan, RF JPKning 237-moddasi 1-qismida ayblov xulosasi topshirilmaganligi ishni prokurorga qaytarish uchun asos bo'lishi belgilab qo'yilgan. Biroq, bizning fikrimizcha, ushbu masalani aynan dastlabki eshituv bosqichida ishni prokurorga qaytarmasdan hal qilish mumkin. Mazkur muammoning tizimli ekanligidan kelib chiqib, suddan ishning yakuni bo'yicha prokuror tomonidan qonun talabi buzilganligiga munosabat bildirilishi talab qilinadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Birinchi instansiya sudi tomonidan dastlabki eshituv bosqichida, ishni sudga qadar yuritish bosqichida yo'l qo'yilgan protsessual xatolarni bartaraf qilishning shakllari:

- jinoyat ishi bo'yicha ish yuritishni to'xtatib turish;
- jinoyat ishi bo'yicha ish yuritishni tugatish;
- jinoyat ishini ayblov dalolatnomasi, ayblov xulosasi yoki tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risidagi qarorni tasdiqlagan prokurorga yuborish;
- jinoyat ishlarini birlashtirish;
- nomaqbul dalillarni ishdan chiqarib tashlashdan iborat.

2024-yilda jami 1 112 ta ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilgan bo'lsa, shundan 1 014 ta ish bo'yicha dastlabki eshituv sudning tashabbusi bilan o'tkazilganligi, sudlar dastlabki eshituv o'tkazish orqali protsessual xatolarni bartaraf qilish imkoniyatidan samarali foydalanayotganligini ko'rsatadi.

Shundan, 174 ish bo'yicha dastlabki eshituv jinoyat ishini ayblov dalolatnomasi, ayblov xulosasi yoki tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash to'g'risidagi qarorni tasdiqlagan prokurorga yuborish masalasida, 883 ta ish bo'yicha dastlabki eshituv jinoyat ishlarini birlashtirish masalasida o'tkazilgan.

Sud amaliyotini o'rganish, yarashuv to'g'risidagi ishlar bo'yicha ish yuritishda yo'l qo'yiladigan xatolarni 2 guruhga ajratish imkonini beradi:

1) zararni amalda qoplanmaganligi, ya'ni ishni sudga yuborish to'g'risida qarorda zarar qoplanganligi qayd qilingan bo'lsa-da, sud muhokamasida zararni qoplanmaganligi aniqlanishi;

2) sud muhokamasida sodir etilgan qilmishda og'irroq jinoyat tarkibi belgilari mavjudligi aniqlanishi;

JPKning 585-moddasi mazkur muammolarni umumiy qoidalar bo'yicha surishtiruv yoki dastlabki tergov yuritilishi uchun ishni prokurorga yuborish to'g'risida ajrim chiqarish orqali bartaraf qilishni ko'zda tutadi.

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib, protsessual xatolarni sud muhokamasining dastlabki eshituv bosqichida bartaraf qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Prosessual xatolarni bartaraf qilishning markaziy bosqichi dastlabki eshituv ekanligidan kelib chiqib, aynan mazkur bosqichda protsessual xatolarni bartaraf qilish yuzasidan sudning vakolatlarini, shu jumladan, ishni prokurorga qaytarish asoslarini kengaytirish talab qilinadi.

Fikrimizcha, mazkur bosqichda ham ishni prokurorga qaytarmasdan, mazkur xatoni bartaraf qilishning samarali protsessual mexanizmlarini joriy qilish mumkin. Ya'ni agar sudlanuvchi e'tiroz bildirmasa, prokuror

dastlabki eshituv bosqichida shaxsning xatti-harakatlarini og'irroq jinoyat bo'yicha ayblanuvchi tariqasida jalb qilib, shaxsni tanishtirishi mumkin. Bunday holda sud tomonidan sudlanuvchining yangi ayblov bo'yicha himoya huquqini ta'minlash uchun qo'shimcha muddat berilishi zarur.

JPK JKning yarashuv doirasiga tushmaydigan moddasi bo'yicha ayblangan shaxsga nisbatan jinoyat ishini muhokama qilish chog'ida, qilmish kvalifikatsiyasi o'zgarishi natijasida yarashuv doirasiga tushgan hollarda, umumiy shakldan soddalashtirilgan shaklga o'tish imkonini bermaydi. Sababi sud qilmish kvalifikatsiyasi muhokamasiga faqatgina alohida xonada baho beradi, alohida xonadan chiqib, soddalashtirilgan tartibga o'tish JPKda ko'zda tutilmagan. Natijada tergovchining qilmishni kvalifikatsiya qilishdagi xatosi sababli shaxs yarashuvga bo'lgan huquqidan mahrum bo'ladi.

Ya'ni sudda protsessual xatolarni bartaraf qilishning samarali mexanizmi mavjud emasligi shaxsning holatiga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Shu sababli, dastlabki eshituv bosqichida qilmish kvalifikatsiyasi o'zgarishi natijasida yarashuv doirasiga tushgan hollarda, sudga yarashuv tartibida ishni tugatish imkonini beradi deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Strogovich M.S. Pravo obvinyayemogo na zasshitu i prezumptsiya nevinovnosti [The right of the accused to defense and the presumption of innocence]. Moscow, 1984, p. 33.
2. Fayziyev Sh. Sattarova S. Uprazhneniye instituta vozvrashheniya dela na dopolnitel'noye rassledovaniye [Abolition of the institution of returning a case for further investigation]. 2017, pp. 36, 117.
3. Lupinskaya P.A. Resheniya v ugolovnom sudoproizvodstve: teoriya, zakonodatelstvo, praktika [Decisions in criminal proceedings: theory, legislation, practice]. Moscow, Norma Publ., 2010, p. 26.
4. Kurs ugolovnogo protssessa [Criminal Procedure Course]. Moscow, Statut Publ., 2017, p. 1280.
5. Trisheva A.A. Vozvrasheniye ugolovnogo dela prokuroru v rossiyskom ugolovnom protsesse [Return of a criminals case to the prosecutor in Russian criminal proceedings]. Moscow, Prospekt Publ., 2017, p. 70.

6. Vedisshev N.P. Oshibki pravosudiya i ikh ustraneniye [Miscarriages of Justice and Their Correction]. Moscow, 2006.

7. Lon S.L. Oshibka sud'i: problema, ponyatiye, regulirovaniye. Sostoyaniye i problemy razvitiya rossiyskogo zakonodatel'stva [Judge's error problem, concept, regulation. State and problems of development of Russian legislation]. Tomsk, 1998.

8. Veretekhin Ye.G. Probely predvaritel'nogo rassledovaniya i ikh vospolneniye v sude pervoy instantsii [Gaps in the preliminary investigation and their filling in the court of first instance]. Kazan University Publ., 1988.

9. Pikelniy D.S. Ugolovno-protsessual'nyye pravonarusheniya, svyazannyye s primeneniym mer protsessual'nogo prinuzhdeniya v rossiyskom ugolovnom protsesse [Criminal procedural offences related to the application of procedural coercion measures in Russian criminal proceedings]. Tyumen, 2006,

10. Yakunkov M.A. Ugolovno-protsessual'nyye pravonarusheniya, svyazannyye s proizvodstvom sledstvennykh deystviy v rossiyskom ugolovnom protsesse [Criminal procedural offenses related to the conduct of investigative actions in Russian criminal proceedings]. Tyumen, 2007.

11. Olkov S.G. Ugolovno-protsessual'noye pravonarusheniye v rossiyskom sudoproizvodstve i obsshaya teoriya sotsial'nogo povedeniya [Criminal procedural offense in Russian legal proceedings and the general theory of social behavior]. Tyumen, 1993, pp. 45–46.

12. Yakushin V.A. Oshibka i yee vliyaniye na vinu i otvetstvennost' po sovetскому ugolovnomu pravu [Error and its impact on guilt and liability under Soviet criminal law]. Kazan, 1985.

13. Lisyutkin A.B. Voprosy metodologii issledovaniya kategorii «oshibka» v pravovedenii [Methodological issues of research into the category of “error” in jurisprudence]. Saratov, 2001.

14. Fatkullina M.B. Yuridicheskiye i fakticheskiye oshibki v ugolovnom prave: problemy kvalifikatsii [Legal and factual errors in criminal law: Problems of qualification]. Yekaterinburg, 2001.

15. Kolosovskiy V.V. Oshibki v kvalifikatsii ugolovno-pravovykh deyanii [Errors in the qualification of criminal acts]. Chelyabinsk, 2003.

16. Klimchuk V.P. Oshibki pri okonchaniy predvaritelnogo sledstviya i ugolovno-protsessual'nyye sposoby ikh ustraneniya [Errors at the end of the preliminary investigation and criminal procedural methods for their elimination]. Moscow, 2003.

17. Pronkina A.N. Oshibki advokatov-zasshitnikov v ugolovnom sudoproizvodstve [Mistakes of defense lawyers in criminal proceedings]. Voronezh, 2006.

18. Bezrukova T.I. Fakticheskaya oshibka: voprosy klassifikatsii i kvalifikatsii [Factual error: issues of classification and qualification]. Ekaterinburg, 2008.

19. Morozova E.V. Kriminalisticheskiye problemy sledstvennykh oshibok [Forensic problems of investigative errors]. Ekaterinburg, 2004.

20. Aubakirova A.A. Sledstvennyye i ekspertnyye oshibki pri formirovaniy vnutrennego ubezhdeniya [Investigative and expert errors in the formation of internal conviction]. Chelyabinsk, 2010.

21. Shirvanov A.A. Narusheniya zakona v ugolovnom protsesse Rossiyskoy Federatsii i ikh pravovyye posledstviya [Violations of the law in criminal proceedings of the Russian Federation and their legal consequences]. Moscow, 2005.

22. Vandiyshev V.V., Derbenyov A.P., Smirnov A.V. Ugolovnyy protsess [Criminal procedure]. St. Petersburg Publ., 1996, vol. 1 p. 189.

23. Suyunova D.Z. An analysis of the procedural features in instituting preliminary hearing in a criminal case. *Law and Safety*, 2021, vol. 83 (4), p. 223. DOI: 10.32631/pb.2020.4.24

24. Lisyutkin A.B. O ponyatii kategorii «oshibka» v yurisprudensii: logiko-filosofskiy aspekt [On the concept of the category “error” in jurisprudence: Logical-philosophical aspect]. *Jurisprudence*, 1996, vol. 3 (214), pp. 20–23.

25. Irkaxodjayev A.K., Xolikulov U.Sh. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning ilmiy asoslari [Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishning ilmiy asoslari]. Tashkent, TSIL Publ., 2007, p. 8.

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./QOPZ5359

UDC: 342.5+328.185(045)(575.1)

ANTI-CORRUPTION MEASURES IN SEVERAL CENTRAL ASIAN COUNTRIES: COMPARATIVE ANALYSIS

Kudratov Manuchehr,

Head of the Junior Research Group
“Legal Transfer and Legal Development in Central Asia,”
Doctor of Philosophy (PhD) in Law,
University of Regensburg
ORCID: 0000-0002-7604-3571
e-mail: manuchehr.kudratov@ur.de

Norov Ilkhom Ibrokhimovich,

Doctoral candidate at the University of Regensburg,
Member of the Junior Research Group
“Legal Transfer and Legal Development in Central Asia”
ORCID: 0000-0001-5721-9255
e-mail: norov.ilkhom@gmail.com

Abstract. *This article examines the implementation and effectiveness of anti-corruption frameworks across Central Asian nations, focusing on Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan. Based on the OECD’s 2024 Baseline Reports of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan, the research analyzes various aspects of anti-corruption efforts, including legislative frameworks, enforcement practices, and international cooperation mechanisms. The study reveals significant variations in progress and persistent challenges across the region. While some countries, notably Kazakhstan, have shown advancement in areas such as statistical transparency and high-level prosecutions, others struggle with fundamental issues in their legislative frameworks and enforcement capabilities. Common challenges include the problematic dual-track system of administrative and criminal liability, inadequate corporate liability mechanisms, and weak asset recovery frameworks. The analysis identifies particular concerns in areas such as immunity systems, international cooperation, and the prosecution of complex corruption cases. The research highlights the need for enhanced regional cooperation and standardized approaches to anti-corruption efforts, while emphasizing the importance of aligning national frameworks with international standards, particularly the United Nations Convention against Corruption. This comprehensive assessment contributes to understanding the current state of anti-corruption efforts in Central Asia and identifies crucial areas for future reform.*

Keywords: *anti-corruption, Central Asia, OECD, legislation, enforcement, reforms*

MARKAZIY OSIYONING AYRIM DAVLATLARIDA KORRUPSIYAGA QARSHI CHORALAR: QIYOSIY TAHLIL

Kudratov Manuchehr,

Regensburg universiteti,

“Markaziy Osiyoda huquqiy transfer va huquqiy rivojlanish”

yosh tadqiqotchilar guruhi rahbari,

Yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Norov Ilxom Ibroximovich,

“Markaziy Osiyoda huquqiy transfer

va huquqiy rivojlanish” yosh tadqiqotchilar guruhi a'zosi,

Regensburg universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mamlakatlarida korrupsiyaga qarshi tuzilmalarning joriy etilishi va samaradorligi tahlil qilindi, bunda Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekistonga e'tibor qaratildi. Istanbulning korrupsiyaga qarshi kurash rejasi doirasida korrupsiyaga qarshi islohotlarni monitoring qilish beshinchi bosqichining 2024-yilgi IHTT asosiy hisobotlari asosida korrupsiyaga qarshi kurashning turli jihatlarini, jumladan, qonunchilik asoslari, huquqni qo'llash amaliyoti va xalqaro hamkorlik mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqot butun mintaqada sezilarli rivojlanish farqlari va davom etayotgan muammolarni ochib beradi. Ba'zi mamlakatlar, xususan, Qozog'iston statistik shaffoflik va yuqori darajadagi odil sudlovni ta'minlashda ilgari ilgagan bo'lsa, boshqalari o'zlarining qonunchilik doiralari va ijro etish imkoniyatlaridagi asosiy muammolar bilan kurashmoqdalar. Umumiy muammolarga ma'muriy va jinoiy javobgarlikning muammoli ikki vektorli tizimi, korporativ javobgarlikning yetarli bo'lmagan mexanizmlari va aktivlarni qaytarishning zaif tuzilmalari kiradi. Tahlil immunitet tizimlari, xalqaro hamkorlik va murakkab korrupsiya ishlarini jinoiy javobgarlikka tortish kabi sohalaridagi alohida muammolarni ochib beradi. Tadqiqotda mintaqaviy hamkorlikni kengaytirish va korrupsiyaga qarshi kurashda standartlashtirilgan yondashuvlar zarurligi, shu bilan birga, milliy asoslarni xalqaro standartlarga, xususan, BMTning korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga moslashtirish muhimligi ta'kidlandi. Ushbu keng qamrovli baholash Markaziy Osiyodagi korrupsiyaga qarshi kurashning hozirgi holatini tushunishga yordam beradi va kelajakdagi islohotlar uchun muhim sohalarni belgilaydi.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi kurash, Markaziy Osiyo, IHTT, qonunchilik, huquqni qo'llash, islohotlar

АНТИКОРРУПЦИОННЫЕ МЕРЫ В РЯДЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Кудратов Манучехр,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),

Университет Регенсбурга,

руководитель группы молодых исследователей

«Правовой трансфер и правовое развитие в Центральной Азии»

Норов Ильхом Иброхимович,

докторант Университета Регенсбурга,

член группы молодых исследователей

«Правовой трансфер и правовое развитие в Центральной Азии»

Аннотация. В данной статье рассматриваются внедрение и эффективность антикоррупционных механизмов в странах Центральной Азии, включая Казахстан,

Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан. Исследование основано на базовых отчётах ОЭСР за 2024 год в рамках 5-го раунда мониторинга антикоррупционных реформ по Стамбульскому плану действий по борьбе с коррупцией. Проанализированы различные аспекты антикоррупционной деятельности, включая законодательные рамки, практику правоприменения и механизмы международного сотрудничества. Исследование выявило значительные различия в достигнутом прогрессе, а также сохраняющиеся проблемы в регионе. В частности, Казахстан демонстрирует значительные успехи в таких сферах, как прозрачность статистики и преследование высокопоставленных коррупционеров, тогда как другие страны сталкиваются с серьёзными проблемами в законодательстве и его реализации. К общим вызовам можно отнести двойную систему административной и уголовной ответственности, недостаточную ответственность юридических лиц и слабую систему возврата незаконно приобретённых активов. Особую озабоченность вызывают вопросы иммунитета должностных лиц, международного сотрудничества и расследования сложных коррупционных дел. Авторы подчёркивают необходимость усиления регионального взаимодействия и стандартизации антикоррупционных мер, а также важность приведения национальных антикоррупционных механизмов в соответствие с международными стандартами, в частности с Конвенцией ООН против коррупции. Настоящее исследование представляет собой всесторонний анализ текущего состояния борьбы с коррупцией в Центральной Азии и указывает на ключевые направления для будущих реформ.

Ключевые слова: антикоррупционные меры, Центральная Азия, ОЭСР, законодательство, правоприменение, реформы

Introduction

Corruption remains one of the most persistent challenges hindering economic development, governance effectiveness, and institutional trust in Central Asia. Despite numerous reform efforts and international commitments, corruption continues to undermine the rule of law, weaken public institutions, and distort economic competition. The OECD's Fifth Round of Monitoring Baseline Reports (2024) provides a timely opportunity to critically assess the progress, shortcomings, and future prospects of anti-corruption efforts in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan.

This research aims to conduct a comprehensive assessment of the anti-corruption frameworks in Central Asian nations, focusing on legislative implementation, enforcement mechanisms, and international cooperation. While many studies have examined anti-corruption reforms in individual countries or specific aspects such as enforcement or compliance, there remains a lack of a holistic,

comparative regional analysis that identifies common challenges and areas for policy convergence. Addressing this gap is essential for strengthening national frameworks and fostering regional cooperation against corruption.

The study is structured around four key objectives:

- 1) Evaluating the alignment of national legislative frameworks with international standards, particularly the UNCAC requirements;
- 2) Assessing the effectiveness of enforcement mechanisms and prosecution patterns;
- 3) Analyzing the implementation of corporate liability frameworks and private sector regulations;
- 4) Examining the success of asset recovery initiatives and international cooperation mechanisms.

The existing literature on anti-corruption reforms in Central Asia has primarily focused on individual country [1] analyses or specific aspects of anti-corruption efforts [2]. For

instance, some papers analyzing legislation and enforcement in Kazakhstan consider anti-corruption reforms as part of global changes [3], while others focus solely on corruption issues [4]. Other studies examine specific aspects [5], or aspects relevant to anti-corruption measures [6].

It should also be noted that some research adopts a regional analysis methodology [7], while others focus on more detailed, country-specific analyses [8].

However, comprehensive research that evaluates the region's shared challenges—such as weak enforcement, legal inconsistencies, and the need for greater international cooperation—remains limited.

This study contributes to both academic discourse and policy development by providing a comparative analysis of anti-corruption efforts in Central Asia, identifying best practices, persistent challenges, and areas where greater regional and international collaboration is needed. The findings will be particularly relevant as these nations continue to refine their anti-corruption strategies in response to evolving threats, shifting political dynamics, and global accountability standards.

Materials and methods

The research methodology adopted for this study combines quantitative and qualitative approaches to examine the evolution and effectiveness of anti-corruption mechanisms in Central Asian states.

The primary data collection involved comprehensive examination of official documentation from four target countries: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan. This documentation encompassed national anti-corruption laws, implementation reports from the OECD's Fifth Round of Monitoring (2024), enforcement statistics, and official records from anti-corruption bodies. Key performance metrics analyzed included

successful prosecutions, asset confiscation rates, and effectiveness of cross-border cooperation initiatives in corruption cases.

To provide deeper insights into implementation challenges and successes, the study incorporated detailed analyses of significant anti-corruption cases from each country. Case selection criteria emphasized diversity in corruption types, varying enforcement approaches, and different outcomes across jurisdictions. Special consideration was given to cases that demonstrated the practical application of legislative frameworks, particularly in areas such as corporate liability and international asset recovery.

This dual methodological strategy allows for both broad pattern identification and in-depth analysis of specific implementation challenges. The approach particularly illuminates the relationship between legislative frameworks and practical enforcement outcomes, while highlighting regional variations in anti-corruption effectiveness.

Research results

The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) published Baseline Reports of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms in 2024, analyzing anti-corruption reforms under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan for Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, and Uzbekistan.

Legislative Frameworks and Implementation

The foundation of regional anti-corruption efforts was established between 2003 and 2008, when Central Asian nations ratified the United Nations Convention Against Corruption (UNCAC) [9]. The research reveals a problematic dual-track system of administrative and criminal liability for corruption offenses across the region, which creates redundant legal provisions and undermines effective criminal prosecution.

In Tajikistan, Chapter 4 of the Law on Combating Corruption reveals significant legislative gaps [10]. While Article 24 explicitly indicates implementation through criminal or administrative legislation, Articles 25 and 26 remain unclear, with blanket references to “the legislation of the Republic of Tajikistan.” [10] Multiple conflicts exist between various legal instruments, notably between the Criminal Code [11] and Code on Administrative Offences [12], where provisions overlap in addressing bribe-taking. The Criminal Procedural Code [13] undermines corruption-related offense integrity by allowing non-corrupt interpretations of “Abuse of Official Powers,” while the Criminal Code lacks provisions for “offering” or “promising” of bribes as completed crimes.

Kyrgyzstan’s 2012 Law “On Countering Corruption” [14] demonstrates foundational weaknesses in legal definitions. The law adopts an unusually narrow approach to defining corruption, limiting it to situations where officials establish firm connections for illegal benefits. The framework’s treatment of bribery reveals significant limitations, particularly in addressing modern corruption challenges and non-pecuniary benefits.

Corporate Liability and Private Sector Framework

The research identifies substantial gaps in addressing private sector corruption across the region. Kazakhstan’s framework exemplifies this limitation: individual bribe-givers face criminal prosecution under Article 367 [15], while corporate entities receive only administrative penalties under Article 678 [16], falling short of international standards.

The Kyrgyz Republic’s approach to private sector corruption shows significant gaps in coverage and enforcement capacity [17]. The framework fails to adequately address crucial elements of modern business corruption, including the offer or promise

of bribes, their acceptance or solicitation, and non-material forms of corruption. Furthermore, the definition of liable persons within organizations lacks clarity and comprehensiveness.

Immunity Systems and International Cooperation

The immunity regimes across Central Asian nations demonstrate broad protection for officials, with arrest possible only in flagrante delicto cases [18]. The procedures for lifting immunities typically lack specificity and transparency, relying on parliamentary procedures or constitutional court decisions. International cooperation [19] faces significant challenges through dual criminality requirements and minimum imprisonment thresholds for extradition. The absence of specific mutual legal assistance legislation for corruption proceeds further complicates international cooperation [20], with countries largely relying on bilateral agreements rather than comprehensive multilateral frameworks.

Analysis of the research results

Comprehensive Legislative Assessment

The findings highlight critical legislative deficiencies across the region, indicating that while all four Central Asian nations have made efforts to comply with international anti-corruption commitments, significant gaps remain in both substantive and procedural legal frameworks. Tajikistan’s framework demonstrates multiple critical gaps in its alignment with UNCAC requirements, particularly in areas such as illicit enrichment criminalization, asset declaration mechanisms, and provisions for trading in influence [21]. The private-sector bribery regulations also fall short of international standards. Similarly, Kyrgyzstan’s system reveals structural weaknesses through its narrow interpretation of corruption and limited coverage of modern corruption forms, while its mechanisms for corporate liability

and addressing indirect forms of corrupt practices remain insufficient [22].

The lack of alignment with UNCAC standards in private-sector bribery regulations across the region is particularly concerning, as it hinders efforts to combat corruption in commercial transactions and foreign investment. These legislative shortcomings not only impede enforcement but also create loopholes that allow corruption to persist despite formal legal prohibitions.

Enforcement Patterns and Effectiveness

The analysis of enforcement practices reveals significant disparities between statutory provisions and practical implementation across the region. Kazakhstan has demonstrated relative strength through successful prosecution of high-ranking officials, including three vice-ministers in 2023 [23], while maintaining regular publication of detailed enforcement statistics. Uzbekistan shows mixed results with a high rate of imprisonment for high-level corruption convictions but faces challenges in autonomous money laundering prosecutions and demonstrates inconsistent sentencing patterns [24].

Tajikistan continues to face significant challenges with a low rate of high-level corruption investigations and declining public confidence in anti-corruption initiatives [25]. Meanwhile, Kyrgyzstan has shown focused but limited enforcement, emphasizing active and passive bribery cases while struggling with illicit enrichment prosecution and foreign bribery cases [26]. This variation in enforcement effectiveness across the region suggests that without stronger political commitment and institutional capacity, even the best-designed legal frameworks will fail to deliver meaningful results.

Asset Recovery and International Cooperation Analysis

The inability of Central Asian nations to recover assets from corruption-related

crimes, particularly in cross-border cases, underscores fundamental weaknesses in financial investigation capabilities and international cooperation. Kazakhstan has shown success with basic confiscation but struggles with more complex cases involving derivative proceeds and third-party assets [27]. Kyrgyzstan's system requires substantial strengthening in both identification and recovery processes [28], while Tajikistan's confiscation practices raise effectiveness concerns [29]. Given the global nature of corruption networks, regional governments must prioritize the strengthening of mutual legal assistance frameworks and adopt international best practices for asset tracing and recovery.

Statistical Transparency and Monitoring Assessment

Kazakhstan leads the region in statistical reporting through its monthly published statistics and comprehensive central-level data collection system [30]. Other countries show varying degrees of commitment to transparency, with Uzbekistan maintaining central collection but limiting public access [31], Kyrgyzstan lacking comprehensive documentation [28], and Tajikistan requiring significant improvements in both collection and publication practices [29]. Without reliable and publicly accessible enforcement data, it becomes difficult to assess progress, identify systemic weaknesses, and ensure that anti-corruption measures are not merely used as political tools. The absence of detailed statistical monitoring in several countries suggests a deliberate effort to control the narrative around corruption rather than genuinely address it.

Implications and Future Directions

The analysis underscores the need for comprehensive reform across several critical areas. Legislative reforms must focus on harmonizing administrative and criminal liability systems while implementing effective corporate liability

frameworks. Enforcement mechanisms require enhancement through standardized sentencing practices and improved international cooperation procedures [32]. The development of specialized expertise in complex cases and enhanced statistical monitoring would strengthen regional anti-corruption efforts.

The divergence in success rates among Central Asian countries suggests that greater regional cooperation and knowledge-sharing could be highly beneficial. Kazakhstan's relatively advanced enforcement and transparency mechanisms could serve as a model for neighboring states, while countries with weaker systems must prioritize capacity-building and institutional reforms. However, without sustained political commitment, anti-corruption reforms risk remaining superficial or selectively enforced. Ultimately, the success of anti-corruption efforts in Central Asia will depend not only on formal legal changes but also on the willingness of governments to implement and uphold these reforms in practice.

Conclusion

The analysis of anti-corruption frameworks in Central Asia highlights both significant progress and persistent structural deficiencies. While countries like Kazakhstan have demonstrated relative success in prosecution transparency and enforcement reporting, fundamental challenges remain across the region, particularly in corporate liability, asset recovery, and international cooperation. The dual-track administrative and criminal liability system continues to create complexity, and private-sector bribery remains insufficiently addressed in national legislation. These shortcomings hinder the effective prosecution of corruption and the recovery of illicit assets.

To strengthen anti-corruption efforts and align with international standards, the following recommendations should be prioritized:

1) Harmonization of Legislative Frameworks:

- Align national anti-corruption laws with UNCAC and OECD standards to ensure consistency in definitions, criminalization of offenses, and liability mechanisms.
- Address gaps in illicit enrichment criminalization, trading in influence, and private-sector bribery regulations.
- Reform dual-track administrative and criminal liability systems to enhance clarity and efficiency in enforcement.

2) Enhancing Corporate Liability and Private Sector Regulations:

- Establish clear and enforceable corporate liability provisions to hold legal entities accountable for corruption-related offenses.
- Expand liability beyond high-ranking officials to include all employees, agents, and consultants involved in corrupt activities.
- Strengthen mechanisms for detecting and preventing corruption in private sector transactions.

3) Improving Asset Recovery Mechanisms:

- Develop specialized financial intelligence and investigation units to track illicit financial flows and recover proceeds from corruption.
- Strengthen international cooperation agreements on asset tracing, confiscation, and repatriation of stolen assets.
- Introduce mechanisms to facilitate mutual legal assistance (MLA) and reduce bureaucratic barriers in cross-border corruption cases.

4) Enhancing Enforcement and Transparency:

- Improve judicial and prosecutorial independence to ensure corruption cases are handled impartially.
- Strengthen data collection and public reporting on anti-corruption enforcement, ensuring transparency in prosecution statistics and asset recovery outcomes.
- Standardize sentencing practices to avoid inconsistencies and selective enforcement.

5) Strengthening Regional Cooperation:

- Develop unified regional anti-corruption strategies to facilitate cross-border investigations and information exchange.
- Establish joint anti-corruption task forces and regional training programs for investigators and prosecutors.
- Encourage mutual recognition of legal frameworks to enhance cooperation in corruption-related legal proceedings.

Effective anti-corruption reform in Central Asia requires a multi-faceted approach that integrates legislative improvements, institutional capacity-building, and enhanced

regional collaboration [33]. While certain countries have made strides in enforcement transparency, the region as a whole must address systemic weaknesses that allow corruption to persist. The success of these efforts will ultimately depend on sustained political commitment, effective implementation, and continuous monitoring. Greater alignment with international standards, coupled with improved intergovernmental cooperation, will be critical in fostering long-term institutional integrity and reducing corruption across Central Asia.

REFERENCES

1. Rakhmanov S. Review Of Anti-Corruption Legislation of The Republic of Uzbekistan and Issues of Its Further Improvement. *Bulletin of the Academy of the Chief Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan*, 2019, vol. 5, pp. 61–68.
2. Jenkins M., Kukutschka R.M.B., Zúñiga N. Anti-Corruption in Fragile Settings: A Review of the Evidence. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH; 2021. Public procurement: Evidence from Kazakhstan. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 2020, vol. 24 (4), pp. 19–34.
3. Cornell S. E., Starr S. F., Barro A. Political and economic reforms in Kazakhstan under president Tokayev. Silk Road Paper. Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, 2021.
4. Khamitov Z., Knox C., Junusbekova G. Corruption, public procurement and political instability in Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 2022, vol. 42 (1), pp. 89–108.
5. Mitskaya E. Fighting corruption in Kazakhstan by force of criminal law. Cosmopolitan Civil Societies. *An Interdisciplinary Journal*, 2023, vol. 15 (2), pp. 3–8.
6. Dairabayeva N.K., Aitmukhanova D.U., Zhagypar Z., Shamenova S.Z. Bakytova A.Z. Public Procurement: Evidence from Kazakhstan. *Legal Ethical and Regul*, 2021, Iss. 24, pp. 1–6.
7. Chayes S. The Structure of Corruption: a Systemic Analysis Using Eurasian Cases. 2016. Available at: https://carnegieendowment.org/files/CP274_Chayes_EurasianCorruptionStructure_final1.pdf
8. Gogidze L. Uzbekistan: Corruption and anti-corruption. Bergen: U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute 2024.
9. United Nations Convention against Corruption. 2003.
10. The Law of the Republic of Tajikistan no. 1714. On Combating Corruption. 2020.
11. The Criminal Code of the Republic of Tajikistan No. 575. 1998.
12. The Code on Administrative Offences of Tajikistan. 2008.
13. The Criminal Procedure Code of Tajikistan. 2009.
14. The Law of the Kyrgyz Republic No. 153. On Countering Corruption. 2014.
15. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. No. 2014, 226-V.
16. The Code of Administrative Offenses. No. 2014, 235-V.
17. The Criminal Code of the Kyrgyz Republic. 2021. No. 127.

18. OECD. Istanbul Anti-Corruption Action Plan 5th Round Monitoring: Pilot Overview and Procedures, OECD Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia. 2021.
19. Convention on Legal Aid and Legal Relations in Civil, Family and Criminal Cases, adopted in Minsk. 1993.
20. UNODC. International Legal Cooperation Network for Central Asian and South Caucasus Countries. Plenary Session 2021: Overview and Recommendations. 2021.
21. Legislative guide for the implementation of the United Nations Convention against Corruption, 2nd Ed. New York 2012.
22. OECD. Anti-Corruption Reforms in Kyrgyzstan: 4th round of monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publishing, Paris, 2018. DOI:/10.1787/8d7d7065-en
23. Samyye gromkiye dela o korruptsii v Kazakhstane [The most high-profile corruption cases in Kazakhstan]. 2023. Available at: <https://www.inform.kz/ru/kakie-gromkie-zaderzhaniya-chinovnikov-proizoshli-v-kazahstane-s-nachala-goda-3c2463>
24. Anti-Corruption Digest. Corruption in Eastern Europe & Central Asia is on the rise. 2019. Available at: <https://anticorruptiondigest.com/2019/02/05/corruption-in-eastern-europe-central-asia-is-on-the-rise/#axzz5pVaWYDXg>
25. OECD. Anti-Corruption Reforms in Tajikistan: 4th round of monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publ., Paris, 2017. DOI: 10.1787/fe4fe529-en
26. OECD. Anti-Corruption Reforms in Eastern Europe and Central Asia: Achievements and Challenges, 2009-2013. Combating Corruption in Eastern Europe and Central Asia, 2013. Available at: <http://www.oecd.org/corruption/acn/library/>
27. OECD. Anti-Corruption Reforms in Kazakhstan: 4th round of monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publ., Paris, 2017. DOI:10.1787/f6d3e193-en
28. OECD. Baseline Report of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms in Kyrgyzstan: The Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publ., Paris, 2024. DOI: 10.1787/187f45b3-en
29. OECD. Baseline Report of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms in Tajikistan: The Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publ., Paris, 2024. DOI: 10.1787/2f2a2398-en
30. OECD. Baseline Report of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms in Kazakhstan : The Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publ., Paris, 2024. DOI: 10.1787/c9652173-en
31. UNODC. Overview of the Implementation of the United Nations Convention against Corruption. Summary: Uzbekistan. Seventh Session, Vienna, 2016.
32. United Nations Office on Drugs and Crime. Implementation of the United Nations Convention against Corruption: Criminalization, Law Enforcement and International Cooperation. 2nd Ed. Vienna, 2017.
33. The costs of corruption: values, economic development under assault, trillions lost, says Guterres. Official website of the United Nations, 2018.

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.01.2025
 Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
 Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./SJTD3371

UDC: 328.185+004.6(045)(575.1)

KORRUPSIYANING OLDINI OLISHDA MA'LUMOTLARNING TAQSIMLANGAN REYESTRI (BLOKCHEYN) TEXNOLOGIYASI AHAMIYATI

Meliyev Xudoyor Xurramovich,
 yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
 ORCID: 0009-0003-9431-0172
 e-mail: legaluz15@gmail.com

Annotatsiya. Dunyo mamlakatlarida ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri (blokcheyn) texnologiyasidan foydalanish tobora ahamiyat kasb etib bormoqda. Jahon tajribasida korrupsiyaning oldini olishda raqamli ma'lumotlarni xavfsiz va shaffof tarzda saqlash uchun ushbu texnologiyadan keng foydalaniladi. O'zbekistonda ham bu borada raqamli innovatsiyalar imkoniyatlaridan, xususan, blokcheyn texnologiyasidan foydalanish muhim hayotiy ahamiyatga ega. Maqolada ma'lumotlarni xavfsiz va shaffof tarzda saqlash uchun foydalaniladigan zamonaviy texnologiya – blokcheyn tushunchasi, mazmuni va uning raqamlashtirishda tutgan o'rni ko'rib chiqilgan. Davlat xizmatlarini raqamlashtirishda shaffoflikni oshirish orqali korrupsiyani kamaytirish davlat muassasalariga nisbatan ishonchni mustahkamlashga ham yordam beradi. Bu esa mavzuning qanchalar dolzarbligini belgilaydi. Muallif O'zbekistonda ham bu texnologiyani rivojlantirishning ayrim huquqiy va institutsional jihatlarini, jumladan, sohaga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, davlat xizmatlarini ko'rsatishda idoralararo elektron hamkorlikni kengaytirish va mavjud ma'lumotlar bazasini raqamlashtirish borasida mamlakatimizda qabul qilingan qonunchilik normalarini o'rgangan. Shu bilan birga, maqolada ma'lumotlarning ishonchliligi, xavfsizligini ta'minlashda, korrupsiyaning oldini olishda blokcheynning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, tadqiqotda ushbu texnologiyani turli sohalarida qo'llash bo'yicha xalqaro tajribalar qiyosiy-huquqiy tahlil, sintez, kuzatish metodlari asosida tahlil qilingan. Xulosada tahlillar natijalariga ko'ra korrupsiyaga qarshi kurashishda blokcheyn texnologiyasidan foydalanish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri, blokcheyn, raqamlashtirish, korrupsiyaning oldini olish, ma'lumotlar bazalari, reyestr, nomarkazlashtirish, ochiqlik, o'zgarmaslik

ЗНАЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАСПРЕДЕЛЁННОГО РЕЕСТРА ДАННЫХ (БЛОКЧЕЙНА) В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ КОРРУПЦИИ

Мелиев Худойёр Хуррамович,
 доктор философии по юридическим наукам (PhD)

Аннотация. Технология распределённого реестра (блокчейн) приобретает всё большую значимость в различных странах мира. В международной практике она широко применяется для обеспечения безопасного и прозрачного хранения цифровых данных, в том числе в целях предотвращения коррупции. В Узбекистане также актуально использование возможностей

цифровых инноваций, в частности технологии блокчейн, что имеет важное практическое значение. В статье рассматриваются понятие, содержание и роль блокчейна в цифровизации данных, а также его применение для их безопасного и прозрачного хранения. Повышение прозрачности в процессе цифровизации государственных услуг способствует снижению коррупции и укреплению доверия к государственным учреждениям, что подчёркивает актуальность данной темы. Автор исследует правовые и институциональные аспекты развития этой технологии в Узбекистане, включая внедрение современных информационно-коммуникационных технологий, расширение межведомственного электронного взаимодействия при предоставлении государственных услуг и цифровизацию существующих баз данных. Также в статье рассматривается значение блокчейна для обеспечения надёжности и безопасности данных, а также для предотвращения коррупции. Кроме того, в исследовании представлен сравнительно-правовой анализ международного опыта применения технологии блокчейн в различных сферах с использованием методов синтеза, наблюдения и правового анализа. В заключении на основе проведённого анализа предложены рекомендации по использованию блокчейна в борьбе с коррупцией.

Ключевые слова: распределённый реестр данных, блокчейн, цифровизация, предотвращение коррупции, базы данных, реестр, децентрализация, прозрачность, неизменяемость

THE SIGNIFICANCE OF DISTRIBUTED DATA REGISTER (BLOCKCHAIN) TECHNOLOGY IN PREVENTING CORRUPTION

Meliev Khudoyor Khurramovich,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. The use of distributed data registry (blockchain) technology is becoming increasingly important in countries around the world. In global practice, this technology is widely used to safely and transparently store digital data in the prevention of corruption. In Uzbekistan, the use of digital innovation capabilities, particularly blockchain technology, is of great importance in this regard. The article examines the concept, content, and role of blockchain - a modern technology used for secure and transparent data storage - in digitalization. Reducing corruption by increasing transparency in the digitalization of public services will also help to strengthen trust in public institutions. This determines the relevance of the topic. The author also analyzed some legal and institutional aspects of the development of this technology in Uzbekistan, including the legislative norms adopted in our country on the widespread introduction of modern information and communication technologies into the sphere, the expansion of interagency electronic cooperation in the provision of public services, and the digitization of existing databases. The role of blockchain in ensuring the reliability and security of data and preventing corruption has been studied. Also, in the study, international experience in the application of this technology in various fields was analyzed based on the methods of comparative legal analysis, synthesis, and observation. In the conclusion, based on the results of the analysis, proposals were put forward for the use of blockchain technology in the fight against corruption.

Keywords: distributed data registry, blockchain, digitalization, prevention of corruption, databases, registry, decentralization, transparency, immutability

Kirish

Joriy asrda paydo bo'lgan va raqamlashtirish sohasida muvaffaqiyatli texnologiyalardan biri ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri yoki blokcheyn hisoblanadi.

Blokcheynga sodda qilib "raqamli ma'lumotlarni xavfsiz va shaffof tarzda

saqlash uchun foydalaniladigan zamonaviy texnologiya" deb ta'rif berishimiz mumkin. U ma'lumotlarni bir zanjirga ulangan bloklar ko'rinishida saqlaydi. Har bir blokda ma'lumot va o'tmish bilan bog'liqlik mavjud. Bu uning buzilmasligini va ma'lumotlarni o'zgartirib bo'lmasligini ta'minlaydi.

Blokcheynning ommalashuvi 2008-yilda Satoshi Nakamoto tomonidan chop etilgan "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" [1] maqolasi bilan bog'lanadi. Taklif etilgan texnologiyaning asosiy vazifasi ish-tirokchilar o'rtasida ishonch munosabatlari mavjud bo'lmagan sharoitda tranzaksiyalar haqida yozuvlar reyestrini yaratish mexanizmini ishlab chiqish, ya'ni biron-bir ishtirokchi yozuvni o'chira olmaydigan yoki soxtalash-tira olmaydigan tranzaksiyalar jurnalini tuzishdan iborat edi. Ishonchli muhitning asosiy prinsipi jurnalning saqlanishini markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizimga o'tkazish va uning o'ziga xosligini kafolatlash mexanizmidir [2].

Material va metodlar

Maqolada korrupsiyaning oldini olishda raqamli ma'lumotlarni xavfsiz va shaffof tarzda saqlash uchun foydalaniladigan blokcheyn texnologiyasi va uning istiqbollari o'rganilgan. Tadqiqotda ushbu texnologiyani turli sohalarida qo'llash bo'yicha xalqaro tajribalar qiyosiy-huquqiy tahlil, sintez, kuzatish metodlari asosida tahlil qilindi. Shuningdek, bu borada milliy huquqiy asoslar va infratuzilma yaratishga ehtiyoj sezilayotgani ta'kidlandi. Xulosada ushbu texnologiyani korrupsiyaning oldini olishda qo'llash bo'yicha takliflar berildi.

Tadqiqot natijalari

Bugungi kunda blokcheyn texnologiyasi AQSh, Xitoy, Shveysariya, Singapur, Yaponiya, Germaniya, Kanada, Salvador singari mamlakatlarda turli sohalarida muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda.

Blokcheyn texnologiyasini o'rganishga ixtisoslashgan "Blockchain council" [3] sayti ma'lumotlariga ko'ra, ko'plab boshqa davlatlar ham blokcheynni qisqa fursatlarda qabul qilishga tayyor va albatta, yaqin yillar ichida uning o'sishi, kengayishi kutilmoqda. Blokcheyn havaskorlari bu rivojlanish internetning keng yoyilishidan ancha farqli bo'lishini taxmin qilishyapti. Ba'zi davlatlar yangi texnologiyani qabul qilishni qo'llab-quvvatlayotgan

bo'lsa, boshqalari esa blokcheyn va kriptovalyutaga nisbatan shubha bilan qaramoqda. Ammo har ikki turdagi davlatlar ham blokcheyn rivojlanishini rag'batlantiryapti.

Tadqiqotlar jahonda blokcheyn bozori kapitalizatsiyasi 1,23 trln dollardan oshayotganini ko'rsatmoqda. Ko'plab hisobotlarga ko'ra, 2030-yilga borib, global yalpi ichki mahsulot faqat blokcheyn texnologiyasidan foydalanish orqali 2,8 trln AQSh dollariga oshishi mumkin, bu uni jahon iqtisodiyotining muhim hissasiga aylantirib qo'yadi [4].

E'tiborlisi shundaki, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tizimida blokcheyn bo'yicha jiddiy ishlar olib borilmoqda: standartlar ishlab chiqilmoqda, huquqiy jihatlar o'rganilmoqda va blokcheyn texnologiyasini qo'llash bo'yicha pilot loyihalar amalga oshirilmoqda. Blokcheyn texnologiyasi asosidagi ilovalar turli loyihalar va operatsiyalarda yakka holda yoki birgalikda jami o'nta tashkilot tomonidan qo'llanadi [5].

Xalqaro standartlashtirish tashkiloti ushbu texnologiyani rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi va uning barcha foydalanuvchilari yagona tilda gapirishiga kafolat berish uchun intilmoqda. Bu harakatlarning amaliy natijasi o'laroq, 2022-yilda tashkilot o'zining alohida hujjatini [6] qabul qildi.

Qayd etilgan ma'lumotlar blokcheyn texnologiyasining istiqbolini ko'rsatish bilan birga, uni rivojlantirish uchun milliy darajada huquqiy asoslar va infratuzilma yaratish zaruratini paydo qiladi.

2018-yil 3-iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kriptofektivlar aylanmasi sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3832-son qarori qabul qilingan. Qarorda blokcheyn texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish sohasida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda amaliy ish ko'nikmalariga ega malakali

kadrlarni tayyorlash, xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasini hisobga olgan holda bu texnologiyalarni joriy etish uchun zarur huquqiy bazani yaratish, davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish va raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish bo'yicha eng muhim vazifalar sifatida belgilangan.

Ushbu qaror asosida 2018-yil 2-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli ishonch" raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3927-sonli qarori qabul qilingan (Hujjat ayni paytda kuchini yo'qotgan). Ushbu qaror bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligining davlat muassasasi shaklidagi "Raqamli ishonch" raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tashkil etilib, xususan, quyidagilar uning asosiy vazifalari etib belgilandi:

- raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sohasidagi, shu jumladan, "blokcheyn" texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq loyihalarni davlat-xususiy sheriklik shartlarida amalga oshirish uchun investorlarning mablag'larini jalb etish va birlashtirish;

- blokcheyn texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish sohasida kadrlar tayyorlash bo'yicha o'quv tadbirlari va boshqa tadbirlarni o'tkazish;

- blokcheyn texnologiyalarini joriy etish va kripto-aktivlar aylanmasi uchun platformalar tashkil etish hisobiga yanada rivojlantirish borasidagi, ayniqsa, yoshlarning tashabbuslari (startaplari)ni qo'llab-quvvatlash;

- kripto-aktivlar aylanmasi va blokcheyn texnologiyalari sohasida yetakchi xorijiy va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni tashkil etishda, shu jumladan, yuqori malakali chet el mutaxassislarini jalb etishda texnik ko'makni ta'minlash.

Biroq "Raqamli ishonch" raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi faoliyati samarasizligi va bosh-

qa qator sabablar tufayli jamg'armani tashkil etish to'g'risidagi qaror davlat rahbarining 2021-yil 19-iyuldagi "Raqamli ishonch" raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash jamg'armasini tugatishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5187-sonli qaroriga asosan o'z kuchini yo'qotdi. Faoliyati davomida ushbu jamg'arma tomonidan blokcheyn texnologiyasi bo'yicha qilingan ishlarni sezilarli deb bo'lmaydi. Jamg'arma faoliyati tugatilishi bilan uning blokcheyn texnologiyalari sohasidagi vazifa va vakolatlari boshqa davlat tuzilmalariga o'tkazilmadi. Bu esa ushbu yo'nalish bo'yicha ishlarning birmuncha susayishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3150-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi to'g'risida"gi nizomning 8-bandiga ko'ra, agentlikning asosiy vazifalaridan biri davlat boshqaruvi va turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri texnologiyasini va boshqa eng yangi texnologiyalarni joriy etish bo'yicha loyihalarni tashabbus qilish va ilgari surishga ko'maklashish hisoblanadi.

Davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirishning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Milliy strategiyasi ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida sohaga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, davlat xizmatlarini ko'rsatishda idoralararo elektron hamkorlikni kengaytirish va mavjud ma'lumotlar bazasini raqamlashtirish, konfidensial axborotlarning xavfsizligini ta'minlashda blokcheyn texnologiyalariga asoslangan raqamli transformatsiya orqali davlat xizmatlari ko'rsatishning innovatsion yondashuvlarini joriy etish belgilangan.

Tadqiqot natijalari tahlili

Davlat xizmatlarini raqamlashtirishda shaffoflikni oshirish orqali korrupsiyani ka-

maytirish davlat muassasalariga nisbatan ishonchni mustahkamlashga yordam beradi. O'zbekistonda ham bu borada raqamli innovatsiyalar imkoniyatlaridan, xususan, blokcheyn texnologiyasidan foydalanish muhim hayotiy ahamiyatga ega.

Bugungi kunda mahalliy va xalqaro miqyosda ishlab chiqilgan ko'plab yangi raqamli ilovalar fuqarolarga litsenziyalar va ruxsatnomalar olish uchun murojaat qilish, yuridik maslahat olish, shuningdek, korrupsiya va poraxo'rlik holatlari haqida xabar berish uchun samarali vositalarni taqdim etdi.

"Davlat organlarida blokcheyn texnologiyasini qo'llash aholi turmush darajasini yaxshilash, tengsizliklarni kamaytirish va oldinga "sakrash"ga yordam beradi" – degandi YIning O'zbekistondagi elchisi Charlotta Adrian va BMTTDning O'zbekistondagi doimiy vakili Matilda Dimovska [7].

Shuni ta'kidlash kerakki, blokcheyn texnologiyasini respublikamizda davlat xizmatlari, xususan, FHDY organlari faoliyati sohasida "FHDY yagona elektron arxivi" axborot tizimida qo'llash ijobiy natija berdi.

Blokcheyn texnologiyasi reyestrni rivojlantirishning yangi bosqichi bo'lib, mol-mulk aktivlari, pul, yuridik hujjatlar, ya'ni tuzilgan va qayd etilgan ma'lumotlarning holati haqidagi yozuvlarni o'z ichiga oladi. Bu esa papiirus, pergament yoki qog'ozdagi reyestrni almashtirishga olib boradi. Blokcheyn raqamli protokoli tranzaksiyalarni yozish, ishlab chiqish va himoya qilish imkonini bergan holda tarmoq ishtirokchilari o'rtasida o'ziga xos ishonch darajasini o'rnatishi mumkin. Bu ishtirokchilar o'zgalarning sa'y-harakatlari bilan ma'lumotlarning haqiqiylikini tekshirish va tasdiqlashlari mumkin [8].

Ushbu texnologiya haqida tadqiqot olib borgan A.V. Matyushkinaning fikricha, korrupsiyadan samarali himoya qilish imkoniyati yo'q paytda davlat jamiyatning iqtisodiy va siyosiy hayotiga blokcheyn texnologiyalarini joriy etish bo'yicha yanada qat'iyroq qadamlar tashlashi uchun jiddiy shart-sharoitlar

paydo bo'lgan. Bu, oxir-oqibat, jinoiy guruhlardan orqada qolib ketmaslik va nomarkazlashgan raqamli platformalarni o'z faoliyatiga joriy qilish orqali rivojlangan davlatlarni oltinga o'tkazib yubormaslik uchun zarur [9].

Tahlillar blokcheyn texnologiyasini korrupsiyaning oldini olishda umumprofilaktik vosita sifatida ishlatish qatorida korrupsiyaga qarshi kurashuvchi maxsus vosita sifatida ham foydalanish imkoniyati mavjudligini ko'rsatmoqda.

I.A. Gumarov va D.M. Faraxiyevlarning fikricha, korrupsiyaga qarshi kurashish jarayoniga blokcheyn tizimlarini joriy etish juda samarali hisoblanadi. Ularning aytishicha, blokcheyn texnologiyasi murakkab, yuqori texnologiyali va ko'p funksiyali mexanizm bo'lib, u katta hajmdagi ma'lumotlarni, shu jumladan, korrupsiya bilan bog'liq ma'lumotlarni tez va samarali qayta ishlashga yordam beradi [10].

Bu texnologiya shaxs hujjatlarini rasmiylashtirish yoki o'z harakatlarini tasdiqlash zarurati talab etiladigan davlat xizmatlarining deyarli har qanday segmentiga joriy etilishi mumkin. Ko'pincha bu texnologiyani davlat reyestrilarini shakllantirish, katta miqdordagi ma'lumotlarni saqlash va axborotning haqqoniylikini tasdiqlash zarurati haqida gap ketganda qo'llaydilar [11].

Ushbu fikrlarga qo'shilgan holda davlat xizmatlari ko'rsatish sohasida blokcheyn texnologiyasini keng qo'llash taklif etiladi. Ushbu texnologiyani qo'llashning afzalliklari nomarkazlashtirish, ochiqlik va o'zgarmaslikdir. Nomarkazlashtirilgan tarmoq g'oyasi foydalanuvchilarni uchinchi shaxslarning xizmatlaridan foydalanish zaruratidan xalos qilishdan iborat. Agar axborot olish yoki ko'chmas mulkni ro'yxatga olish kerak bo'lsa, buni har qanday vaqtda tashqi vositachilarni jalb qilmasdan amalga oshirish mumkin. Nomarkazlashtirish tarmoqning foydalanuvchidan foydalanuvchiga ishlashini anglatadi. Bu ma'noda hujjat almashuv xarajatlari va muddatlarini sezilarli darajada qisqartirish mumkin.

Soha mutaxassislarining fikriga ko'ra, uning ochiqqligi foydalanuvchilarga bir tomondan maxfiylikni, ikkinchi tomondan esa tarmoqdagi ma'lumotlarning to'liq mavjudligi va ochiqqligini ta'minlaydi. Tarmoqdagi har bir foydalanuvchining shaxsiyati murakkab kriptografiya yordamida shifrlangan va faqat ommaviy manzil bilan ko'rsatiladi. Foydalanuvchilarning shaxsiyati shifrlangan bo'lsa ham, tarmoq ma'lum manzil bo'yicha amalga oshirilgan barcha operatsiyalarni ko'rish imkonini beradi. Shunday qilib, tarmoqning maxfiyligi va ochiqqligi bir vaqtda ta'minlanadi.

Blokcheyn texnologiyasining o'zgarasligi ma'lumotlar bazasidagi har bir yangi yozuvning avvalgisi bilan bog'langanligida ko'rinadi. Bloklarga har qanday o'zgartish yoki qo'shimcha kiritish barcha qolgan bloklarning o'zgarishiga olib keladi. Shu bilan birga, o'zgarishdan keyingi barcha bloklar haqiqiy emas deb hisoblanadi. Aslida bu tarmoq ichida qo'llanadigan kuchli kriptografik ma'lumotlarni himoyalashdir. Bir marta kiritilgan yozuvni soxtalashtirish yoki o'chirish mumkin emas. Ushbu nomarkazlashtirilgan tizim ochiqlik va o'zgaraslik tufayli korrupsiya va turli xil firibgarliklarni yo'q qilish imkoniyatiga ega.

Blokcheyn standart ma'lumotlar bazalarining eng muhim afzalliklaridan biri ma'lumotlarning soxtalashtirilishidan yuqori darajada himoyalanganligidir. Davlat blokcheyn-reyestrlariga kiritilgan fuqarolar, ko'chmas mulk, kompaniyalar, sertifikatlar, diplomlar, mulk huquqlari bo'yicha ma'lumotlarni o'zgartirish deyarli imkonsiz. Bunday ishonchlilik darajasi reyestr ma'lumotlaridan to'laonli huquqiy ahamiyatga ega hujjatlar sifatida foydalanish imkonini beradi. Chunki blokcheyn-reyestrda yozuv har qanday imzoli va muhrlangan qog'ozdan haqqoniyroq, shu bilan birga, har vaqt va hamma joyda mavjud bo'ladi [11].

Ayrim tadqiqotchilar blokcheyn tizimidan foydalanishning ba'zi kamchiliklarini ko'rsatib o'tishgan. Birinchisi – yetarlicha

qimmat texnologiya bo'lib, unda *Proof-of-Work* (bajarilgan ishni isbotlash) konsensus algoritmi qo'llanadi, uning samaradorligi tarmoq tizimlarini xakerlik hujumlari (Dos hujumlari) va spamdan himoya qilish – ma'lumotlarni reklama xususiyatidagi axborotlar bilan ta'minlashni xohlamagan shaxslarga yuborishda ko'rinadi. Ya'ni bunday tizimni yaratish, texnik bazani tashkil etish va blokcheynni muayyan sohaga joriy etish juda katta xarajatni talab qiladi. Ikkinchi kamchilik blokcheynni joriy qilish bilan bog'liq: katta hududlarda bu texnologiyadan foydalanish ko'lamli tufayli tizimga yuklama ortishi va u ishdan chiqishi mumkin. Masalan, bitta tranzaksiya to'rtidan besh soatgacha davom etishi mumkin. Uchinchisi – blokcheyn tizimlariga ixtisoslashgan IT-mutaxassislarining yetishmasligi [12].

Qator davlatlar korrupsiyaga qarshi kurashishda ushbu texnologiyadan samarali foydalanib kelmoqda. Misol uchun, Daniya Tashqi ishlar vazirligining hisobotiga ko'ra, blokcheyn va Big Data texnologiyasi ma'muriy va siyosiy korrupsiyaga qarshi kurashishda qo'llanishi mumkin. Blokcheyndan korrupsiyaga qarshi kurashish vositasi sifatida ishonch bilan foydalanish mumkin, chunki bu texnologiya ma'lumotlarning shaffofligi va o'zgarasligini ta'minlaydi. Vazirlikning so'zlariga ko'ra, tranzaksiyalarning shaffof kuzatuvni pora olish ehtimolini kamaytiradi, faqat taqsimlangan reyestrga to'g'ri ma'lumotlar kiritilgan taqdirda bu mumkin bo'ladi [13].

A.V. Anosovning fikricha, blokcheynning qo'llanishi tufayli turli ma'lumotlar, jumladan, davlat xizmatlari ko'rsatish sohasiga oid ma'lumotlarni hisobga olish va ro'yxatdan o'tkazishning to'liq avtonom va kriptografiya usullari bilan himoyalangan tizimini tashkil qilish imkoniyati paydo bo'ladi [14].

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu texnologiyaning davlat xizmatlarida, davlat reyestrlarida va ma'lumot bazalarida qo'llashni

kengaytirish, uning imkoniyatlaridan samarali foydalanish, xususan, korrupsiyaning oldini olishdagi potensialidan to'laqonli foydalanish maqsadida blokcheyn texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturini ishlab chiqish va qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Dasturda davlat idoralari xodimlari-

ning ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri texnologiyasini joriy etish asosida professional tayyorgarlik darajasini oshirish va bu borada ilg'or xorijiy davlatlarning yuqori malakali mutaxassislarini jalb qilish, zarur tadqiqot ishlarini amalga oshirish singari chora-tadbirlar qamrab olinishi kerak.

REFERENCES

1. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2008. Available at: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
2. Kachan D. A. Teknologii raspredelennikh reestrov i perspektivii ikh ispolzovaniya v sisteme obrazovaniya [Distributed ledger technologies and prospects for their use in the education system]. Available at: <https://dt.bsuir.by/jour/article/viewFile/116/81>
3. Reorient, Rethink, Revolutionize. Available at: <https://www.blockchain-council.org/>
4. Top 10 Countries Leading Blockchain Technology In The World. Available at: www.blockchain-council.org/blockchain/top-10-countries-leading-blockchain-technology-in-the-world/
5. Primeneniye tekhnologii blokcheyn v sisteme Organizatsii Obyedinennykh Natsiy: na puti k sostoyaniyu gotovnosti [Application of Blockchain Technology]
6. United Nations System: Towards a State of Readiness. Available at: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g21/067/90/pdf/g2106790.pdf>
7. Blockchain and distributed ledger technologies – Reference architecture. Available at: <https://docs.cntd.ru/document/728250232>
8. Blokcheyn texnologiyasi odamlar uchun davlat xizmatlaridagi shaffoflik va qulaylikni qanday yaxshilaydi? [How can blockchain technology improve transparency and convenience in government services for people?]. Available at: <https://www.gazeta.uz/uz/2022/08/26/blockchain-technology/>
9. Kosisiin F.G. Tsifrovyye tekhnologii sovremennogo obshchestva: pro et contra [Digital technologies of modern society: pro et contra] 2021, pp. 134–146. DOI: 10.34823/SGZ.2021.5.51674.
10. Matyushkina, A.V. Blokcheyn-platforma – net povoda dlya korruptsii [Blockchain platform – no reason for corruption]. *Humanitarian and Political-legal Studies*, 2018, vol. 3 (3), p. 42.
11. Gumarov I. A., Faraxiyev D. M. Tekhnologiya blokcheyn kak sredstvo protivodeystviya korruptsii [Blockchain technology as a means of combating corruption]. *Scientific Component*, 2022, vol. 1 (13), pp. 81–88. DOI: 10.51980/2686-939X_2022_1_81
12. Kurbatova O.V., Sakulina L.L. Gosudarstvennyye uslugi v usloviyakh tsifrovizatsii gosudarstvennogo upravleniya [Public services in the context of digitalization of public administration]. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2020, vol. 4, pp. 186–189.
13. Kulikov A.V., Simvolokova D.A. Sovremennyy sposob bor'by s korruptsiyey – ispol'zovaniye tekhnologii blokcheyn [A modern way to fight corruption is to use blockchain technology]. DOI: 10.24412/2071-6184-2021-4-36-42
14. Daniya rassmatrivayet blokcheyn kak sredstvo bor'by s korruptsiyey [Denmark Sees Blockchain as Anti-Corruption Tool]. Available at: <https://bits.media/daniya-rassmatrivaet-blokcheyn-kak-sredstvo-borby-s-korruptsiyey/>
15. Anosov A.V. Tsifrovyye determinanty korruptsionnoy prestupnosti [Digital Determinants of Corruption Crime]. *Labor Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2023. vol. 1 (65), p. 82. DOI: 10.24412/2072-9391-2023-165-77-85

Kelib tushgan / Получено / Received: 14.12.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./ECYD8291

UDC: 343.36(045)(575.1)

СМЕШАННЫЙ ВЕДОМСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ КОРРУПЦИИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ

Сафаров Темур Уктамович,

доктор философии по юридическим наукам (PhD), прокурор
Правоохранительной академии Республики Узбекистан

ORCID: 0000-0002-2428-3653

e-mail: t.safarov@proacademy.uz

Аннотация. Статья посвящена исследованию ведомственных механизмов контроля коррупции смешанной формы, включающих финансовые и нефинансовые инструменты выявления и предотвращения коррупционных действий. Автор подчёркивает значимость этических стандартов и управления конфликтами интересов, опираясь на международную практику и положения Конвенции ООН против коррупции. В ходе исследования выявлены ключевые недостатки существующей системы: отсутствие единого этического кодекса, недостаточная правовая регламентация понятия «государственный служащий», а также отсутствие чётких норм, регулирующих вопросы получения подарков. В статье рассматриваются международные подходы к решению этих проблем, включая принципы управления Top-to-down и специализированные законодательные акты. Научный анализ основывается на правовом и социологическом подходах, включает эмпирические исследования и сравнительное изучение международного опыта. Автор акцентирует внимание на необходимости системного подхода, предполагающего создание единых стандартов для государственных служащих, формирование правосознания и правовой культуры, а также внедрение эффективных механизмов внутреннего контроля. В заключение предлагается разработка единого Кодекса этики государственных служащих Республики Узбекистан, что позволит унифицировать и повысить эффективность антикоррупционных мер. Статья представляет собой важное исследование, подчёркивающее необходимость комплексного подхода к борьбе с коррупцией. Однако недостаточная реализация существующих мер требует более детального анализа причин их неэффективности. Предложенные рекомендации, включая разработку этического кодекса, обоснованны, однако их успешное внедрение потребует значительных организационных усилий и политической воли.

Ключевые слова: ведомственные механизмы, смешанная форма контроля, противодействие коррупции, этические стандарты, оценка коррупционных рисков, управление конфликтами интересов, Конвенция ООН против коррупции, государственные служащие, декларация интересов

DAVLAT ORGANLARIDA KORRUPSIYANI ARALASH IDORAVIY NAZORAT QILISH

Safarov Temur Uktamovich,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi prokurori,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqola korrupsiyaning aralash shakllarini nazorat qilishning idoraviy mexanizmlarini organishga bag'ishlangan. Bu mexanizmlar korrupsiyaviy harakatlarni aniqlash va oldini olish uchun moliyaviy hamda nomoliyaviy instrumentlarni o'z ichiga oladi. Muallif xalqaro amaliyot va BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi qoidalariga tayangan holda axloqiy me'yorlar hamda manfaatlar to'qnashuvining ahamiyatini ta'kidlaydi. Tadqiqot davomida mavjud tizimdagi kamchiliklar: yagona Axloq kodeksining yo'qligi, "davlat xizmatchisi" tushunchasi huquqiy jihatdan yetarlicha tartibga solinmagani va sovg'alar olish masalalarini tartibga soluvchi aniq me'yorlarning yo'qligi aniqlandi. Maqolada ushbu muammolarni hal qilish bo'yicha xalqaro yondashuvlar, jumladan, "Top-to-down" boshqaruv tamoyillari va maxsus qonun hujjatlari ko'rib chiqildi. Ilmiy tahlil huquqiy va sotsiologik yondashuvlarga asoslangan bo'lib, empirik tadqiqotlar hamda xalqaro tajribalarni taqqoslashni o'z ichiga oladi. Muallif tizimli yondashuvga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi, bu esa davlat xizmatchilari uchun yagona standartlarni ishlab chiqishni, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishni, shuningdek, ichki nazorat mexanizmlarini joriy etishni nazarda tutadi. Xulosada O'zbekiston Respublikasi davlat xizmatchilari uchun yagona Axloq kodeksini ishlab chiqish taklif etiladi, bu korrupsiyaga qarshi kurash choralari birxillashtirish va ularning samaradorligini oshirish imkonini beradi. Maqola korrupsiyaga qarshi kurashishda kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydigan muhim tadqiqot hisoblanadi. Biroq mavjud choralarning samarasizligi sabablarini batafsil tahlil qilish zarur. Taklif etilgan tavsiyalar, jumladan, Axloq kodeksini ishlab chiqish taklifi asosli, biroq ularni muvaffaqiyatli joriy etish uchun tashkiliy sa'y-harakatlar va siyosiy iroda talab qilinadi.

Kalit so'zlar: idoraviy mexanizmlar, aralash nazorat shakli, korrupsiyaga qarshi kurashish, axloq me'yorlari, korrupsiya xavflarini baholash, manfaatlar to'qnashuvini boshqarish, BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi, davlat xizmatchilari, manfaatlar deklaratsiyasi

MIXED DEPARTMENTAL CONTROL OF CORRUPTION IN STATE BODIES

Safarov Temur Uktamovich,
Prosecutor of the Law Enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. The article is dedicated to the study of departmental mechanisms of a mixed form of corruption control, encompassing financial and non-financial instruments for detecting and preventing corrupt actions. The author emphasizes the importance of ethical requirements and conflict of interest management, drawing on international practices and the provisions of the UN Convention against Corruption. The study identified shortcomings in the current system, such as the lack of a unified Code of Ethics, insufficient legal regulation of the term "public servant," and inadequate rules regarding the acceptance of gifts. The article provides examples of international approaches to addressing these issues, including "top-to-down" governance principles and specialized legislative acts. The scientific approach involves legal and sociological analysis, empirical research, and comparison of international practices. The author highlights the need for a systematic approach, which includes developing standards for public servants, fostering legal awareness and culture, and implementing internal control mechanisms. Ultimately, it is proposed to develop a unified Code of Ethics for public servants of the Republic of Uzbekistan to enhance the effectiveness of anti-corruption measures. The article presents a valuable study emphasizing the necessity of a comprehensive approach to combating corruption. However, the focus on the insufficient implementation of existing measures requires a more detailed analysis of the reasons for their inefficiency. The proposed recommendations, such as creating a Code of Ethics, appear practical, but their implementation will require significant effort and political will.

Keywords: departmental mechanisms, mixed form of control, anti-corruption, ethical rules, assessment of corruption risks, management of conflicts of interest, UN Convention against Corruption, public officials, declaration of interests

Введение

Актуальность исследования ведомственных механизмов смешанной формы контроля коррупции обусловлена необходимостью пересмотра мер, предусмотренных статьёй 19 Закона Республики Узбекистан «О противодействии коррупции», которые не соответствуют в полной мере современным вызовам и угрозам коррупции.

Целью исследования является анализ ведомственных механизмов, направленных на реализацию мер и задач, установленных Законом Республики Узбекистан «О противодействии коррупции».

На данный момент в области противодействия коррупции подобные исследования не проводились, однако значительный вклад в изучение антикоррупционных механизмов внесли такие учёные, как А. Юрковский, С.С. Гладких, Е.В. Охотский, Т.А. Едкова, Н.В. Кичигин, А.Ф. Ноздрачёв, U. Beck, I.Sh. Louise, H.L.A. Hart, Gacheri Kamunde N. и другие [1–9].

Материалы и методы

Материалы исследования включают:

- национальные нормативно-правовые акты, регулирующие противодействие коррупции;
- научные разработки и результаты исследований в сфере формирования антикоррупционных механизмов;
- правовую статистику;
- результаты социологических исследований;
- материалы следственной практики.

В исследовании использованы методы сравнительно-правового анализа, системно-структурного и исторического подходов, формально-логический метод, комплексный анализ научных источников, социологический опрос, методы индукции и дедукции, а также анализ эмпирических материалов и статистических данных.

Результаты исследования

Ведомственные механизмы смешанной формы контроля коррупции пред-

ставляют собой совокупность требований финансового и нефинансового характера, направленных на выявление и предупреждение коррупционных действий.

При этом, согласно статье 19 Закона «О противодействии коррупции», в отношении сотрудников государственных органов предусмотрены определённые этические требования. В международной практике подобные механизмы регулируются следующими актами:

- Этические правила;
- Методика оценки коррупционных рисков;
- Положение об управлении конфликтами интересов.

На основе положений Конвенции ООН против коррупции в международной практике закреплены требования, направленные на формирование смешанных механизмов контроля. В частности, в соответствии со статьёй 8 Конвенции (Международный кодекс поведения государственных должностных лиц, содержащийся в приложении к резолюции 51/59 Генеральной Ассамблеи от 12 декабря 1996 года), государственные служащие обязаны [10]:

- добросовестно, компетентно и эффективно выполнять свои обязанности в соответствии с законом и административными правилами;
- стремиться к эффективному управлению государственными ресурсами, за которые они несут ответственность.

Как показывают исследования, основным катализатором формирования антикоррупционных механизмов является оценка коррупционных рисков, поскольку данный инструмент позволяет выявлять слабые места в системе публичных правоотношений, наиболее уязвимые для коррупционных действий со стороны сотрудников государственных органов.

Например, ежегодные потери ресурсов из-за коррупции в стране превыша-

ют 100 млн долларов США. Так, только за первое полугодие 2022 года в Республике Узбекистан ущерб от коррупции составил 60 млн долларов. При этом подавляющее большинство выявленных коррупционных правонарушителей – сотрудники областных и районных управлений государственных органов [11]. Именно эти должностные лица находятся в непосредственном контакте с гражданами, что повышает коррупционные риски в их деятельности.

Наиболее уязвимыми для коррупции остаются образование, здравоохранение и банковский сектор. Например, преступления коррупционного характера в сфере образования составляют в среднем 16 % от общего числа правонарушений, а ущерб в этой отрасли только за 2021 год превысил 10 млн долларов [12].

Кроме того, общественный резонанс вызывают случаи незаконной вырубке деревьев, что приводит к загрязнению воздуха и нанесению ущерба окружающей среде. Так, в Ташкенте в результате вырубки и пересадок погибло более 100 многолетних деревьев [13].

Этические нормы, регулирующие поведение государственных служащих, разрознены и не образуют единой системы. Они регулируются отдельными актами в зависимости от сферы государственной власти:

- законодательная власть – Правила депутатской этики депутатов Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан (утверждены постановлением Законодательной палаты от 30 апреля 2015 года № 122-III), данный акт не распространяется на депутатов местных Кенгашей народных депутатов); Правила этики членов Сената (утверждены постановлением Сената от 28 марта 2017 года № СК-154-III), не содержат чётких ограничений, обеспечивающих сохранение нейтралитета при принятии решений, связанных с конфликтом интересов [14];

- судебная власть – Кодекс этического поведения судей (утверждён постановлением Высшего судейского совета Республики Узбекистан от 29 января 2018 года № СОКК-490-III. Однако отсутствие чёткого разграничения мер ответственности приводит к тому, что наказание за нарушение Кодекса этики аналогично наказанию за нарушение таких основополагающих принципов правосудия, как независимость, объективность, беспристрастность, справедливость и добропорядочность судьи. В результате к одинаковым санкциям могут быть привлечены как судьи, нарушившие фундаментальные принципы правосудия, так и те, кто допустил нарушения в сфере деловой этики (например, в общении с коллегами и подчинёнными);

- правоохранительная сфера – нарушения кодекса этики расследуются специальными подразделениями, которые используют разрозненные подходы к внутренней ведомственной этике. Это, в свою очередь, приводит к одностороннему подходу и субъективной оценке, а также к отсутствию единых стандартов и механизмов ответственности.

Таким образом, под маской коррупции граждане сталкиваются с системными и структурными препятствиями, затрудняющими реализацию прав человека, обеспечение верховенства закона, достижение гендерного равенства, охрану окружающей среды, а также устойчивое социальное и экономическое развитие.

Выявленные недостатки механизмов противодействия коррупции

В ходе мониторинга функционирования антикоррупционных механизмов выявлен ряд слабых мест, требующих комплексного разрешения. В условиях новых вызовов и угроз, связанных с расширением круга государственных услуг и функций, на основе международных стандартов по противодействию коррупции в 2019 году были зафиксированы су-

щественные недостатки. В связи с этим предложено введение следующих требований и ограничений:

1. Личный пример высшего руководства в соблюдении правил этического поведения.

2. Регулирование вопросов гостеприимства и дарения, а также установление чётких норм, касающихся получения подарков государственными служащими.

Например, спецслужбами был задержан сотрудник центра государственных услуг, который, войдя в доверие к местному жителю, пообещал с помощью своих высокопоставленных знакомых содействовать в приобретении 10 га орошаемой земли из государственного резерва в Ташкентском районе за 24 млн долларов США. За свои услуги он потребовал 1,5 млн долларов [15].

Рассматривая данную проблематику в международном контексте, можно отметить ряд практических примеров эффективного регулирования этических норм для государственных служащих.

США. В 1958 году Конгрессом США была утверждена резолюция о Кодексе этики государственной службы (United States Code – USC) [16]. Однако данный кодекс распространялся только на служащих исполнительной власти и содержал лишь общие принципы, такие как запрет на извлечение личной выгоды из служебного положения. Со временем в США были введены более строгие требования, направленные на предупреждение коррупции и повышение нравственных стандартов государственных служащих. Например, в 1962 году Конгресс США утвердил официальные нормы поведения для выборных должностных лиц (членов обеих палат парламента) и публичных служащих органов исполнительной власти [17]. В 1965 году президент Л. Джонсон издал распоряжение, согласно которому государственные органы обязаны были раз-

рабатывать этические нормы, регулирующие поведение должностных лиц в ходе исполнения публичных функций [18].

В 1977 году был принят Закон США «О коррупционной деятельности за рубежом», установивший строгие ограничения на получение подарков. Однако его применение вызвало сложности в определении денежной ценности подарка, начиная с которой он может считаться взяткой [19]. Параллельно с реформами в сфере противодействия коррупции в том же году были приняты Кодекс этического поведения членов Сената Конгресса США и Кодекс этического поведения членов Палаты представителей Конгресса США, которые урегулировали этические нормы поведения парламентариев. Одним из ключевых положений этих кодексов стало обязательное ежегодное декларирование доходов и расходов членами Конгресса [20].

В 1978 году Конгресс США принял Закон «Об этике служащих государственных органов», целью которого было «сохранение честности государственных чиновников и учреждений». В рамках реализации положений этого закона при отделе по управлению персоналом органов исполнительной власти было создано Управление по этике в правительстве [21].

В 1985 году «Американское общество государственного управления» одобрило Этический кодекс членов общества, содержащий комплекс моральных принципов для государственных служащих. Однако в 1989 году, на фоне падения общественного доверия к честности госслужащих, президент Джордж Буш старший создал Президентскую комиссию по реформе законодательства об этике в федеральных органах. В результате её работы Конгресс США принял Закон «О реформе закона об этике», который внёс значительные изменения в регулирование этики поведения должностных лиц и распространил его

нормы на все ветви федеральной власти: законодательную, исполнительную и судебную.

Данным законом установлены следующие ограничения и правила для государственных служащих: а) запрет на трудоустройство и деятельность бывших госслужащих после их ухода в отставку в определённых секторах; б) обязанность подачи отчётности о финансовом положении федеральных госслужащих; в) регулирование приёма подарков и командировок, финансируемых неправительственными организациями; г) ограничения на работу по совместительству и получение гонораров за консультационные услуги; д) создание общественной комиссии по вопросам гражданской службы и уровня заработной платы государственных служащих.

Дополнительно были учреждены специализированные контролирующие органы: Комитет по стандартам официального поведения Палаты представителей Конгресса США, Комитет Сената США по этике, Административное управление судов, Управление по этике в правительстве [22].

В октябре 1990 года вышеуказанный закон был дополнительно подкреплён исполнительным приказом президента США № 12731 «Принципы этического поведения должностных лиц и служащих государственного аппарата» [23], который установил дополнительные антикоррупционные меры, в частности:

- запрет на участие госслужащих в финансовых операциях, если предполагается использование закрытой правительственной информации в личных целях;

- категорический запрет на получение подарков от лиц, имеющих заинтересованность в решениях государственных служащих или деятельность которых регулируется соответствующим государственным органом;

- обязанность госслужащих докладывать о случаях коррупции, злоупотреблений, обмана и разрушения государственной собственности в соответствующие инстанции.

Государственный служащий имеет право принять подарок от представителя иностранного государства, если он является сувениром или знаком вежливости и не превышает установленного порога «минимальной стоимости». Принятие подарка, превышающего этот порог, возможно только в исключительных случаях, а именно: если подарок способствует развитию международных связей США в области науки или медицины; если отказ от подарка может нанести обиду дарителю, что, в свою очередь, может негативно повлиять на международные отношения США [24].

В 2010 году, с принятием Закона Додда – Франка о реформировании Уолл-стрит и защите потребителей (Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act), значительно возросла роль осведомителей, информирующих о случаях коррупции. Этот закон предоставил механизмы защиты и финансовые стимулы для лиц, сообщающих о неправомерных действиях в государственных и частных структурах.

Великобритания. История формирования этических стандартов поведения государственных служащих развивалась по-разному в разных странах. Одной из причин такой разнородности является отсутствие предметного контроля за данной сферой со стороны государства. Этот тезис подтверждается историей развития этических стандартов во многих западных странах. Например, в Великобритании поведение рядовых государственных служащих регулируется Кодексом управления государственной гражданской службой (Civil Service Management Code), который был принят в 2010 году. Однако зако-

нодательное регулирование этических требований началось ещё в 1994 году, когда был создан Комитет по стандартам в публичной сфере (The Committee on Standards in Public Life).

В этом своде законов закреплён принцип беспристрастности, согласно которому: «...при заключении государственных контрактов, награждении граждан или назначении на публичные должности, государственные служащие обязаны руководствоваться исключительно принципом честности и отбора по заслугам» [25].

Деятельность высших должностных лиц Великобритании регулируется Кодексом министра (Ministerial Code), который был принят в 1992 году. В документе установлены семь ключевых принципов поведения публичных должностных лиц, один из которых – бескорыстие. В соответствии с этим принципом лица, занимающие государственные должности, должны действовать исключительно в общественных интересах. Они не имеют права использовать своё положение для получения финансовой или иной материальной выгоды для себя, членов своей семьи или друзей.

Ограничения на получение подарков в Великобритании также строго регламентированы. Все подарки, предлагаемые служащему в связи с исполнением официальных обязанностей, должны быть отвергнуты. Исключение составляют рождественские подарки, если они представляют собой календари, записные книжки или предметы канцелярского обихода «скромной» стоимости, на которых указано название или логотип компании. Такие подарки рассматриваются как рекламные материалы и не подпадают под антикоррупционные ограничения [26].

Канада. В Канаде, согласно поправкам, внесённым в 2004 году в Закон о Парламенте Канады, Бюро советника по этике было распущено, а его функции переданы Советнику по этике, который осуществ-

лял контроль за соблюдением принципов, правил и обязанностей в сфере служебной этики для высокопоставленных государственных служащих. Эти нормы были установлены премьер-министром Канады. Однако, с вступлением в силу Закона о конфликте интересов от 9 июля 2007 года, должность Советника по этике была заменена на Комиссара по конфликтам интересов и этике (le Commissaire aux Conflits d'Intérêt et à l'Ethique du Canada).

В ходе дальнейших реформ в сфере этики государственной службы 2 апреля 2012 года был принят Кодекс ценностей и этики в государственном секторе, который установил ключевые принципы работы канадских государственных служащих: уважение демократии, уважение личности, неподкупность и самосовершенствование.

Дополнительно кодекс ввёл должность офицера добропорядочности (public service integrity officer), основной задачей которого является выявление, регистрация и обобщение информации о нарушениях, в том числе о несоблюдении кодекса, а также представление рекомендаций заместителю руководителя организации по их устранению [27].

Австралия. Законодательное урегулирование этического поведения государственных служащих в Австралии началось в 1995 году с учреждением Комиссии по вопросам государственной службы и защите прав служащих, глава которой до настоящего времени представляет регулярные отчёты парламенту [28]. В 1999 году был принят Закон Австралии «О государственной службе», в котором закреплены основные требования к государственным служащим: соблюдение законов, лояльность, конфиденциальность служебной информации, предотвращение конфликтов интересов, ответственность за государственную собственность и забота о репутации государственной службы [29].

Япония. В Японии в 1948 году была учреждена Национальная кадровая служба, которая осуществляла контроль за соблюдением государственными служащими Закона «О государственной службе». Решения и распоряжения данного органа не подлежат инспекции со стороны других структур.

В 2000 году, в ответ на усиление требований международных организаций, вступил в силу Закон Японии «Об этике государственных служащих», который регламентировал ограничения и запреты на получение подарков и услуг от предпринимателей, чья деятельность связана с профессиональными обязанностями государственных служащих.

Однако, как отмечают исследователи, данный закон содержит лазейки для злоупотреблений. В частности, он не распространяется на политиков – депутатов парламента, назначаемых на правительственные посты.

Японские СМИ обращают внимание на то, что в отличие от аналогичного Закона США 1978 года, который охватывает всех без исключения государственных должностных лиц, японские ограничения действуют только для государственных служащих, но не для политиков. Более того, среди чиновников существуют мнения, что закон слишком строгий и мешает выполнению служебных обязанностей, особенно в части «сбора нужной информации в неофициальной обстановке» [30].

Анализ результатов исследования

По итогам исследования установлено, что эффективность этических норм поведения государственных служащих может быть существенно повышена путём чёткого определения этических требований, а также создания внешнего и внутреннего органа контроля за их соблюдением.

Исследователь Н.В. Хлонова отмечает, что введение антикоррупционных правил и санкций неизбежно связано с огра-

ничением прав и свобод человека, включая гражданские права. Именно поэтому применение антикоррупционных мер безопасности требует обоснованных правовых оснований. С социально-криминалогической точки зрения природа государственной власти одновременно является источником повышенной опасности и объектом защиты. Поэтому к лицам, допущенным к исполнению властных полномочий, должны предъявляться особые этические требования [31]. Однако любые ограничения должны быть установлены на законодательном уровне, в соответствии с принципами верховенства права.

Результаты исследования показали, что для эффективного внедрения антикоррупционных мер необходимо решение комплекса системных проблем, возникших в связи с неполной имплементацией Конвенции ООН против коррупции:

Во-первых, одним из ключевых пробелов является отсутствие единого Кодекса этики государственных служащих. В ряде стран, таких как США, Великобритания, Канада, Австралия, Ирландия, Исландия, Болгария, Япония, установление этических стандартов для госслужащих регулируется специальным законодательством.

В некоторых странах используется механизм делегирования полномочий, при котором законодательный орган (например, в Мальте, Нидерландах, Норвегии, Польше, Сербии, Словакии, Южной Корее) устанавливает общие нормы, а исключения делаются для отдельных категорий должностных лиц, таких как прокуроры, депутаты или лица, отвечающие за государственные финансы и закупки.

Во-вторых, серьёзной проблемой остаётся неопределённость статуса государственного служащего на законодательном уровне. Это мешает установлению единых этических стандартов, а также препятствует оценке гражданами действий гос-

служащих с точки зрения их соответствия этическим нормам.

Как отмечает ОЭСР в 4-м раунде мониторинга, такая неопределённость приводит к низкому уровню подотчётности и, как следствие, к повышенным коррупционным рискам [32].

Дополнительно, результаты мониторинга социальных сетей в 2021 году продемонстрировали необходимость чёткого определения случаев нарушения этики. В частности, общественный резонанс вызвали следующие инциденты: получение автомобиля в подарок хокимиятом города Ташкент [33], нахождение государственных служащих хокимията Сырдарьинского района в кафе после рабочего дня в присутствии танцовщиц с непристойным видом [34] и другие случаи.

В-третьих, проблемой является и недостаточное законодательное регулирование вопросов получения подарков и знаков гостеприимства государственными служащими.

Как отмечают международные эксперты, в развивающихся странах коррупция часто воспринимается как часть культуры. В таких государствах «мелкие взятки» могут рассматриваться как своеобразная плата за услуги (например, за лицензии, разрешения). Однако важно понимать, что эта практика не одобряется обществом, а лишь воспринимается как неизбежность. С другой стороны, если размер подарка превышает границы традиционного гостеприимства, он превращается в коррупционный фактор, который искажает общественные ценности и нормы [35, 36].

По мнению учёного-исследователя О.Ю. Исмоилова [30], существует два ключевых фактора, способствующих возникновению и широкому распространению латентных коррупционных преступлений:

- культурно-историческое восприятие коррупции. С древних времён в национальном сознании многих народов сфор-

мировалось представление о том, что при взаимодействии с государственными чиновниками необходимо передать «подарок-привет» для успешного разрешения вопроса. Это явление наблюдается в различных культурах и исторически закрепились как социальная норма;

- социально-психологическая обстановка в трудовых коллективах. Внутренние групповые установки и корпоративная культура в государственных учреждениях оказывают непосредственное влияние на вероятность коррупционных проявлений. Взаимодействие внутри коллектива, негласные правила поведения и сложившиеся традиции могут способствовать или, напротив, сдерживать коррупцию.

Аналогичный вывод сделал исследователь Ф.А. Примов, который отмечает, что для предотвращения коррупционных рисков в едином Этическом кодексе государственных служащих необходимо чётко закрепить перечень запретов, ограничений, обязанностей и допустимых действий [37].

В этой связи для снижения негативного влияния указанных факторов учёные предлагают повысить правовую осведомлённость и сформировать культуру неприятия коррупции среди граждан, воспитывая у них бескомпромиссное негативное отношение к любым коррупционным проявлениям [38].

Однако, по нашему мнению, данное предложение не является достаточным, поскольку пропаганда угроз наказания за коррупцию в исторической перспективе показала свою ограниченную эффективность. Наиболее действенным механизмом устранения коррупционных факторов, по нашему мнению, является:

- создание ведомственных механизмов контроля за получением подарков и знаков гостеприимства. Эти механизмы должны включать чёткие регламенты по

декларированию подарков, определение допустимых и недопустимых случаев их получения, а также процедуры контроля и санкций;

- закрепление института наставничества («устоз – шогирд») как системы внутреннего контроля и передачи ценностей служебной этики. Этот принцип аналогичен концепции Top-to-down («Тон сверху»), закреплённой в антикоррупционном законодательстве США, Великобритании, Франции и других западных стран. Его суть заключается в том, что высшее руководство государственных органов должно демонстрировать личный пример соблюдения антикоррупционных стандартов, формируя правильные ориентиры для подчинённых.

Таким образом, комбинированный подход, включающий институциональные меры контроля и культуру наставничества, представляется наиболее эффективным способом борьбы с коррупционными рисками в государственном секторе.

Выводы

Разработка проекта Кодекса этики государственных служащих Республики Уз-

бекистан и его внедрение станет важным шагом к созданию прозрачной, подотчётной и эффективной системы государственного управления. Данный документ не только снизит уровень коррупции, но и повысит доверие граждан к государственным институтам, что является ключевым фактором устойчивого развития страны.

Успешная реализация кодекса требует тесного взаимодействия между государственными органами, гражданским обществом и международными партнёрами. Важно организовать широкое обсуждение документа с привлечением экспертов, представителей общественности и самих государственных служащих, чтобы учесть различные точки зрения и сделать кодекс максимально эффективным.

Предлагаемые меры носят комплексный характер и направлены на устранение как системных, так и культурных факторов, способствующих распространению коррупции. Их успешное внедрение возможно только при активном участии всех заинтересованных сторон и при постоянном мониторинге эффективности принятых норм.

REFERENCES

1. Aktual'nyye problemy protivodeystviya korruptsii [Current issues of combating corruption]. Irkutsk, Irkutsk Law Institute (branch) of the University of the Prosecutor's Office of the Russian Federation, 2018, pp. 82–89.
2. Protivodeystviye korruptsii v federal'nykh organakh ispolnitel'noy vlasti [Combating corruption in federal executive bodies]. Moscow, Institute of Legislation and Comparative Law under the Government of the Russian Federation, Ankil Publ., 2012, pp. 73–97.
3. Gladkikh S.S. Aktual'nyy zarubezhnyy opyt protivodeystviya korruptsii v sisteme gosudarstvennoy sluzhby [Current foreign experience in combating corruption in the civil service system]. *Power*, 2024, vol. 32/1, pp. 54–60. Available at: https://www.jour.fnisc.ru/index.php/vlast/article/view/9939?utm_source=chatgpt.com
4. Okhotskiy Ye.V. Sistema mezhdunarodnogo antikorrupsionnogo vzaimodeystviya: pravovyye osnovy, printsipy, priority [The system of international anti-corruption cooperation: legal foundations, principles, priorities]. *Moscow University, Management (State and Society)*, 2019, vol. 4/21.
5. Beck U. *World at Risk*. Cambridge, Polity Press, 2010.

6. Gacheri K.N. The Crime of Illicit Enrichment Under International Anti-Corruption Legal Regime. Available at: <http://kenyalaw.org/kl/index.php?id=1891>
7. Hart H.L.A. The Concept of Law. Oxford University Press, 2004.
8. Johnston M. Syndromes of Corruption: Wealth, Power, and Democracy. Cambridge Publ., 2006.
9. Shelley L.I. Transnational Organized Crime: an Imminent Threat to the Nation-state? *Journal of International Affairs*, 1995, vol. 48, p. 44.
10. International Code of Conduct for Public Officials. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/int_code_of_conduct.shtml
11. Boleye 60 mln dollarov sostavil usherb ot korruptsii v Uzbekistane [Corruption damage in Uzbekistan totals over \$60 million]. *Inform.kz*, 2022. Available at: https://www.inform.kz/ru/bole-60-mln-dollarov-sostavil-uscherb-ot-korruptcii-v-uzbekistane_a3960439/
12. Narbayeva T. Zdes' ne vedut pustyye razgovory: o spore Antikorrupsionnogo agentstva i Minzdrava [There is no empty talk here: about the dispute between the Anti-Corruption Agency and the Ministry of Health]. *Gazeta.uz*, 2022. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/08/05/senat-dispute/>
13. Zaderzhan glava Upravleniya ekologii Tashkenta [Head of Tashkent Ecology Department Detained]. *Gazeta.uz*, 2022. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/09/10/dehkanov/>
14. Senat Farg'ona viloyati hokimi Shuhrat G'aniyevni 3 oylik sinov muddatini belgiladi [The Senate has set a 3-month probationary period for the governor of Fergana region, Shukhrat Ganiyev]. *Uzreport.uz*, 2019. Available at: <https://www.uzreport.news/politics/senat-far-ona-viloyati-okimi-shu-rat-anievga-nisbatan-3-oylik-sinov-muddati-belgiladi>
15. Spetssluzhby zaderzhali sotrudnika tsentra gosuslug, kotoryy potreboval 1,5 mln dollarov za prodazhu zemli [Security services detained a government services center employee who demanded \$1.5 million for the sale of land]. *Kun.uz*, 2023. Available at: <https://kun.uz/ru/news/2023/07/22/spetssluzhby-zaderjali-sotrudnika-sentra-gosuslug-kotoryy-potreboval-15-mln-za-prodaju-zemli>
16. 21 CFR § 19.6 - Code of ethics for government service. Available at: <https://www.law.cornell.edu/cfr/text/21/19.6>
17. Jennings B. The Institutionalization of Ethics in the U.S. Senate. *The Hastings Center Report*, 1981, vol. 11, no. 1, pp. 5–9. *JSTOR*. DOI: 10.2307/3561596
18. Lyndon B.J. 36th President of the United States: Executive Order 11222 – Prescribing Standards of Ethical Conduct for Government Officers and Employees. Available at: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-11222-prescribing-standards-ethical-conduct-for-government-officers-and>
19. Foreign Corrupt Practices Act Unit. Available at: <https://www.justice.gov/criminal-fraud/foreign-corrupt-practices-act>
20. Ethics in Government Act of 1978. Available at: <https://www.congress.gov/bill/95th-congress/senate-bill/555>
21. 5 U.S.C. United States Code, 2010 Ed. Title 5 - Government Organization and Employees. Title 5 – Appendix Ethics in Government Act of 1978 from the U.S. Government Publishing Office. Available at: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2010-title5/html/USCODE-2010-title5-app-ethicsing.htm>
22. H.R.3660 - Ethics Reform Act of 1989. 101st Congress (1989-1990). Available at: <https://www.congress.gov/bill/101st-congress/house-bill/3660>
23. Executive Order 12731 - Principles of Ethical Conduct for Government Officers and Employees. Available at: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-12731-principles-ethical-conduct-for-government-officers-and-employees>
24. Nikolaychik V.M. Pravovoye regulirovaniye etiki ofitsial'nykh lits v SSHA [Legal regulation of ethics of officials in the USA]. *USA, Economy, Politics, Ideology*, 1998, vol. 5-6, p. 89.
25. The UK Committee on Standards in Public Life. Available at: <http://www.public-standards.gov.uk>
26. International Civil Service for the 21st century, 2003, vol. 32/1.

27. Obolonskiy A.V. Reformirovaniye gosudarstvennoy sluzhby: etiko-nravstvennyy aspekt [Reforming the civil service: the ethical and moral aspect]. *Law and Management: XXI century: Internet magazine*, 2008, vol. 1 (2), pp. 83–84.
28. Australian Government. Available at: <https://www.apsc.gov.au/contact-us>
29. Public service act 1999. Available at: https://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/cth/consol_act/psa1999152/
30. Ismailov B.I. Eticheskiye standarty gosudarstvennoy sluzhby v Respublike Uzbekistan i zarubezhnykh stranakh [Ethical standards of public service in the Republic of Uzbekistan and foreign countries]. Tashkent, Academy of the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan, 2019, p. 89.
31. Khlonova N.V. Korruptsiya v sisteme gosudarstvennoy sluzhby Rossii i Germanii i yeye preduprezhdeniye [Corruption in the civil service system of Russia and Germany and its prevention]. Vladivostok, 2011, pp. 22–23.
32. Antikorrupsionnyye reformy v Uzbekistane. 4-y raund monitoringa v ramkakh Stambul'skogo plana deystviy po bor'be s korruptsiyey [Anti-corruption reforms in Uzbekistan. 4th round of monitoring under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan]. OECD Publ., 2019, p. 93.
33. Podarok Mercedes khokimiyatu nazvali ne protivorechashchim zakonu [Mercedes gift to Khokimiyat declared legal]. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/12/03/gift/#/>
34. V sotssetyakh poyavilos' video s chinovnikami khokimiyata Syrdar'inskogo rayona. Oni otdykhali v kafe s polugolymi tantsovshchitsami [A video of officials from the Syrdarya district khokimiyat has appeared on social media. They were relaxing in a cafe with half-naked dancers]. Available at: <https://podrobno.uz/cat/proisshestviya/v-sotssetyakh-poyavilos-video-s-chinovnikami-khokimiyata-syrdarinskogo-rayona-oni-otdykhali-v-kafe-s/>
35. Fernández M.C. Jurisprudential evolution of corruption offenses: before and after the economic crisis. 2017. Available at: https://www.researchgate.net/publication/330144645_Jurisprudential_evolution_of_corruption_offenses_1_before_and_after_the_economic_crisis
36. Rustambaev M.X. Kriminologiya [Criminology]. Tashkent, TSIL Publ., 2008, p. 219.
37. Primov F.A. Sovershenstvovaniye administrativno-pravovykh aspektov protivodeystviya korruptsii v gosudarstvennom upravlenii [Improving administrative and legal aspects of combating corruption in public administration]. Tashkent, 2023, pp. 20–21. Available at: <https://library.ziyonet.uz/ru/book/127036>
38. Ismoilov O.Yu. Sovershenstvovaniye metodov vyyavleniya latentnykh prestupleniy korruptsionnoy napravlenosti [Improving methods for identifying latent corruption-related crimes]. Tashkent, 2023, p. 47. Available at: <https://library.ziyonet.uz/ru/book/125406>

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./ZYYI2134

UDC: 343.9.01(045)(575.1)

QASDDAN ODAM O'LDIRISH JINOYATINING VIKTIMOLOGIK OLDINI OLISHDA AYRIM XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI TAHLILI

Kasimov Nodirjon Sodikjonovich,
O'zbekiston Respublikasi IIVning
2-sonli Toshkent akademik litseyi
o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari,
O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0009-0008-5035-2051
e-mail: nodirkasimov8151@jmail.com

Annotatsiya. Maqolada qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik profilaktikasini tashkil etishda ayrim xorijiy mamlakatlar tajribasi o'rganilgan. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida hayotiga bo'ladigan tajovuzlardan shaxslarni himoya qilish qasddan odam o'ldirish jinoyati profilaktikasining asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Shu sabab jabrlanishni keltirib chiqaruvchi omillarni barvaqt aniqlab, ularni bartaraf etishga qaratilgan viktimologik profilaktika dolzarb masalaga aylanganini kuzatish mumkin. Tadqiqotda analiz, mantiqiylik, qiyosiy-huquqiy va statistik ma'lumotlar tahlili metodlaridan foydalanildi. Qator mamlakatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasini tashkil etish borasida amalga oshirilgan ishlar va ko'rilayotgan chora-tadbirlar o'rganilib, taqqoslandi. Xulosada bu boradagi tajribalarni O'zbekiston sharoitida tatbiq etishning afzalliklari va istiqbollari o'ldirishga oid fikr-mulohazalar bayon etildi. Shuningdek, mazkur profilaktik chora-tadbirlarni tashkil etishda huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda aholi o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun qilinadigan ishlar ko'lamini o'rganildi. Qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasini tashkil etishda AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiya kabi davlatlar tajribalaridan mamlakatimiz sharoitiga to'g'ri keladigan tomonlarini olish taklifi ilgari surildi.

Kalit so'zlar: qasddan odam o'ldirish, viktimologik profilaktika, viktimologiya, jabrlanuvchi, profilaktik tadbirlar, xorij tajribasi, jinoyat kodeksi, ijtimoiy guruhlar

АНАЛИЗ ОПЫТА НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ВИКТИМОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ УМЫШЛЕННОГО УБИЙСТВА

Касимов Нодиржон Содикжонович,
самостоятельный соискатель Академии МВД
Республики Узбекистан,
заместитель директора по учебной работе
Ташкентского академического лицея № 2
МВД Республики Узбекистан

Аннотация. В статье изучен опыт некоторых зарубежных стран в организации виктимологической профилактики преступлений, связанных с умышленным убийством. Во многих странах мира защита личности от посягательств, угрожающих жизни, является одним из ключевых направлений профилактики умышленных убийств. В связи с этим виктимологическая профилактика, направленная на раннее выявление и устранение факторов, способствующих виктимизации, становится актуальной задачей. В исследовании использованы методы логического, сравнительно-правового и статистического исследования. Рассмотрены и сопоставлены меры и стратегии, реализуемые в ряде стран для организации виктимологической профилактики преступлений, связанных с умышленным убийством. В заключении представлены выводы о преимуществах и перспективах внедрения данного опыта в условиях Узбекистана. Особое внимание уделено необходимости налаживания сотрудничества между правоохранительными органами и населением в реализации профилактических мер. Предложено адаптировать к национальным условиям наиболее эффективные элементы виктимологической профилактики, используемые в США, Германии, Великобритании, Канаде и России.

Ключевые слова: умышленное убийство, виктимологическая профилактика, виктимология, жертва, профилактические меры, зарубежный опыт, уголовный кодекс, социальные группы

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF SOME FOREIGN COUNTRIES IN VICTIMOLOGICAL PREVENTION OF PREMEDITATED KILLING

Kasimov Nodirjon Sodikjonovich,

Deputy director for Academic Affairs
at the Tashkent Academic Lyceum No. 2
under the MIA of the Republic of Uzbekistan,
Independent researcher of the Academy of
the MIA of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article examines the experience of some foreign countries in organizing the victimological prevention of intentional crimes related to murder. In many countries of the world, the protection of individuals from encroachments on their lives is the main area of prevention of premeditated murder. For this reason, it can be observed that victimological prevention, aimed at early identification of factors causing victims and their elimination, has become an urgent issue. The study used methods of analysis, logic, and comparative legal and statistical data analysis. The work carried out in a number of countries on the organization of victimological prevention of intentional homicide and the measures taken were studied and compared. In the conclusion, opinions were expressed on the advantages and prospects of implementing this experience in the conditions of Uzbekistan. The scope of work to be carried out to establish cooperation between law enforcement agencies and the population in organizing these preventive measures was also studied. A proposal was put forward to take into account the experience of such countries as the USA, Germany, Great Britain, Canada, and Russia in the organization of victimological prevention of premeditated murder, taking into account the aspects that correspond to the conditions of our country.

Keywords: intentional murder, victimological prevention, victimology, victim, preventive measures, foreign experience, criminal code, social groups

Kirish

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda respublikamizda ham qasddan odam o'ldirish jinoyatlari oilaviy sharoitda

sodir etilishi ko'p kuzatilmoqda. Shu munosabat bilan qasddan odam o'ldirish jinoyatlarini profilaktikasida uning viktimologik oldini olish samaraliroqdir. Tadqiqotdan maqsad

ushbu yo'nalishda xorijiy davlatlarda amalga oshirilgan va tatbiq etilgan tajribalarni o'rganib, ushbu tajribani respublikamizda qo'llash istiqbollarni ko'rib chiqishdir.

Qasddan odam o'ldirish jinoyati jabrlanuvchisi jinoiy hujumga uchragan jismoniy shaxsdir. Jinoyat jabrlanuvchisining kriminologik tushunchasi ehtimoliy, potensial jabrlanuvchini ham qamrab oladi. Jinoyatning potensial jabrlanuvchisi – jinoyat subyekti bilan o'xshash bo'lgan boshqa ijtimoiy subyektlarga nisbatan jinoiy hujum qilish ehtimolini oshiradigan xususiyatlarga ega shaxs.

Bugungi kunda yurtimizda qasddan odam o'ldirishning viktimologik profilaktikasidagi asosiy yo'nalishlarni tartibga soluvchi yagona qonun hujjati mavjud emas, bu esa jinoyat olamiga qarshi keng qamrovli kurash olib borishga to'sqinlik qilishi mumkin. Xorijiy davlatlar jamoat viktimligining oldini olish, ijtimoiy xavfli harakatlar jabrlanuvchisiga yordam ko'rsatish choralari ishlab chiqish, ularni qo'llash bo'yicha ham huquqiy, ham amaliy sohalarida O'zbekistondan oldinda. Ko'plab xorijiy mamlakatlarda viktimlik siyosatining yo'nalishlarini tartibga soluvchi qonunchilik tizimi allaqachon yaratilgan [1, 371-b.].

Hozirgi vaqtda qasddan odam o'ldirish jinoyatini viktimologik tahlilsiz o'rganish noto'g'ri ekanligi asosli e'tirof etilgan. Ushbu yo'nalishda yurtimizda ham qator ishlar olib borilmoqda, ushbu yo'nalishda olimlar tadqiqotlar o'tkazib kelmoqda. Tadqiqotimiz davomida qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik oldini olishda bir qancha xorijiy davlatlar tajribasini o'rganib, tahlil qildik. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad yurtimizda jinoyatchilikka qarshi samarali kurashishda ushbu tajribalarni qo'llash imkoniyatlari va istiqbollarni ko'rib chiqishdir. Shu maqsadda qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining oldini olishda katta tajribaga ega bo'lgan AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi davlatlarda ushbu yo'nalishda amalga oshirilayotgan ishlar

hamda S. Niyozova, S. Inshakov va L. Franklarning fikrlari o'rganilib, tahlil qilingan [1-3].

Material va metodlar

Maqola mavzusiga oid masalalarni o'rganishda analiz, mantiqiylik, qiyosiy-huquqiy tahlil va statistik ma'lumotlar tahlili kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan. Bundan tashqari, qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasini tashkil etishda xorijiy davlatlar tajribasi o'rganilgan. Tadqiqot obyekti ayrim xorijiy davlatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik oldini olish choralaridir.

Tadqiqot natijalari

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida qasddan odam o'ldirish jinoyati profilaktikasi asosiy yo'nalishi – shaxslarni hayotiga bo'ladigan hujumlardan saqlash maqsadida jabrlanishga olib keluvchi sabablarni erta aniqlash, ularni bartaraf etishga qaratilgan viktimologik profilaktika dolzarb masalaga aylanganini kuzatish mumkin. G'arbiy Yevropa davlatlarida, shuningdek, AQSh, Kanada va Yaponiyada viktimologiya faol rivojlandi. Bu davlatlarda viktimologiyani nazariy muammolari, yo'nalishning amaliy jihatlari ustida ham faol tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ayni paytda ularni takomillashtirish maqsadida izlanishlar davom ettirilmoqda [4, 112-b.].

G'arb davlatlarida qasddan odam o'ldirish jinoyati viktimologik profilaktikasi davlat va fuqarolik jamiyati institutlarida jinoyatchilikka qarshi kurashish bilan bog'liq faoliyatning maxsus, ajralmas qismidir. Viktimologik profilaktikani amalga oshiruvchi asosiy subyektlar davlat va uning boshqaruv organlaridir. Jamoatchilik nazorati hamda o'zini o'zi boshqarish aholining viktimligi darajasini kamaytirish uchun jamiyatga ta'sir etishning eng samarali vositalaridan biri sanaladi.

Xorijiy davlatlarda ham qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining oldini olish, ya'ni profilaktika faoliyatiga davlat siyosati darajasida ahamiyat beriladi. Bunda tizimli va kompleks yondashuv asosida jinoyatlarning profilaktikasini amalga oshirish uchun kuch

va vositalardan samarali foydalanish, viktimologik profilaktika ishlarini tashkil etish, fuqarolarning ogohlighi hamda hushyorligini ta'minlash kabilarga alohida e'tibor qaratiladi.

Yurtimizda ham viktimologik profilaktika, jinoyatlarning oldini olish masalalari qator o'zbek olimlari tomonidan tadqiqotlar asosida o'rganilgan. Bularga S. Niyozova, Q. Sa'itqulov kabi olimlarning ishlarini misol qilib keltirish mumkin. Ular o'z tadqiqotlarida viktimologik profilaktika jinoyatlarning oldini olishda juda zarur ekanini ta'kidlashgan.

AQShning viktimologik tadqiqotlar o'tkazish, ayniqsa, qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik oldini olish bo'yicha tajribasi diqqatga sazovor. Bu yerda aholining viktimlashuviga doir ma'lumotlar qariyb qirq yildan beri doimiy ravishda tahlil qilinadi. Masalan, AQShda Federal tergov byurosining "indeksli" jinoyatlar tahliliga bag'ishlangan yagona yillik hisobotlari bilan bir qatorda, har yili maxsus dasturga binoan milliy sharh tayyorlanadi. Axborot to'plash va uni tahlil qilish usuli ham ancha farq qiladi. Ular orqali aholining alohida viktimligi yuqori bo'lgan guruhidan vaqti-vaqti bilan so'rovnoma o'tkaziladi. Bunday so'rovnomalarning bosh vazifasi so'rovnoma o'tkazilgan shaxslarning hayotiga tajovuz qiluvchi jinoyatlardan jabrlangan-jabrlanmagani aniqlash, ularning demografik xususiyatlari, huquqbuzarlar bilan o'zaro munosabatlari, politsiyaga xabar berishi (yoki bunday faktlar haqida xabar bermaslik sabablari), jinoyat vaziyati (vaqti, joyi, usuli kabilar), yetkazilgan jismoniy va moddiy zararining og'irlik darajasi haqida tasavvur hosil qilishdan iboratdir [5, 320-b].

Fikrimizcha, bunday tadqiqotlar mamlakatdagi qasddan odam o'ldirish jinoyatlari bo'yicha viktimlashuv ko'lamini va uning rivojlanish tendensiyalarini, viktimligi yuqori bo'lgan potensial jabrlanuvchilarni barvaqt aniqlash, fuqarolarning davlatga va huquqni muhofaza qiluvchi organlarga bo'lgan ishon-

chi darajasi haqida yanada keng tasavvur hosil qilish kabi maqsadlarni ko'zlaydi.

AQShning ba'zi universitetlaridagi tadqiqot markazlari aholi viktimligining turli ko'rsatkichlari bo'yicha tadqiqotlar olib boradi va maxsus viktimologik klinikalar tashkil qiladi. Hozirda AQShda oila a'zolariga nisbatan zo'rlik ishlatishni yo'q qilishga qaratilgan harakatlar natijasida oiladagi zo'ravonlik jinoyatlari soni 22 foizga, o'z turmush o'rtog'i tomonidan o'ldirilish holatlari esa 62 foizga kamayganini ko'rishimiz mumkin [6, 28-b.].

Qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasini tashkil etishda Amerika Qo'shma Shtatlarining tajribasidan kelib chiqadigan bo'lsak, oila-turmush sharoitida sodir etiladigan qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining kamayishiga erishilgan. Tadqiqotimiz davomida respublikamizda so'nggi besh yilda sodir etilgan qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining 60 foizdan ortig'i oila-turmush sharoitidagi nizolar sabab sodir etilgani aniqlandi. Bu muammoga yechim topishda respublikamizda ham AQSh tajribasidan foydalanish yaxshi natija beradi, degan xulosaga keldik.

Germaniyada qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasi bo'yicha tajribaning o'ziga xosligi viktimologik chora-tadbirlarni bevosita jabrlanish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslarga nisbatan amalga oshirish jarayonida kuzatiladi [7, 64-b.]. Xususan, mamlakatda jinoyatdan jabr ko'rgan shaxslar yoki ularning qarindoshlariga yetkazilgan zararni qoplash tizimi mavjud bo'lib, unga ko'ra, davlat "Jabrlanuvchilarga yetkazilgan zararni qaytarish to'g'risida"gi 1976-yilda qabul qilingan qonunga asosan kompensatsiya ajratadi [8, 154-b.]. Germaniyada davlat dasturlari bilan birga jinoyat jabrlanuvchilariga yordam berish uchun ko'plab xususiy dasturlar ham mavjud. Ularda jinoiy tajovuzdan zarar ko'rgan fuqarolarga xavfsizlikni ta'minlashda yordam ko'rsatish masalalariga oid qonun va sud

amaliyotidagi o'zgarishlar batafsil tahlil qilindi [9, 215-b.].

Ko'rib turganimizdek, bunday tadqiqotlar viktimlashuv darajasi haqida yanada keng tasavvur hosil qilish, vaziyatni qayd etish bilan kifoyalanmasdan, qasddan odam o'ldirish jinoyatlarning dinamikasini tahlil qilish, eng muhimi, tezlik darajasini aniqlab, jinoyatning ehtimolini hisobga olgan holda muayyan manzillar uchun tegishli tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik orqasidan ko'p holatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatlari sodir etilgani aniqlangan.

Viktimologiya Yaponiyada ham ma'lum taraqqiyotga erishdi, bu yerda viktimologik tadqiqotlar keng qamrovli yuridik tadqiqot instituti va politsiya tadqiqot instituti tomonidan amalga oshiriladi. Ularda psixologiya va ma'rifiy ishlar bo'yicha maxsus laboratoriyalar mavjud bo'lib, ular jabrlanganlarning shaxsiyati va xatti-harakatlarini, ularga yetkazilgan zararni, jabrlanuvchi va jinoyatchilar o'rtasidagi munosabatlar shakllarini o'rganadi [10, 436-b.].

Yaponiya davlatida qasddan odam o'ldirish jinoyati yuzasidan viktimlikni o'rganish bo'yicha (*Japanese Association of Victimology – JAV*) Viktimologiya assotsiatsiyasi ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu assotsiatsiyaning vazifasi viktimologiya fanining akademik standartlarini oshirish va qo'shma ilmiy loyihalarni muvofiqlashtirishdan iborat. Assotsiatsiya viktimlikning oldini olish yuzasidan "Vikimologiya" jurnalini nashr etib keladi. Bundan tashqari, Qasddan odam o'ldirish jinoyatining potensial jabrlanuvchilariga yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish bo'yicha dastur ishlab chiqilgan [11, 34-b.]. "Qanday qilib jinoiy tajovuzdan o'zim va oilamni himoya qilishim mumkin?" degan mavzularda ommabop maqolalar, qo'llanmalar nashr etilgan, Jinoyatdan jabrlangan uyushmalari shakllantirilgan. Shuningdek, og'ir jinoyatlarning oldini olish maqsadida mikrorayonlar va posyolkalarda

patrullik qiladigan "Qo'shnilar uyushmasi" tashkil etilgan [12, 174-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqoridagi kabi tadqiqotlar natijalarini tizimlashtirish jarayonida:

- qasddan odam o'ldirish bilan bog'liq jinoyatlardan jabrlanish foizi ayollar va erkaklarda deyarli teng ekani;
- odam o'ldirish jinoyatlarining 90 foizdan ko'prog'i jabrlanuvchiga tanish bo'lgan shaxslar tomonidan sodir etilishi;
- erkak jinsiga mansub shaxslar va qariyalarga notanish shaxslar tomonidan zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlar ko'proq tahdid solishi va bunday hollarda jinoyat odatda uyushganlik xususiyat kasb etishi;
- tanishlar va qarindoshlarga qarshi sodir etiladigan jinoyatlar aksar hollarda ularning uyida yoki uyi yaqinida sodir etilishi,
- jabrlanganlarga tanish bo'lmagan jinoyatchilar esa jinoyatlarni aksar hollarda ko'chada sodir etishlari aniqlangan [13, 49-b.]. Bunday mufassal axborot mutaxassis-larga aholining turli ijtimoiy guruhlar uchun o'z profilaktik tavsiyalarini ishlab chiqishda yordam beradi. Mazkur tavsiyalardan oilada, ishlab chiqarish faoliyatida, kundalik hayotda, maishiy sohada zo'rlik ishlatish bilan bog'liq muayyan vaziyatlarga nisbatan foydalanilishi mumkin.

Xorijiy davlatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik oldini olish bo'yicha olib borilgan tahlillarimizga asoslanib, mamlakatimiz huquqni muhofaza qiluvchi organlari qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasida ularning ilg'or tajribalarini amaliyotga joriy etish mumkin bo'lgan o'ziga xos jihatlar quyidagilarda iborat, degan fikrdamiz:

1) AQSh, Germaniya, Qozog'istondagi kabi jinoyatlar turlaridan yoki aynan qasddan odam o'ldirish jinoyatidan kelib chiqqan holda alohida-alohida maxsus dasturlarni ishlab chiqish;

2) tadqiq etilgan xorijiy davlatlardagi kabi viktimologik siyosat yo'nalishini belgilab be-

ruvchi qonunchilik tizimini ishlab chiqish va yo'lga qo'yish;

3) Germaniya va Angliyada joriy qilingan, fuqarolarga o'zini o'zi himoya qilish usullarini o'rgatishga qaratilgan "Amaliy viktimologiya" kurslarini tashkil etish lozim.

Qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik oldini olish bo'yicha xorijiy davlatlar tajribalarining barchasini ham yurtimizdagi bu soha amaliyotida qo'llab bo'lmaydi. Masalan, AQSh va Germaniyada joriy qilingan jabrlanuvchilarga va ularning yaqin qarindoshlariga kompensatsiya to'lash chorasini olsak, qonunlarimizda bu haqda hech qanday norma mavjud emas.

Yaponiya va AQShda joriy qilingan va yo'lga qo'yilgan qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik oldini olish bo'yicha tajribalarni tahlil qilish natijasida profilaktika xizmati bo'linmalarining funksiyalarini kengaytirish yoki qasddan odam o'ldirish jinoyati jabrlanuvchilarining viktimologik profilaktikasi bilan shug'ullanadigan maxsus bo'linmalar tashkil etish, ushbu turdagi jinoyatlardan jabrlanganlarning kartotekasini shakllantirib, ularning hisobotini yuritish tizimini yaratish yuzasidan takliflar ilgari surilishi lozim. Bu potensial jabrlanuvchilarni aniqlash, ular bilan ishlash va jinoyatning oldini olishga yordam beradi. Shu bilan birga, viktimologik profilaktika masalasini o'rganish natijasida ta'lim muassasalarida viktimologiya, ya'ni jinoiy tajovuzlardan o'zini himoya qilish masalasiga oid amaliy o'quv kurslarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Xulosalar

Tadqiqot davomida xorijiy davlatlarda yo'lga qo'yilgan qasddan odam o'ldirish jinoyatlarining viktimologik profilaktikasi bo'yicha tajribalarini tahlil qilib, ushbu takliflarni ilgari surish o'rinli deb hisoblaymiz:

– yurtimizda ham profilaktika xizmati bo'linmalarining funksiyalarini kengaytirish

yoki qasddan odam o'ldirish jinoyati jabrlanuvchilarining viktimologik profilaktikasi bilan shug'ullanadigan maxsus bo'linmalar tashkil etish lozim;

– ushbu turdagi jinoyatlardan jabrlanganlarning kartotekasini shakllantirib, ularning hisobotini yuritish tizimini yaratish maqsadga muvofiq;

– shu bilan birga, viktimologik profilaktika masalasini o'rganish natijasida ta'lim muassasalarida viktimologiya, ya'ni huquqbuzarliklar va jinoyatlardan o'zini himoya qilish masalasiga oid o'quv kurslarini tashkil qilish bunday holatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Xorijiy davlatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatlari viktimologik profilaktikasi bo'yicha ilmiy yondashuvlar tahlili natijasida quyidagicha xulosaga kelindi:

birinchidan, o'rganilgan barcha tadqiqotlarda viktimlikning kelib chiqishiga jabrlanuvchilarning xulq-atvori, ichki kechinmalari, ularga ta'sir qiluvchi muhit kabilar sabab bo'lgan;

ikkinchidan, qasddan odam o'ldirish jinoyatlarida jinoyatchilar jabrlanuvchilar bilan o'zaro tanish yoki yaqin aloqada ekanliklari aniqlangan;

uchinchidan, barcha tadqiqotlarda jinoyatlarni profilaktika qilishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish yetarli darajada o'rganilmagan;

to'rtinchidan, jabrlanuvchilarning hisobini yuritish tizimini va ularga yordam ko'rsatish markazlarini tashkil etish taklif etilgan, ammo uni qanday amalga oshirish bo'yicha aniq mexanizmlar hali mavjud emas. Masalan, uni tashkil etish, qanday tartibda hisobga olish va uni rasmiylashtirish bo'yicha mexanizmlar ishlab chiqilmagan bo'lib, bu borada tegishli takliflar shakllantirilishi lozim deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Niyozova S.S., Maxmudov K.O. Zo'ravonlik jinoyatlarining oldini olish viktimologiyasi va xorijiy tajriba [Victimology and foreign experience in the prevention of violent crimes]. Tashkent, 2020, p. 371.
2. Frank L.V. O klassifikatsii poterpevshikh v selyakh viktimologicheskogo issledovaniya [On the classification of victims in mudslides victimological research]. Moscow, 1994, p. 189.
3. Ishakov S.M. Zarubezhnaya kriminologiya [Foreign criminology]. Moscow, 1997, p. 289.
4. Mayorov A.V. Mezhdunarodnyy opyt zashchity zhertv prestupleniy [International experience in protecting victims of crime]. 2019, p. 112.
5. Vishnevetskiy K.V. Razvitiye ponyatiy viktimnosti i viktimizatsii v Rossiyskoy kriminologii [Development of the concepts of victimization and victimization in Russian criminology]. *Criminological Journal*, 2007, vol. 1 (11), p. 220.
6. Murodov A.Sh. Ichki ishlar organlari tomonidan oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish [Improving the prevention of domestic violence-related offenses by law enforcement agencies]. Tashkent, 2019, pp. 28, 110.
7. Gadzhiyeva A.A. Viktimologiya kak kriminologicheskoye ucheniye [Victimology as a criminological doctrine]. Makhachkala, 2001, p. 65.
8. Zadorozhnyy V.I. Kontseptual'nyye osnovy viktimologicheskoy profilaktiki prestupleniy [Conceptual foundations of victimological crime prevention]. Moscow, 2007, p. 154.
9. Lazarev V.V. Boltenko Yu. N. Kompetentsiya organov mestnogo samoupravleniya Germanii v sfere pravoporyadka [Competence of local government bodies in Germany in the field of law and order]. Moscow, 1998, p. 215.
10. Antonyan Yu.M. Prestupleniye i nakazaniye. Kriminologo-psikhologicheskii analiz [Crime and Punishment. Criminological and Psychological Analysis]. Moscow, Norma: INFRA Publ., 2014, p. 436.
11. Otajonov A.A. Shaxsga qarshi jinoyatlar [Crimes against the person]. Tashkent, Academy of IIV of the Republic of Uzbekistan, 2012, p. 34.
12. Shestakov D.A. Semeynaya kriminologiya [Family Criminology]. St. Petersburg University Publ., 1995, p. 174.
13. Borisova A.A. Osnovnyye napravleniya i mery viktimologicheskoy profilaktiki [Main directions and measures of victimological prevention]. *Bulletin of the International Institute of Economics and Law*, 2015, vol. 3 (20), p. 113.
14. Avanesov G.A. Kriminologiya [Criminology]. Moscow, 2006, p. 202.
15. Ksenik A.A. Zarubezhnyy opyt viktimologicheskoy profilaktiki prestupleniy [Foreign experience of victimological crime prevention]. *Young Scientist*, 2017, vol. 12, p. 412.
16. Dresvyanin S.P. Podgotovka politsii SSHA [US Police Training]. *Psychopedagogy in Law enforcement Agencies*, 1999, vol. 2, pp. 92–94.
17. Xo'jaqulov S.B. Jinoyatlarning umumiy profilaktikasini takomillashtirish (ichki ishlar organlarida) [Improving general crime prevention (in internal affairs bodies)]. Tashkent, 2018, p. 77.
18. Saitqulov Q.A. Huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasini tashkil etishdagi muammo hamda ularning amaliy yechimlari [Problems in organizing victimological prevention of crimes and their practical solutions]. Tashkent, 2018.

Kelib tushgan / Получено / Received: 14.0.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./MAEH8657

UDC: 81-26(045)(575.1)

YURIDIK TERMINOLOGIYADA LEKSIK QATLAMLARNING QAROR TOPISHI

Gulyamova Gulnora Yakubovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti professori,

filologiya fanlari nomzodi

ORCID: 0000-0003-3559-6011

e-mail: g.gulyamova@tsul.uz

Annotatsiya. Huquq ta'limi tizimida yuridik terminologiyani puxta o'rganish bo'lajak mutaxassisning professional nutqi kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirishda yetakchi omil hisoblanadi. Yuristlarning kasbiy faoliyatida terminlardan to'g'ri va o'rinli foydalanish muhim ahamiyatga ega. Soha termini kasbiy muloqotning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanar ekan, yuridik oliy ta'lim muassasalarida terminologiyani o'qitish kelajakda yurist mutaxassislar tayyorlashning sifatiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Yuridik til leksikasi talablarini o'zlashtirish bo'lajak yuristlarning ijtimoiy-huquqiy faoliyatida shaxslararo muloqot ko'nikmalari, turli yuridik vaziyatlarda professional nutqdan foydalanish malakalarini shakllantiradi va rivojlantiradi. Leksikani, xususan, terminologik tizimlarni tadqiq qilish bugungi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. So'nggi yillarda o'zbek leksikologiyasi va leksikografiyasining rivojlanishi hamda ilmiy-nazariy asoslarining takomillashuvi barcha fan tarmoqlari, jumladan, yurisprudensiya terminologiyasi va uning ilmiy tamoyillarini chuqur o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Tilshunoslik tarmog'i hisoblangan leksikologiyada tilning asosiy lug'aviy birligi bo'lgan leksemalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'liqlikda, xilma-xil ma'noviy aloqadorlikda reallik kasb etadi. Ayni shunday holat turli-tuman leksik qatlamlarning qaror topishiga olib kelgan. Shu tufayli bunday leksik qatlamlar muayyan tartibda guruhlanadi. Mazkur maqolada o'zbek tilining yuridik terminologik tizimidagi o'zgarishlar, rivojlanish va shakllanish, lisoniy nominatsiyalarning semiotik jihatlari, terminologiyada tizimlilik tamoyili, yuridik terminlarni mavzuviy guruhlash, terminologiyada jins-tur bog'lanishlar, termin hosil qilishda giperonimlik vazifasini bajaruvchi leksika xususida fikr yuritiladi. Shuningdek, lug'aviy birlik va terminlarning o'zaro munosabati, yurisprudensiyada umumhuquqiy tezaurus masalasi, yurisprudensiyaga oid terminologiyaning takomillashuvi, o'zbek yuridik terminologiyasi tamoyillariga ham e'tibor qaratilgan. Xususan, o'zbek yuridik terminologiyasida tushuncha va nominatsiya aloqalarini aniqlash, terminlararo ma'noviy xususiyatlarning turlarini tahlil qilish, bunda mavzuviy tasnif, birinchidan, real voqelikdagi predmet va hodisalar tasnifi (ekstralisoniy omil), ikkinchidan, leksemalarning giponimik munosabati (interlisoniy omil)ga tayanilgan. Yurisprudensiyaga oid lug'atlar va qomuslarni tahlil qilish hamda ularning sifatini oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: termin, tizimlilik, giponim, arxisema, giperonim, tur, lug'aviy birlik, terminologik nominatsiyalar, leksika, lug'at, tezaurus, umumhuquqiy tezaurus, sinonimiya, birikma komponentlari, voqelik, ong, tushuncha

СОЗДАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПЛАСТОВ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Гулямова Гульнора Якубовна,
кандидат филологических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В системе юридического образования глубокое изучение юридической терминологии является ведущим фактором в формировании и совершенствовании профессиональной речевой компетентности будущего специалиста. В профессиональной деятельности юристов правильное и уместное использование терминов имеет важное значение. Поскольку юридическая терминология является одной из ключевых категорий профессионального общения, её преподавание в высших юридических учебных заведениях оказывает эффективное влияние на качество подготовки будущих специалистов-юристов. Освоение требований юридической лексики способствует формированию и развитию у будущих юристов навыков межличностного общения в социально-правовой деятельности, а также умений использовать профессиональную речь в различных юридических ситуациях. Системное исследование лексики, в частности терминологических систем, является актуальной проблемой современной лингвистики. В последние годы развитие узбекской лексикологии и лексикографии, а также совершенствование их научно-теоретических основ создали широкие возможности для глубокого изучения терминологии юриспруденции и её научных принципов. В лексикологии, которая является разделом языкознания, лексемы как основные единицы словарного состава языка не существуют изолированно, а проявляются во взаимосвязи, в различных смысловых отношениях. Именно этот фактор привёл к формированию многообразных лексических пластов, которые, в свою очередь, группируются в определённом порядке. В данной статье рассматриваются изменения, развитие и формирование юридической терминологической системы узбекского языка, семиотические аспекты языковой номинации, принцип системности в терминологии, тематическая группировка юридических терминов, родо-видовые связи в терминологии, а также лексика, выполняющая гиперонимическую функцию при образовании терминов. Кроме того, уделяется внимание соотношению лексических единиц и терминов, проблеме общеправового тезауруса в юриспруденции, совершенствованию юридической терминологии, а также принципам узбекской юридической терминологии. В частности, анализируются связи между понятиями и номинациями в узбекской юридической терминологии, типы смысловых отношений между терминами. При этом тематическая классификация основана, во-первых, на классификации предметов и явлений реальной действительности (экстралингвистический фактор), во-вторых, на гипонимических отношениях лексем (внутриязыковой фактор). В статье также проведён анализ юридических словарей и энциклопедий, предложены рекомендации по повышению их качества.

Ключевые слова: термин, система, гипоним, архисема, гипероним, тип, лексическая единица, терминологические номинации, лексика, словарь, тезаурус, общеправовой тезаурус, синонимия, составные компоненты, реальность, сознание, понятие

CREATION OF LEXICAL LAYERS IN LEGAL TERMINOLOGY

Gulyamova Gulnora Yakubovna,
Professor of Tashkent State University of Law,
Candidate of Philological Sciences

Abstract. A thorough study of legal terminology in the system of legal education is a leading factor in the formation and improvement of the professional speech competence of a future specialist. In the

professional activities of lawyers, the correct and appropriate use of terms is of great importance. Since the term «field» is considered one of the main categories of professional communication, teaching terminology in higher legal educational institutions will have an effective impact on the quality of training legal specialists in the future. Mastering the requirements of the lexicon of the legal language forms and developing the skills of interpersonal communication in the socio-legal activities of future lawyers, the skills of using professional speech in various legal situations. Systematic research of vocabulary, in particular, terminological systems, is one of the pressing issues of modern linguistics. In recent years, the development of Uzbek lexicology and lexicography, as well as the improvement of its scientific and theoretical foundations, have created broad opportunities for a deep study of all branches of science, including the terminology of jurisprudence and its scientific principles. In lexicology, which is considered a branch of linguistics, lexemes, which are the main lexical unit of language, acquire reality not in isolation from each other, but in interdependence, in various semantic connections. This situation led to the establishment of various lexical layers. Therefore, such lexical layers are grouped in a certain order. This article discusses changes in the legal terminological system of the Uzbek language, development and formation, semiotic aspects of linguistic nominations, the principle of systematicity in terminology, thematic grouping of legal terms, gender-species connections in terminology, and lexicon that performs the function of hyperonymy in term formation. Also, attention is paid to the relationship between lexical units and terms, the issue of a general legal thesaurus in jurisprudence, the improvement of jurisprudential terminology, and the principles of Uzbek legal terminology. In particular, the definition of conceptual and nominative connections in Uzbek legal terminology, the analysis of types of semantic features between terms, in which the thematic classification is based, firstly, on the classification of objects and phenomena in real reality (extralinguistic factor), and, secondly, on the hyponymic relationship of lexemes (interlingual factor). Recommendations are given for the analysis and improvement of the quality of dictionaries and encyclopedias related to jurisprudence.

Keywords: term, systematicity, hyponym, archiseme, hyperonym, type, lexical unit, terminological nominations, lexicon, dictionary, thesaurus, general legal thesaurus, synonymy, compound components, reality, consciousness, concept

Kirish

Bo'lg'usi yurist kadrlar asosan rasmiy doirada faoliyat ko'rsatadi va davlat nomidan ish olib boradi. Shu bois ularning kelgusi faoliyatini rasmiy va ilmiy uslub madaniyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu nuqtayi nazardan, yuridik ta'limda soha terminologiyasiga oid modullarni talab darajasida o'zlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Milliy huquqshunoslik maktabini yaratish, huquq madaniyatini targ'ib qilish va talabalar ongiga singdirish, erkin huquqiy demokratik jamiyat qurish bevosita bo'lg'usi yurist-kadrlarning savodxonligiga bog'liq. Shunday ekan, bo'lg'usi yuristlarning ixtisoslikka oid terminologiya tizimini zarur darajada o'rganishi davr talabidir.

Yuridik ta'lim maskanlarida soha terminologiyasi, uning talab va qoidalarini o'qitishning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat [1]:

- talabalarni yuridik til leksikasining o'zi-ga xususiyatlari bilan tanishtirish;
 - professional yuridik nutqda terminlardan maqsadga muvofiq va o'rinli foydalanish-ga o'rgatish;
 - talabalarining yozma yuridik nutqini shakllantirish;
 - yuridik terminlar oldiga qo'yilgan talab va mezonlar to'g'risida ko'nikmalar hosil qilish;
 - yurisprudensiya tarmoqlariga oid hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirishga o'rgatish;
 - matn tuzish tartib-qoidalarini bilish, kodekslar, qonunlar, farmonlar, qarorlar va ularning moddalari yuzasidan fikr yurita bilish;
 - yozma sharhlar, izohlar, mulohazalar yoza olish qobiliyatini shakllantirish.
- O'zbek tilshunosligi va uning tarmoqlararo rivoji tobora oshib bormoqda. Tilimiz

mavqeyini ko'tarish, uning imkoniyatlarini keng ochib berish davlat siyosatiga oid masalalardan biriga aylangan. Tilshunoslikning barcha yo'nalishlari, jumladan, sohalar terminologiyasi ravnaqi uchun ham keng imkoniyatlar yaratildi. O'zbek tilining qator sohaviy terminologiyalari, jumladan, yuridik terminologik tizimida ham o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Birinchidan, qonunchiligimiz milliy tus oldi, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlariga o'tish amaliyoti natijasida yurisprudensiyaga aloqador qator yakka va birikma terminlar qo'llana boshladi: absenteizm, blanket dispozitsiya, budjet ssudasi, de-yure, lizing, sessiya, sanatsiya, faktoring, makroiqtisodiyot, depozitariy, mulk sug'urtasi, davlat tasarrufidan chiqarish, mulk ijarasi, hissadorlik jamiyati, ipoteka shartnomasi, barter bitimlari kabi terminlar shular jumlasidandir.

Ikkinchidan, ilm-fan, ishlab chiqarishdagi taraqqiyot jamiyatga yangidan yangi so'zlar, leksik birliklar uchun zamin yaratmoqda. Tilimizda ko'plab neologizmlar paydo bo'lyaptiki, ular lug'at boyligiga munosib hissa qo'shib kelmoqda: botnet, xaker, elektron janglar ((EV), o'lja to'ri (honeynet), onlayn hujum (online attack), maxfiylik banneri, ma'lumot sizishi (targeted attack), kompyuter hujumi, virus hujumi, zombi-tarmoq, veb xavfsizligi kabilar shular jumlasidan.

Uchinchidan, qayd etilgan sabablarga ko'ra, yuridik terminologiyada qator terminlar yangicha ma'no kasb etdi. Jumladan, *birja* terminiga O'zbek tilining izohli lug'atida shunday izoh berilgan: "Kapitalistik mamlakatlarda: qimmatbaho qog'ozlar va har xil mollar savdo-sotiq qilinadigan yirik savdo muassasasi". Mazkur termin Yuridik atamalar qomusiy lug'atida quyidagicha talqin etilgan: "Avvaldan tayinlanadigan manzil va vaqtda belgilangan qoidalar asosida ochiq savdo-sotiq o'tkazish orqali birja tovarlari bilan erkin ulgurji savdo qilish shart-sharoitlarini yaratuvchi, yuridik shaxs hisoblanadigan korxona".

Tilshunoslikda, xususan, leksikologiyada tilning asosiy lug'aviy birligi bo'lgan leksemalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'liqlikda, xilma-xil ma'noviy aloqadorlikda reallik kasb etishi alohida ta'kidlanadi. Ayni shunday holat turli-tuman leksik qatlamlarning qaror topishiga olib kelgan. Shu tufayli bunday leksik qatlamlar muayyan tartibda guruhlanadi [2].

Ta'kidlash lozimki, mavzuviiy tasnif, birinchidan, real voqelikdagi predmet va hodisalarning o'z tasnifi (ekstralisoniy omil), ikkinchidan, leksemalarning giponimik munosabati (interlisoniy omil)ga tayanadi [3].

Material va metodlar

Har qanday ilmiy tadqiqotning samaradorligi tanlangan tahlil metodlari va ularning nazariy asoslanishiga bog'liq. Shu bois asosiy e'tibor yuridik terminlarning shakllanishi, terminlararo ma'noviy munosabatlar hamda terminlarning jins-tur aloqalarini o'rganishga qaratildi. Bu jarayonda nazariyotchi filolog va yurist olimlarning fikr-mulohazalari tahlil qilinib, soha lug'atlari qiyosiy o'rganil. Tadqiqotda konvergent va divergent metodlaridan foydalanildi [4].

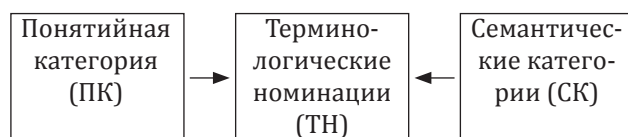
O'zbek yuridik terminologiyasi sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar (M. Qosimova, Sh. Ko'chimov, G. Gulyamova) tomonidan taklif etilgan tasniflarni umumlashtirib, o'zbek tilining yuridik terminlarini quyidagicha tasniflash mumkin: 1) *shaxs holati* (qotil, josus, o'g'ri, tovlamachi, voris, tergovchi, tadbirkor, bankir); 2) *voqea, hodisa, jarayon holati* (amnistiya, tergov, apellatsiya, majburlov, tintuv, harbiy holat, favqulodda holat, yuzlashtirish); 3) *huquqiy hujjatlar nomi* (order, akt, subsidiya, guvohnoma, litsenziya, viza, nota, sanksiya, deklaratsiya, farmon, qaror, ajrim); 4) *huquq bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy jarayonlar* (bitim, kelishuv, referendum, saylov, monitoring, ommaviy tartibsizlik, terror, ombudsman); 5) *moliya (mablag') masalasiga oid holatlar* (jarima, soliq, boj, pensiya, aliment, maosh, gonorar, stipendiya, yordam puli, ish haqi, mukofot puli, ustama); 6) *jazo*

holati va tizimi (qamoq, turma, koloniya, xushyorxona, jarima, axloq tuzatish ishlari, xizmat bo'yicha cheklash, uy qamog'i, shartli hukm qilish).

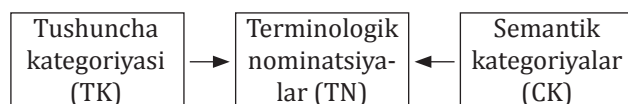
Mazkur tahlildan shu narsa ko'rinadiki, salbiy xususiyatga ega yuridik terminlar qonunchilikda, asosan, jinoyat darajasini belgilovchi so'zlar bo'lib, ular shaxs holati, voqea, hodisa va jarayon holati bilan bog'liq jinoyatlarni ifodalaydi. Jumladan:

- shaxsga qarshi jinoyatlar;
- tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar;
- iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar;
- ekologiya sohasidagi jinoyatlar;
- harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar;
- kiberjinoyatlar v.b.

Yuridik terminologiyada tushuncha va termin munosabatini T.A. Yatsyuk juda aniq ifodalab bergan [5].

Mazkur sxema o'zbek yuridik terminologiyasida tushuncha va vositalar munosabatiga ham to'la mos keladi. Ya'ni:

Masalan: Javobgarlik → ma'muriy javobgarlik → ashyoviy kamchiliklar uchun javobgarlik → tanishishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha javobgarlik → ashyodan foydalanish natijasida uchinchi shaxsga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik va h.k.

Yuridik terminlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur sohada ham giperonim va giponim, ya'ni jins-tur munosabatlari alohida ahamiyatga ega. Masalan, kiber terminini olib ko'raylik. Ushbu termin shu mavzuviy guruhning giperonim (jins)lik vazifasini bajaradi. Uning giponim (tur)lari ko'plab terminlardan tashkil topgan bo'lib, ular birikma tarzi-

da namoyon bo'ladi: *kiberhujum, kiberxaker, kibernizo, kiberjinoyat, kiberfiribgarlik, kiber-mudofaa, kiberxavfsizlik, kiberxavfsizlik bo'yicha maslahatchi, kiberxavfsizlikning buzilishi, kiberxavfsizlik texnologiyasi va boshqalar*. Demak, mazkur tushuncha asosini kiber termini tashkil etadi [6].

Xuddi shunday, bojxona huquqi bilan bog'liq *tovar* terminiga murojaat qilamiz. Ushbu giperonim termin qator giponimlarni hosil qilgan: *tovar* (giperonim) – *tovarning kuzatuv hujjatlari, hisobvaraqa-faktura (invoys), yuklab jo'natish, konosament, yuk xati* kabilar. Keltirilgan misollar muayyan bir giperonim (jins)ning bir nechta giponimi (turi) mavjudligini ko'rsatdi. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ba'zi giponimlar giperonimlik vazifasini ham bajarib kelishi mumkin. Bu terminlarning o'zaro aloqadorligini tasdiqlovchi muhim dalildir.

Tadqiqot natijalari

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi bilan o'zbek tilining ijtimoiy mavqeyi ortdi. Davlat, ta'lim, tarbiya, ish yuritish, madaniy-ma'rifiy, maorif ishlari o'zbek tilida olib boriladigan bo'ldi. Qonunlar o'zbek tilida yozilib, qonunchiligimiz milliy tus oldi. Qonun tili va uslubi milliydashdi, ko'plab o'zbekcha huquqiy atamalar, iboralar va terminlar paydo bo'ldi: *davlatchilik, qonunchilik, vakillik, bandlik, hokimlik, sarmoya, mulkdor, hissadorlik, hisobvaraqa, kafillik, kafolat xati, ashyoviy kredit, reklama bozori* va b. Ko'rinadiki, qonun tilining yuridik terminologiyasiga alohida e'tibor berilmoqda.

O'zbek ilmiy terminologiyasining milliylashuvi respublikamizning mustaqillikka erishishi, kelajagi buyuk davlat sifatida tez va jadal rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Shuning uchun o'zbek yuridik terminologiyasining istiqbol davri taraqqiyoti har jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi [7].

O'zbek yuridik terminologiyasidagi bir xillik tamoyillari, terminlarni andozalash, yuridik terminologiyani muayyan tizim sifatida o'rganish, ularni ilmiy-nazariy jihatdan

tasniflash tamoyillarini ishlab chiqish yuridik tilning umumhuquqiy tezaurusini hal qiladi.

Tezaurus biror tilning mukammal lug'ati bo'lib, terminologiya asosini tashkil qiladi. Tezaurus muayyan ilmiy sohaga oid yakka va birikmalar yordamida terminologik tizim modelini yaratadi [8].

So'nggi vaqtlarda ilmiy sohaga tizimli yondashuv har qanday nutqiy obyektning uzviy belgisi sifatida tan olinmoqda. Xuddi shunday, terminologiyada tizimlilik til elementlari o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni ifodalaydi. Shu bois qonunchilik tili uchun umumhuquqiy tezaurusning yuridik terminlari muhim omillardan biri hisoblanadi [9]. Chunki qonunchilik sohasi terminlari oddiy leksemalar to'plami emas, balki yurisprudensiyaning ichki bog'liqligini aks ettiruvchi terminologik tizimdir. Shunday ekan, qonunchilikda yuridik terminlar o'rtasidagi munosabatlar aynan umumhuquqiy tezaurus orqali ifodalanadi.

Tezaurusda huquqiy terminlarga xos bo'lgan umumiy jihatlar (ma'no qirralari va semalari) to'liq aks etadi. Shuning uchun tezaurus semantikasi yuridik terminlar orqali ifodalanadigan asosiy (umummuomala) ma'no-ga teng: tezaurus ma'nosi yurisprudensiya uchun dominant ma'no sanaladi.

Huquqshunoslikning turli sohalarida ishlatib kelinayotgan quyidagi terminlarni ko'rib chiqamiz: *ish staji*, *ishlab chiqarish staji*, *mehnat staji*. Bu terminlar, aslida, bitta tushunchani ifodalaydi. Endi ularning dominantini aniqlash lozim. Bizningcha, bu terminlarning dominantini mehnat staji hisoblanadi. Tezaurusda ular quyidagicha ko'rinishga ega (dominant hamda uning sinonimlari qat'iy alifbo tartibida joylashtiriladi): mehnat staji. Sinonimlari: *ish staji*; *ishlab chiqarish staji*.

Bundan huquqiy terminologiyada faqat mehnat staji terminidan foydalanish lozim ekanligi ayon bo'ladi.

Shuningdek, tezaurusda yuridik terminlarning jins-tur (giponimik) munosabati ham o'zining to'liq ifodasini topadi. Dalillar keltira-

miz. Yuridik ensiklopediyada bir termin haqida shunday deyilgan: "Fuqarolik huquqida ikki yoki undan ortiq shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki to'xtatish to'g'risidagi kelishuvi, bitimning bir turi" [10]. Bu tushuncha *shartnoma* termini bilan ifodalanadi. Ayni shu termin negizida qator birikma terminlar hosil qilingan. Ayrimlarini namuna tariqasida keltiramiz: *ijara shartnomasi*, *hadya shartnomasi*, *yakka shartnoma*, *puadrat shartnomasi*, *moliyalashtirish shartnomasi*, *huquqiy shartnoma* va b. Bularning ichidan huquqiy shartnoma terminini dominant, aniqrog'i, giperonim deb tanlaymiz. Demak:

Huquqiy shartnoma [giperonim]. Giponimlari: *korxonani sotish shartnomasi*, *sug'urta shartnomasi*, *o'zaro yordam shartnomasi*.

Demak, yasama yoki birikma terminlarning mosini tanlash masalasini umumhuquqiy tezaurus hal qiladi. Umumhuquqiy tezaurusning mazmun-mohiyati yuridik til mazmun-mohiyatiga bog'liq ekan, u lug'at tarkibining buzilishi va barqaror bo'lmaslikning oldini oladi.

Bu yerda gap yangicha ko'rinish (nom) ga ega bo'lgan atama, ibora va terminlar haqida borayotgani yo'q. Albatta, jamiyatdagi tub o'zgarishlar natijasida ilgari mavjud bo'lgan voqea, hodisa, jarayonlarning yangicha ma'no kasb etishi va yangicha shaklda qo'llanishi muqarrar. Masalan, *Yustitsiya ministrligi* – *Adliya vazirligi*, *Ministrlar Soveti* – *Vazirlar Mahkamasi*, *grajdanlik ishi* – *fuqarolik ishi* ko'rinishida qo'llanmoqda. Bu kabi o'zgarishlar mazkur tushunchalar nomiga milliylik baxsh etib, ularni jamiyatimiz talabiga mos ravishda vujudga keltirdi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuridik tilda har bir termin terminologik talablarga to'la mos kelishi shart. Aks holda, terminologiya sohasida sinonimlardan keng foydalanilib, uzundan uzoq ta'riflar, fikr chalkashliklariga yo'l qo'yiladi [11]. Yurisprudensiyada mavjud ibora, terminlarning sinonimlarini yaratish, birikmalar komponentlarini o'xshash so'zlar bilan almashtiraverish fikr

sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi: *qaydnoma matni* – *protokol matni* – *bayonnoma matni*; *uyushma* – *ittifoq* – *birlashma*; *hammerosxo'r* – *hamvoris* – *vorisdosh*; *ajralish* – *er-xotin ajralishi* – *qo'ydi-chiqdi*; *operativ xodim* – *tezkor xodim*; *ish haftasi* – *begim kunlari*; *ko'rsatma* – *ko'rsatuv* – *ko'rgazma*; *ustama narx* – *ustalma narx* kabilar shular jumlasidandir.

Adabiy tilda mavjud so'zlar o'sha tilning lug'at boyligi hisoblanadi. Ammo har qanday til terminologiyasi aniqligi, ilmiyligi va asosiligi bilan terminlarning birxillik tamoyillariga tayanadi. Huquqiy fikrning izchil, aniq va lo'nda bo'lishi yuridik til talabidir.

Tushunchaning qanchalik to'g'ri yoki noto'g'ri ifodalanishi puxta shakllangan lug'atlarda aniqlanadi:

Demak, terminlarni o'z o'rnida ishlatish, har xilliklarga yo'l qo'ymaslik, muayyan tushunchani omma orasida bir xil va to'g'ri tushunish kabi jihatlarga amal qilish davr talabidir.

Xulosalar

Yuridik terminologiya ham yaxlit bir tizim hisoblanadi. Terminlar o'zaro munosabati-ning giponimik, sinonimik, antonimik kabi turlarining mavjudligi fikrimizning tasdig'idir. Yuridik andozalar asosida yasalgan juda ko'p terminlarning ishlatilayotganligi diqqatga sazovordir. O'zbek tili yuridik terminologiyasining keyingi taraqqiyotini ta'minlashda umumhuquqiy terminlar tezaurusi muhim rol o'ynaydi. Yuridik terminologiyani tartibga solish (masalan, sinonimiyani bartaraf etish), shu asosda turli-tuman lug'atlar yaratish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

REFERENCES

1. Nazarov Q., Usmonov S., Tohirov Q. Huquqshunos nutq madaniyati [Legal discourse culture]. Tashkent, 2003, p. 203.
2. Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik texnikasi [Legislative machinery in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Academy of IIV of the Republic of Uzbekistan, 1996.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili tizimli leksikologiyasi asoslari [Fundamentals of systematic lexicology of the Uzbek language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1995, pp. 118–119.
4. Kasymova M.Kh. Strukturno-sistemnyye osobennosti yuridicheskoy terminologii uzbekskogo yazyka [Structural and systemic features of legal terminology of the Uzbek language]. Tashkent, 1985, pp. 11–12.
5. Yatsyuk T.A. Terminologiya va nutq amaliyoti [Terminology and speech practice]. Tashkent, Fan Publ., 1992, p. 49.
6. G'ulomova G. Mustaqillik davrida o'zbek huquqiy terminologiyasining rivojlanishi [The development of Uzbek legal terminology during the period of independence]. Tashkent, 2005, p. 17.
7. Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari tili [Language of the Laws of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 1995, p. 12.
8. Gulyamova G. Relationships of legal terms. *European of Research and Reflection in Educational Sciences*, 2019, vol. 7/11, pp. 166–174.
9. Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari [Term selection criteria]. Tashkent, Fan Publ., 1996.
10. Yuridik ensiklopediya [Legal encyclopedia]. Tashkent, Sharq Publ., 2001, pp. 542, 655.
11. Kuchimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasi qonunlarining tili [Language of the laws of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 1995, p. 12.
12. Bokirov F.S. Huquqiy atamalarning lug'ati [Glossary of legal terms]. Tashkent, Fan Publ., 1959, p. 43.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati [Explanatory dictionary of the Uzbek language]. Moscow, 1981, vol. 1, p. 118.

14. O'zbek tilining izohli lug'ati [Explanatory dictionary of the Uzbek language]. Moscow, Russian language Publ., vol. 2, 1981, p. 134.
15. Russko-uzbekskiy uchebnyy slovar' pravovoy leksiki [Russian-Uzbek educational dictionary of legal vocabulary]. Tashkent, 1991, p. 101.
16. Yuridik atamalar va iboralar lug'ati [Glossary of legal terms and phrases]. Tashkent, Adolat Publ., 1993, p. 105.
17. Doniyarov R. Terminlarni o'zlashtirish mezonlari haqida [About the criteria for mastering terms]. Uzbek language and literature Publ., 1991, vol. 6, pp. 38–45.
18. Ahmedov G., Bektemirov X. Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati [Russian-Uzbek dictionary of legal terms]. Tashkent, Adolat Publ., 2002, p. 327.
19. Yuridik atamalarning ensiklopedik lug'ati [Encyclopedic Dictionary of Legal Terms]. Tashkent, Adolat Publ., 2003, p. 431.
20. Mahmudov N.M., Ko'chimov Sh.N., Sharipova N.Y. Yuridik terminlarning ruscha-o'zbekcha lug'ati [Russian-Uzbek Dictionary of legal terms]. Tashkent, Zamin nashri Publ., 2021, pp. 4–87, 49.
21. Mahmudov N., Madvaliyev A., Mahkamov N., Aminov A. O'zbek tilida ish yuritish [Business correspondence in Uzbek]. Tashkent, Editor-in-Chief of the Uzbek Soviet Encyclopedia, 2023, p. 220.

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.01.2025
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 28.01.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./LUFN6495

UDC: 811.512.133(045)(575.1)

O'ZBEKISTONNING YANGI KONSTITUTSIYASIDA QO'LLANGAN *-LAN, -LASH, -LAT, -LANTIR, -LASHTIR* AFFIKSLARINI YURIDIK TA'LIMDA O'RGANISH BO'YICHA MULOHAZALAR

Ziyamuxamedova Shahnoza Tolkunovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti
ORCID: 0000-0002-4101-7066
e-mail: shahnozaziyo@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiyaga oid masalalar o'rganilib, ularning guruhlariga ajratilishi, semantik munosabatlari hamda semantik-struktur xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, omoaffikslarni tizimlashtirish va tartibga solish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasi lisoniy jihatdan o'rganilib, yuridik ta'limda omoaffikslar, xususan, *-lan, -lash, -lat* hamda *-lantir, -lashtir* affikslarining qo'llanishi tadqiq qilingan. Fe'l so'z turkumi o'zining murakkabligi va munozarali jihatlari bilan ajralib turadi. Shu bois tilshunos olimlar uzoq yillardan beri ushbu affikslarning semantik xususiyatlarini o'rganish va baholashga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Mazkur affikslar yordamida yasalgan fe'llarning so'z shakllari Bosh qomusimiz misolida tahlil qilinib, yuridik til o'rgatiladigan darslarda foydalanish imkoniyatlari o'rganilgan. Maqolada fe'l turkumidagi ushbu murakkab va bir-biriga bog'liq masalalarni yoritish nazarda tutilgan. O'zbek tilshunosligida fe'l turkumiga oid tadqiqotlar ko'rib chiqilib, mazkur mavzuga bag'ishlangan ilmiy ishlar tahlil qilingan. Xususan, *-lan, -lash, -lat* hamda *-lantir, -lashtir* affikslar tizmalari bilan yasalgan fe'llar "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan sinchiklab tanlab olindi va badiiy adabiyotlardan misollar to'plandi. Ushbu material mavjud nazariy qarashlar asosida tahlil qilinib, ilmiy xulosalar chiqarishga harakat qilindi. Tadqiqot natijalari akademik yuridik matnlar tuzish hamda dars jarayonlarida foydalanishga mo'ljallangan bo'lib, talabalarning grammatik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: qo'shma affiks, omoaffiks, fe'l turkumi, fe'l nisbatlari, so'z shakllari, semantik munosabatlar, affikslar tizmasi, omonimiy, nisbat ko'rsatkichlari

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИЗУЧЕНИИ АФФИКСОВ *-LAN, -LASH, -LAT, -LANTIR, -LASHTIR* В ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ПРИМЕРЕ НОВОЙ КОНСТИТУЦИИ УЗБЕКИСТАНА

Зиямухамедова Шахноза Толкуновна,
доцент кафедры «Узбекский язык и литература»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с омонимией в системе сложных аффиксов и аффиксальных рядов в узбекском языке, их классификация, семантические отношения

и структурно-семантические особенности. Особое внимание уделяется систематизации и упорядочиванию омоаффиксов. В исследовании также проводится лингвистический анализ новой Конституции Узбекистана, изучается употребление в юридическом образовании омоаффиксов, в частности аффиксов -lan, -lash, -lat, -lantir, -lashtir. Глагольная часть речи выделяется своей сложностью и дискуссионными аспектами. Именно поэтому лингвисты на протяжении многих лет уделяют особое внимание изучению и оценке семантических характеристик этих аффиксов. Формы слов, образованные с помощью указанных аффиксов, анализируются на примере основного закона страны, а также рассматриваются возможности их использования на занятиях по юридическому языку. В статье ставится задача раскрыть сложные и взаимосвязанные вопросы, касающиеся глагольной системы. Рассматриваются исследования в области узбекского языкознания, посвящённые данной теме, а также анализируются научные работы, касающиеся глагольной части речи. В частности, глаголы, образованные с помощью аффиксальных рядов -lan, -lash, -lat, -lantir, -lashtir, были тщательно отобраны из «Толкового словаря узбекского языка», а также собраны примеры из художественной литературы. Собранный материал был проанализирован на основе существующих теоретических концепций с целью получения научных выводов. Результаты исследования предназначены для использования при составлении академических юридических текстов и в учебном процессе, что способствует повышению грамматической грамотности студентов.

Ключевые слова: сложный аффикс, омоаффикс, глагольная часть речи, глагольные категории, формы слов, семантические отношения, система аффиксов, омонимия, показатели залоговой категории

CONSIDERATIONS ON THE STUDY OF THE AFFIXES -LAN, -LASH, -LAT, -LANTIR, -LASHTIR USED IN THE NEW CONSTITUTION OF UZBEKISTAN IN LEGAL EDUCATION

Ziyamukhamedova Shahnoza Tolkunovna,
Associate Professor of the Department of
Uzbek Language and Literature,
Tashkent State University of Law

Abstract. The article examines issues related to homonymy in compound affixes and affix systems in the Uzbek language, analyzing their grouping, semantic relations, and semantic-structural features. Special attention is also paid to the issues of systematization and ordering of homoaffixes. In the study, the new Constitution of Uzbekistan was studied from a linguistic point of view, and the use of homoaffixes, in particular, the affixes -lan, -lash, -lat, -lantir, and -lashtir in legal education was investigated. The verb is distinguished by its complexity and controversial aspects. Therefore, linguists have been paying special attention to the study and evaluation of the semantic features of these affixes for many years. The word forms of verbs formed with the help of these affixes were analyzed using the example of our Basic Law, and the possibilities of their use in legal language lessons were studied. The article addresses these complex and interconnected issues of the verb. Research on verbs in Uzbek linguistics is examined, and scientific works dedicated to this topic are analyzed. In particular, verbs formed with the help of the affixes such as -lan, -lash, -lat, -lantir, and -lashtir were carefully selected from the "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language," and examples from fiction were collected. This material was analyzed based on existing theoretical views and attempted to draw scientific conclusions. The research results are intended for the compilation of academic legal texts and use in the educational process and serve to improve students' grammatical literacy.

Keywords: compound affix, homoaffix, verbal part of speech, verbal voices, word forms, semantic relations, affix series, homonymy, voice indicators

Kirish

O'tgan asrda o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi va u bilan bog'liq hodisalar rus tilshunosligi hamda unga oid adabiyotlar ta'sirida morfologiyadan alohida soha sifatida ajratildi. Lekin bunda so'z va so'z shaklining yasalishi bir-biridan farqli hodisalar ekanini hisobga olingan xolos. Ularning har biri, jumladan, so'z yasalishi alohida tizim sifatida ko'rib chiqilmagan. Bu esa tabiiy holat edi [1].

So'z yasalishiga oid asosiy tushunchalarni to'g'ri belgilash va ularning mohiyatini aniq ochib berish ushbu tizim bilan bog'liq barcha hodisalarni to'liq va to'g'ri yoritish imkonini beradi [2]. Har bir tushunchaning aniq talqini esa keyingi ilmiy izlanishlar uchun yo'l ochadi. Shu sababli mazkur tadqiqotda fe'l turkumi doirasida so'z yasalishi va affiksalar omonimiya masalalariga e'tibor qaratildi [3].

Akademik yuridik nutqda ushbu affiksalar bilan yasaluvchi fe'llarning qo'llanishi yangi Konstitutsiyamiz matni misolida o'rganildi. Tadqiqot davomida to'plangan misollar mavjud nazariy qarashlar asosida tahlil qilinib, yuridik til o'rgatiladigan darslarda foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Bu natijalar akademik yuridik matnlarni tuzishda qo'llanishi bilan birga talabalarning grammatik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda o'zbek tilshunosligida qo'shma affiks va affiksalar tizmasidagi omonimiya o'rganildi hamda quyidagi natijalar olindi:

- O'zbekiston Konstitutsiyasi matni misolida *-lan*, *-lash*, *-lat* hamda *-lantir*, *-lashtir* affikslari ishtirokidagi fe'llarning leksik jihatlarini o'rganildi;

- o'zbek tili qo'shma affiks va affiksalar tizmasidagi omonimiya masalasi yana bir bor chuqurroq tadqiq qilindi;

- qo'shma affiks va affiksalar tizmasidagi omonimiyaning o'rganish asoslari ko'rsatildi;

- qo'shma affiks va affiksalar tizmasidagi omonimiyaning o'zaro semantik munosabatlari aniqlandi: ular o'rtasidagi omonimik munosabatlar tahlil qilindi;

- o'zbek tilidagi qo'shma affiks va affiksalar tizmasidagi omonimiyaning tartibga solish muammolari yuzasidan mulohazalar bildirildi.

Material va metodlar

Boshqa tilshunoslik sohalarida bo'lganidek, o'zbek morfologiyasida ham qo'shma affikslardan iborat sinonimik qator tez-tez uchraydi [4].

Hozirgi o'zbek tilshunosligi o'tgan asrning 20–30-yillaridan keyin shakllana boshlagan. Biroq bu jarayon oson kechmagan [5]. Mustaqillikka erishgach, O'zbekiston Konstitutsiyasining yaratilishi, yangi qonunchilik aktlari va hujjatlarning qabul qilinishi, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, moddiy-madaniy hamda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar o'zbek tilining morfemikasi, xususan, affiksalar omonimiyaning shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiy etishiga muhim omil bo'ldi [6].

Bugungi kunga kelib, o'zbek tili morfologiyasi bo'yicha ushbu mavzuda bir qancha tadqiqotlar e'lon qilingan bo'lib, uning nazariy asoslari puxta shakllangan. O'zbek tilining turli omonimik affiksalar tizimlari A. G'ulomov, A. Hojiyev, Y. Tojiyev, M. Jo'raboyeva, Q. Sapaev kabi tilshunolar tomonidan izchil ilmiy-nazariy tadqiq etilgan.

Mavjud adabiyotlar va internet manbalari tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida qo'shma affiksalar va affiksalar tizmasidagi omonimiya hali to'liq o'rganilmagan. Shunday ekan, ushbu ish o'zbek tilida affiksalar omonimiyaning o'rganishiga bag'ishlangan navbatdagi ilmiy tadqiqot sifatida e'tiborga mo'likdir.

Har qanday ilmiy tadqiqotning samaradorligi tanlangan tahlil metodlari va ularning nazariy asoslanishiga bog'liq. Shu bois ushbu tadqiqotda o'zbek yuridik tilidagi omonimik affiksalar bo'yicha bajarilgan ilmiy ishlar, fikr va mulohazalar o'rganilib, qiyosiy tahlil qilindi [7].

Maqolaning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma'naviy meros, milliy

til va milliy madaniyat rivoji hamda taraqqiyyot yo'llari haqidagi nazariy qarashlari bilan bir qatorda, dialektikaning bilish nazariyasi (gnoseologiya) tashkil etadi.

Maqola mavzusini yoritishda qiyosiy, tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u zamonaviy o'zbek tili morfologiyasida shakllangan yangi affiksial tizimlarni o'rganishga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarga keng yo'l ochadi. Maqolada keltirilgan xulosalar va materiallar sistem morfologiya, leksikografiya hamda yurislingvistika sohalari uchun muhim manba bo'la oladi.

Maqolada 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan yangi Konstitutsiya lisoniy jihatdan o'rganilib, *-lan*, *-lash*, *-lat* hamda *-lantir*, *-lash-tir* affikslarining qo'llanishi tahlil qilindi.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Konstitutsiyamiz matnida *belgilanmoq*, *tayinlanmoq*, *tasdiqlanmoq*, *foydalanmoq*, *hisoblanmoq* kabi fe'llar faol qo'llangan. Mazkur fe'llarda, ko'rinib turganidek, asosan, *-la+-n* shakli ishlatilgan. Shuningdek, matnda *-lan* affiksi bilan yasalgan *rivojlanmoq*, *sudlanmoq*, *harakatlanmoq* kabi fe'llar ham uchraydi (1-jadval).

(1-jadval)

Konstitutsiyamizda qo'llangan *-lan* va *-la+-n* affiksli fe'llar ro'yxati

№	Fe'llar	-la+-n	-lan
1.	Hisoblanmoq	+	
2.	Asoslanmoq	+	
3.	Belgilanmoq	+	
4.	Rivojlanmoq		+
5.	Kafolatlanmoq	+	
6.	Isbotlanmoq	+	
7.	Aniqlanmoq	+	
8.	Ta'minlanmoq	+	

9.	Foydalanmoq		+
10.	Sudlanmoq		+
11.	Harakatlanmoq		+
12.	Jabrlanmoq		+
13.	Cheklanmoq	+	
14.	Tugallanmoq	+	
15.	Taqiqlanmoq	+	
16.	Tayyorlanmoq	+	
17.	Tayinlanmoq	+	
18.	Mustahkamlanmoq	+	
19.	Imzolanmoq	+	
20.	Ma'qullanmoq	+	
21.	Mo'ljallanmoq	+	
22.	Tasdiqlanmoq	+	
23.	Ayblanmoq	+	
24.	Himoyalanganmoq		+

Misollar:

1. O'zbekiston Respublikasida referendum o'tkazish tartibi qonun bilan *belgilanadi* (9-modda).

2. O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida *rivojlanadi* (12-modda).

3. Har kimga malakali yuridik yordam olish huquqi *kafolatlanadi* (29-modda).

4. Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya *ta'minlanadi* (50-modda).

5. Mulkdor o'ziga tegishli bo'lgan mulkka o'z xohishicha egalik qiladi, undan *foydalanadi* va uni tasarruf etadi (66-modda).

6. Maxfiy jamiyatlar va birlashmalar tashkil etish *taqiqlanadi* (71-modda).

7. Nikoh O'zbekiston xalqining an'anaviy oilaviy qadriyatlarga, nikohlanuvchilarning ixtiyoriy roziligiga va teng huquqligiga *asoslanadi* (76-modda).

8. Viloyatlarning prokurorlari, tuman va shahar prokurorlari O'zbekiston Respublika-

sining Bosh prokurori tomonidan *tayinlanadi* (144-modda).

Demak, *-la+-n* tarzida yasalgan 17 ta fe'l va *-lan* affiksi bilan yasalgan 7 ta fe'l qatnashgan.

(2-jadval)

Konstitutsiyamizda qo'llangan *-lash* va *-la+-sh* affiksli fe'llar ro'yxati

№	Fe'llar	-la+-sh	-lash
1.	Ko'maklashmoq		+
2.	So'zlashmoq	+	

1. Mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlariga o'z faoliyatini amalga oshirishda ko'maklashish (95/11-modda).

2. Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi (139-modda).

-lash va *-la+-sh* affiksli fe'llar, yuqoridagi jadvalda ko'rib turganimizdek, juda kam qatnashgan (3-jadval).

(3-jadval)

Konstitutsiyamizda qo'llangan *-lash+-tir*, *-la+-shtir* va *-lan+-tir* affiksli fe'llar ro'yxati

№	Fe'llar	-lash+-tir	-la+-shtir	-lan+-tir
1.	Yengillashtirmoq	+		
2.	Shakllantirmoq			+
3.	Rag'batlantirmoq			+
4.	Rivojlantirmoq			+
5.	Moliyalashtirmoq	+		
6.	Chetlashtirmoq		+	

Misollar:

1. Siyosiy partiyalar o'z faoliyatining *moliyalashtirilishi* manbalari haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga yoki u vakolat bergan organga belgilangan tartibda oshkora hisobotlar taqdim etadilar (74-modda).

2. Davlat yoshlarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ekologik huquqlari himoya qilinishini ta'minlaydi, ularning jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etishini rag'batlantiradi (79-modda).

3. Sudyani muayyan ishning muhokamasidan *chetlashtirishga*, uning vakolatlarini bekor qilishga yoki to'xtatib turishga, boshqa lavozimga o'tkazishga faqat qonunda belgilangan tartibda va asoslarga ko'ra yo'l qo'yiladi (136-modda).

4. Jinoyat uchun hukm qilingan har kim qonunda belgilangan tartibda hukmning yuqori turuvchi sud tomonidan qayta ko'rib chiqilishi huquqiga, shuningdek, afv etish yoki jazoni *yengillashtirish* to'g'risida iltimos qilish huquqiga ega (29-modda).

Tadqiqot tahlili

Jadvaldan ma'lum bo'lyaptiki, *-lash+-tir* tarzida yasalgan fe'llar 2 ta, *-la+-sh+-tir* bilan yasalgani 1 ta va *-lan+-tir* tarzida yasalgan fe'llar 3 tani tashkil qilar ekan.

Biz shu yerda mazkur fe'llarning qo'llanish chastotasiga ham to'xtalmoqchimiz. Konstitutsiyamizda eng faol qo'llangan fe'l – *belgilanmoq* fe'li bo'lib, matnda 39 marta uchraydi.

Foydalanmoq – 11; hisoblanmoq – 10; kafolatlanmoq – 9; tayinlanmoq – 9; taqiqlanmoq – 7; imzolanmoq – 6; asoslanmoq – 5; ma'qullanmoq – 4; rivojlanmoq – 3; harakatlanmoq – 3; cheklanmoq – 2; tasdiqlanmoq – 2; jabrlanmoq – 2 marta ishlatilgan.

Qolgan *sudlanmoq*, *himoyalanmoq*, *tayyorlanmoq*, *mustahkamlanmoq*, *tugallanmoq*, *aniqlanmoq*, *isbotlanmoq* hamda *mo'l-jallanmoq* fe'llari bir marotabadan qo'llangan.

Xulosalar

1. Maqolada O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasida qo'llangan *-lan*, *-lash*, *-lat* hamda *-lantir*, *-lashtir* affikslerini o'rganish bo'yicha mulohazalar ko'rib chiqilib, ushbu affikslar qatnashgan fe'llar tahlil qilindi. Jumladan, *-lan* va *-la+-n* affiksli fe'llarga 24 ta misol to'plandi. Shuningdek, 2 tasi *-la+-sh* affikslar

tizmasi qatnashgan fe'l ekanligi va *-lash+-tir*, *-la+-shtir* va *-lan+-tir* affiksli fe'llar 6 ta ekanligi aniqlandi.

2. *-lash+-tir* tarzida yasalgan fe'llar 2 ta, *-la+-sh+-tir* bilan yasalganlari 1 ta va *-lan+-tir* tarzida yasalgan fe'llar 3 tani tashkil qilishi tadqiq etildi.

3. Konstitutsiya matnida fe'llarning qo'llanish chastotasi ham tahlil qilinib, eng ko'p qo'llangan fe'l – *belgilanmoq* ekani aniqlandi. U bosh qomusimiz matnida 39 marta uchrashi qayd etildi.

Maqolada o'zbek tilshunosligida qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiya bosh qomusimiz matni misolida o'rganildi va quyidagi yangiliklarga erishildi:

– o'zbek tili qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiya masalasi yana bir bor chuqurroq tadqiq qilindi;

– qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiyaning o'zaro semantik munosabatlari aniqlandi: ular o'rtasidagi omonimik munosabatlar tahlil qilindi;

– o'zbek tilidagi qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiyaning hozirgi kundagi o'rganish jarayoni tahlil qilindi;

– qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiyaning struktur tahlili amalga oshirildi;

– o'zbek tilidagi qo'shma affiks va affikslar tizmasidagi omonimiyani tartibga solish muammolari yuzasidan mulohazalar bildirildi.

REFERENCES

1. Askarova M., Abdurahmonov X. O'zbek tili grammatikasining praktikumi [Uzbek grammar practice]. Tashkent, 1981, pp. 58–61.
2. Tursunov U, Muxtorova A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek tili [Current Uzbek language]. Tashkent, O'zbekiston Publ., 1992, p. 98.
3. Hojiyev A. Fe'l [Verb]. Tashkent, FAN Publ., 1973, p. 41.
4. Hojiyev A. So'z yasalishi. Hozirgi o'zbek adabiy tili [Word formation. Modern Uzbek literary language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1980, pp. 61–62.
5. Jo'raboyeva M.A. Affiksal omonimlarni belgilashning formal va semantik prinsiplariga doir [On the formal and semantic principles of defining affixal homonyms]. *Issues of Uzbek linguistics*, 1975, Tashkent, vol. 475, pp. 96–98.
6. A'lamova M.T. O'zbek tilidagi omomorfemalar [Homomorphemes in the Uzbek language]. Tashkent, 1964, vol. 203, pp. 154–155.
7. G'ulomov A. Fe'l [Verb]. Tashkent, 1959, pp. 37–38.
8. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Uzbek literary language]. M-JI, 1960, pp. 87–88.
9. Koklyanova A.A. Kategoriya vremeni v sovremennom uzbekskom yazyke [The category of time in the modern Uzbek language]. Moscow, 1963, p. 43.
10. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili [Uzbek language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1979, pp. 96–97.
11. Usmonov S. O'zbek tilida so'zlarning grammatik formalari [Grammatical forms of words in the Uzbek language]. Tashkent, 1964, vol. 42, 2-book, pp. 48–50.
12. O'zbek tili grammatikasi [Uzbek grammar]. Tashkent, O'zFAn, 1975, vol. 1, pp. 112–114.
13. G'ulomov A., Tixonov A., Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati [Uzbek morpheme dictionary]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1977, pp. 158–176.
14. Hozirgi o'zbek adabiy tili [Modern Uzbek literary language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1980, pp. 88–89.
15. Jo'raboyeva M.A. O'zbek tilida affiksal omonimiya [Affixal homonymy in Uzbek]. *Uzbek Language and Literature*, vol. 3, pp. 71–75.

16. Jo'raboyeva M.A. O'zbek tilidagi affiksial omonimik qatorlarni yoppasiga o'rganish natijalari [Results of a comprehensive study of affixal homonymic series in the Uzbek language]. *Issues of Uzbek Linguistics*, 1975, Tashkent, vol. 486, pp. 72–77.

17. Hojiyev A. Morfemika. Hozirgi o'zbek adabiy tili [Morphemics. Modern Uzbek literary language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1980, pp. 106–107.

18. Berdialiyev A. Fonetik o'zgarish natijasida paydo bo'luvchi qo'shma affikslar [Compound affixes resulting from phonetic change]. *Uzbek Language and Literature*, 1970, vol. 3, pp. 81–83.

19. Yusupxo'jayeva H. O'zbek tilining izohli lug'atida fe'llarning ishlanishi [Verb usage in the explanatory dictionary of the Uzbek language]. Tashkent, Fan Publ., 1988, pp. 49–51.

20. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyeva A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek tili [Modern Uzbek literary language]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1980., vol. 1, pp. 70–71.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2025-YIL 1-SON

VOLUME 5 / ISSUE 1 / 2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1.